

ONDOKUZ MAYIS ÜNİVERSİTESİ
EĞİTİM BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ
ORTAÖĞRETİM SOSYAL ALANLAR ANABİLİM DALI

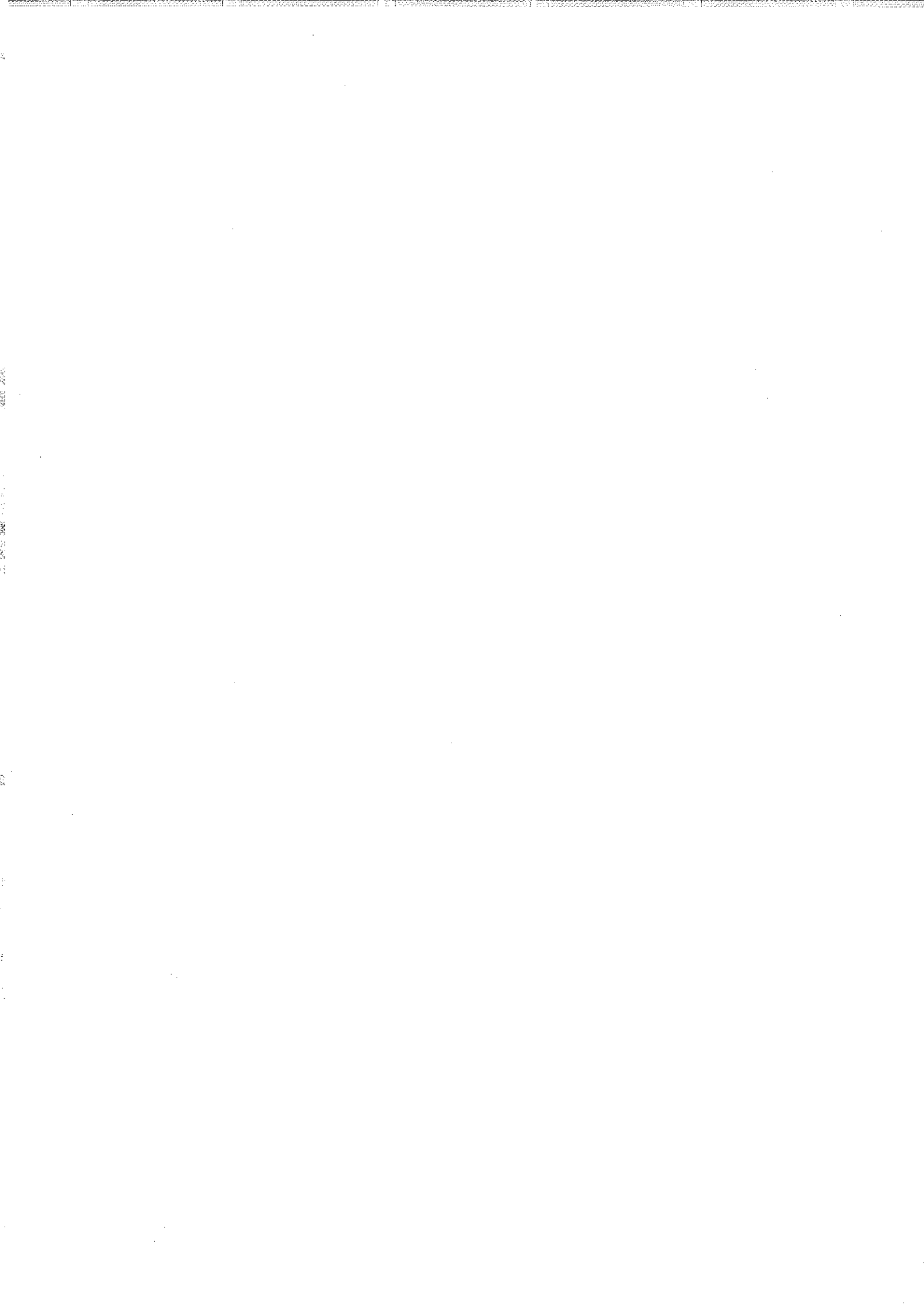
TRABZON VİLAYET SALNAMESİNE GÖRE LAZİSTAN
SANCAĞI: EĞİTİM-KÜLTÜR VE İDARİ YAPI
(1869-1904)

Hazırlayan:
Cevat ÇAKIR

Danışman
Prof. Dr. Osman KÖSE

Yüksek Lisans Tezi

Samsun- 2017

**ONDOKUZ MAYIS ÜNİVERSİTESİ
EĞİTİM BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ
ORTAÖĞRETİM SOSYAL ALANLAR ANABİLİM DALI**

**TRABZON VİLAYET SALNAMELERİNE GÖRE LAZİSTAN
SANCAĞI: EĞİTİM-KÜLTÜR VE İDARİ YAPI
(1869-1904)**

**Hazırlayan:
Cevat ÇAKIR**

**Danışman:
Prof. Dr. Osman KÖSE**

Yüksek Lisans Tezi

Samsun- 2017

TELİF HAKKI

Bu tezin tüm hakları saklıdır. Kaynak göstermek koşuluyla tezin teslim tarihinden itibaren üç (3) ay sonra tezden fotokopi çekilebilir.

YAZARIN

Adı : Cevat

Soyadı : ÇAKIR

Bölümü : Tarih

İmza :

Teslim Tarihi : 21/07/2017

TEZİN

Türkçe Adı : Trabzon Vilayet Salnamelerine Göre Lazistan Sancağı: Eğitim-Kültür ve İdari Yapı

İngilizce Adı : Lazistan District According to Trabzon Province Annuals: Education – Cultural and administrative structure

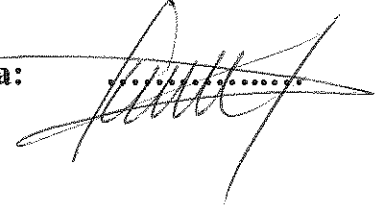

ETİK İLKELERE UYGUNLUK BEYANI

Tez yazma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyduğumu, yararlandığım tüm kaynakları kaynak gösterme ilkelerine uygun olarak kaynakçada belirttiğimi ve bu bölümler dışındaki tüm ifadelerin şahsıma ait olduğunu beyan ederim.

Cevat ÇAKIR

İmza:

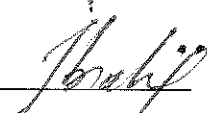
TEZ KABUL VE ONAYI

Cevat ÇAKIR tarafından hazırlanan .....başlıklı bu çalışma,
21/07/2017 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği/oy çokluğuyla
başarılı bulunarak jürimiz tarafından Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

İmza

Başkan: Prof. Dr. İsmail KESİT

Üye: Prof. Dr. Feyyaz KOCACÖZ

Üye: Doç. Dr. İbrahim BERBEROĞLU

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylım.

— / — / —

Enstitü Müdürü

TEŞEKKÜRLER

Yaşanan coğrafya, halkının ayak izlerini taşır. İnsanın doğup büyüdüğü topraklar kendisi kokar, kültürü kokar. Üç kıtaya nüfuz etmiş bir cihan imparatorluğu ve onun hizmetlerinin Lazistan sancağı için bir kesiti bu çalışmada ele alınmıştır. Lazistan sancağında araştırılmamış, saklı kalmış bilgileri bulunup var olan bilgilerden de hareketle Lazistan coğrafyasına ışık tutulmuştur. Yapılan bu çalışma şunu göstermiş oldu ki bölgenin bakir tarihi araştırmacılarını bekliyor. Lazistan sancağı ile ilgili derli toplu bir çalışmanın olmaması tez çalışmasını ortaya çıkarmıştır. Bu çalışmanın ana kaynağını Trabzon Vilayet Salnameleri oluşturmuştur. Elde edilen bilgilerden hareketle derli toplu bir çalışma ortaya çıkarılmıştır. Bu çalışma, Lazistan coğrafyasının tarihi için sadece bir başlangıç olmakla beraber Lazistan coğrafyası için yapılacak çalışmalara da kaynaklık edecektir. Yapılan bu çalışma, yeni çalışmalara da ışık tutarak bakir coğrafyanın hafızasını gün yüzüne çıkarmış olacaktır. Bu çalışma üç bölümden müteşekkil olup, giriş kısmı Lazistan'ın ilkçağlardan Osmanlı Devletine kadar fetih aşamasını kapsamaktadır. Birinci bölümde Lazistan sancağının idari taksimatı, ikinci bölümde Lazistan sancağının eğitim ve öğretim yapısı ele alınmıştır; üçüncü bölümde ise Lazistan sancağının sosyal ve kültürel dokusu ve nüfus yapısına değinilmiştir. Titizlikle incelenen kaynaklar sonucunda ortaya çıkan tez çalışmasında Lazistan sancağı üzerine yapılan çalışmalar bana yol gösterici olmuştur. Bu konuda tezde faydalandığım eser ve makale sahiplerine sonsuz teşekkürlerimi bir borç bilirken çalışmalarında bana yardımcı olan Prof. Dr. Osman KÖSE ve Doç. Dr. İbrahim SERBESTOĞLU' na da çok teşekkür ederim. Ayrıca verdikleri desteği her zaman yanımda hissettiğim annem ve babama bu desteklerinden dolayı şükranlarımı sunarım.

**TRABZON VİLAYET SALNAMELERİNE GÖRE LAZİSTAN
SANCAĞI: EĞİTİM-KÜLTÜR VE İDARİ YAPI
(1869-1904)**

Yüksek Lisans Tezi

Cevat ÇAKIR

**ONDOKUZ MAYIS ÜNİVERSİTESİ
EĞİTİM BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ**

Eylül 2017

ÖZ

Trabzon Vilayet Salnamelerine Göre Lazistan Sancağı: Eğitim-Kültür ve İdari Yapı adlı tez çalışması 1869-1904 yılları arasını kapsamaktadır. Çalışmada yirmi iki cilt *Trabzon Vilayet Salnameleri* tek tek incelenerek Lazistan Sancağı ile bilgiler yorumlanarak bu tez çalışması oluşturulmuştur. Trabzon Vilayet Salnameleri dışında *Maarif Salnameleri* de incelenerek Lazistan Sancağı'nın eğitim- öğretim kısmına ışık tutulmuştur. Tez çalışması yerel tarih açısından kapsamlı bir çalışma olmakla birlikte bölgenin tarihi coğrafyasını bir bütün olarak ortaya koyan çalışmaların yetersiz oluşu tez çalışmasının önemini daha da arttırmıştır.

Anahtar Kelimeler: İlkçağ'da Lazistan, Lazistan Sancağı Nüfusu, Lazistan Sancağı Sosyal Hayat, Lazistan Sancağı İdari Yapı.

Sayfa sayısı: 156

Danışman: Prof. Dr. Osman KÖSE

**LAZISTAN DISTRICT ACCORDING TO TRABZON PROVINCE
ANNUALS: EDUCATION- CULTURE AND ADMINISTIRATIVE
STRUCTURE**

(1869-1904)

Cevat ÇAKIR

ONDOKUZ MAYIS UNIVERSITY

GRADUATE SCHOOL OF EDUCATIONAL SCIENCES

Eylül 2017

ABSTRACT

Lazistan District According to Trabzon Province Annuals: Education – Cultural and administrative structure called dissertation includes years between 1869 – 1904. In the process of this study 22 volumes of Trabzon Province Annuals have been studied one by one. By interpreting knowledge about Lazistan district this dissertation has been conducted. Apart from Trabzon Province Annuals, Education Annuals have also been studied and it shed light on education in Lazistan District. The Dissertation is not only extensive in terms of local history but also, insufficiency of the studies about historical geography of the region makes it more important.

Key Words: Ancient Lazistan Lazistan District's Population Social Life in Lazistan Administrative Structure of Lazistan District

Number of Pages : 156

Advisor : Prof. Dr. Osman KÖSE

İÇİNDEKİLER

TELİF HAKKI.....	II
ETİK İLKELERE UYGUNLUK BEYANI.....	III
KABULVE ONAY.....	IV
TEŞEKKÜRLER.....	V
ÖZ.....	VI
ABSTRACT.....	VII
İÇİNDEKİLER.....	VIII
TABLolar LİSTESİ.....	IX
KISALTMALAR.....	X
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

LAZİSTAN SANCAĞININ İDARİ TAKSİMATI

1.1.Kazalar ve Nahiyeler.....	28
1.1.1. Batum Kazası.....	29
1.1.2. Rize Kazası.....	30
1.1.3. Gönve Kazası.....	31
1.1.4. Keçiler İskelesi Kazası.....	31
1.1.5. Atina Kazası.....	32
1.1.6. Hemşin Kazası.....	32
1.2. Mülki Teşkilatı	34
1.2.1. Lazistan Sancağı Mülki Teşkilat.....	37
1.2.2. Rize Kazası Mülki Teşkilatı	40
1.2.3. Livana Kazası Mülki Teşkilatı	43
1.2.4. Hopa Kazası Mülki Teşkilatı	44
1.3. Kaza Teşkilatı ve İdaresi	45
1.4. Nahiye Teşkilatı ve İdaresi	46
1.5. Köy Teşkilatı ve İdaresi.....	47

İKİNCİ BÖLÜM

LAZİSTAN SANCAĞINDA EĞİTİM VE ÖĞRETİM

2.1. Lazistan Sancağında Medreseler ve Öğrenci Sayıları.....	52
2.2. Sibyan Mektepleri ve İptidailer.....	60
2.3. Rüşdiyeler.....	64
2.4. Gayrimüslim Okullar.....	75
2.5. Dini Kurumlar.....	85

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

LAZİSTAN SANCAĞINDA SOSYAL VE KÜLTÜREL HAYAT

3.1. Nüfus Yapısı.....	88
3.2. Sosyal ve Kültürel Faaliyetler.....	104
3.3. Kütüphaneler.....	116
3.4. İdarecilerin Aldığı Rütbe ve Nişan Tevcihat.....	119
SONUÇ.....	136
KAYNAKÇA.....	141
ÖZGEÇMİŞ.....	148

TABLÖLAR LİSTESİ

TABLÖ 1	Lazistan Sancağı Görevli Memurları.....	35
TABLÖ 2	Rize Kazası Görevli Memurlar.....	39
TABLÖ 3	Livane Kazası Görevli Memurları.....	41
TABLÖ 4	Hopa Kazası Görevli Memurlar.....	42
TABLÖ 5	1317 Maarif Salnamesine Göre Lazistan Sancağı Medreseleri.....	53
TABLÖ 6	1319 Maarif Salnamesi'ne Göre Medreseler.....	54
TABLÖ 7	1321 Maarif Salnamesi'ne Göre Medrese ve Öğrenci Sayıları.....	55
TABLÖ 8	Sibyan Mekteplerinde Okutulan Dersler.....	58
TABLÖ 9	Köy İlkokulları Dersleri.....	59
TABLÖ 10	1319 Maarif Salnamesi'ne Göre Rüştüye Okulları.....	64
TABLÖ 11	1321 Maarif Salnamesi'ne Göre Rüştüyelerin Yapılış Tarihleri.....	65
TABLÖ 12	Osmanlı Nüfusu.....	83
TABLÖ 13	Lazistan Nüfusu.....	84
TABLÖ 14	Lazistan Nüfusu.....	85
TABLÖ 15	Lazistan Sancağı Müslüman-Gayrimüslim Nüfusunun Miktarı.....	86
TABLÖ 16	Lazistan Sancağı Kaza ve Nahiye Nüfusları.....	88
TABLÖ 17	Rize Nüfusu.....	88
TABLÖ 18	Atina ve Hemşin Nüfusu.....	89
TABLÖ 19	Rize, Mapavri ve Atina Limanına Uğrayan Gemiler.....	117
TABLÖ 20	1316 ve 1317 Maarif Salnamesinde Rize Kütüphanesi.....	119
TABLÖ 21	Osmanlı Rütbeleri.....	122
TABLÖ 22	Lazistan Sancağı Rütbe ve Nişanları.....	122
TABLÖ 23	Rize ve Hopa Kazalarında Rütbe ve Mecidiler.....	124
TABLÖ 24	Rize Kazası Rütbe ve Nişanlar.....	125

TABLO 25 Hopa Kazası Rütbe ve Nişanlar.....	126
TABLO 26 1319 Trabzon Vilayet Salnamesi Lazistan Sancağı Rütbe ve Nişanlar.....	128
TABLO 27 1320 Trabzon Vilayet Salnamesi Lazistan Sancağı Rütbe ve Nişanlar.....	129
TABLO 28 1320 Trabzon Vilayet Salnamesi Atina Kazası Rütbe ve Nişanlar.....	132
TABLO 29 1321 Trabzon Vilayet Salnamesi Lazistan Sancağı Rütbe ve Nişanlar.....	133
TABLO 30 1321 Lazistan Sancağı Rize Kazası Rütbe ve Nişanlar.....	131
TABLO 31 Osmanlı Devleti'nin İdari Yöneticileri.....	136

KISALTMALAR

a. g. b.	:	Adı Geçen Bildiri
a. g. e.	:	Adı Geçen Eser
a. g. m	:	Adı Geçen Makale
A.MKT. MHM Evrakı	:	Sadaret Mektubi Mühimme Kalemi
BEO	:	Başbakanlık Evrak Odası
Bkz.	:	Bakınız
BOA	:	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
BOA. A.MKT. MHM Mektubi Mühimme Kalemi Evrakı	:	Başbakanlık Osmanlı Arşivi Sadaret
c	:	Cilt
Çev.	:	Çeviren
DH MKT	:	Dâhiliye Nezareti Mektubi Kalemi
DH. SAİDd Defterleri Fihristi	:	Dâhiliye Nezareti Sicill-i Ahval
DİA	:	Diyanet İşleri İslam Ansiklopedisi
h.	:	Hicri
Hak.	:	Hakkında
HAT	:	Hatt-i Hümayun
Haz.	:	Hazırlayan
HH. SAİD. MEM.	:	Hazine-i Hâssa Sicil-i Ahval İdaresi
DİA	:	Diyanet İşleri İslam Ansiklopedisi
İSAM	:	İslam Araştırmaları Merkezi
Kary.	:	Karye
m.	:	Miladi
M.	:	Muharrem
mah.	:	Mahalle
MF. MKT.	:	Maarif Nezareti Mektubi Kalemi
MÖ	:	Milattan Önce
MS	:	Milattan sonra
MV	:	Meclis-i Vükelâ Mazbataları

Nşr:	:	Neşreden
OTAM Merkezi	:	Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama
s	:	Sayfa No
ss	:	Sayfa Sayısı
S.	:	Sayı
TTKY	:	Türk Tarih Kurumu Yayınları
TVS	:	Trabzon Vilayet Salnamesi
vd.	:	ve devamı
yay.	:	Yayınları / Yayınlayan
yy.	:	Yüzyıl

GİRİŞ

1839 Tanzimat Fermanı'nın ilanından sonra İmparatorluk sınırları içerisinde çıkarılmaya başlanan çeşitli salnameler, büyük bir yenilik olarak kendini ifade etmiş ve günümüzde de müracaat edilen temel kaynaklar arasında yer almıştır. Osmanlı Devleti'nde devlet yönetiminin, bakanlıkların, askeri kuruluşların yanı sıra vilayetlerin de bu neşriyattan çıkardıkları ve bilgilendirme amaçlı ortaya konulan kaynaklardır. (Aydın, 2009, s.51) Salnamelerin devletçe çıkarılabildiği gibi özel kurumlar da salname çıkarabilirdi. Salname yayımlama geleneği 1967 ve 1973 yıllarında toplu olarak çıkarılan *il yıllıkları* ile devam etmiştir. (Aydın, s.52) *M. Zeki Pakalın*, vilayetlerce tertip edilen salnamelerin ilkinin 1283/1866-1867'de çıkarılmış olduğunu belirtmekte ve vilayetlerin bazılarında tek salname neşredildiği halde, bir kısmında da yirmiye yakın salnamenin çıkarıldığını, en çok salname çıkaran vilayetin Hüdavendigâr (Bursa) ve Selanik'in olduğunu belirtmektedir. (Pakalın,1971,s.106) Vilayetlerce tertip olunan salnamelerin Osmanlı İmparatorluğu'nda ilki 1847/1263 yılından başlanarak yılda bir kez resmi devlet yıllığı olarak çıkarılmaya başlandığını (Albayrak, 2005, s. 50) ve *Mustafa Reşit Paşa, Hayrullah Efendi, Ahmet Vefik Efendi ve Ahmet Cevdet Paşa*'nın müşterek çalışmaları sonunda salnamelerin ilk sayısı hükümet merkezinde 1847 yılında çıkartılarak sonraki yıllarda da kapsamı gittikçe genişletilerek İmparatorluğun yıkılışına kadar muntazaman devam etmiştir. (Albayrak, s.50) İlk salnameler yüz sayfa civarı iken daha sonraki dönemlerde sayfa sayıları iki yüz-üç yüz ve nihayetinde sekiz yüz sayfaya kadar ulaşmıştır. (Pakalın, 1971, s.106) Salnamelerin önemli akademik kaynaklar arasında yer aldığı bilinmektedir. Vilayet salnameleri, Mektupçunun denetiminde hazırlanmaktaydı. Vilayet salnameleri ait oldukları vilayetin yönetimi, ekonomik yapısı, eğitim-öğretimi, coğrafyası, tarihi, nüfusu vs. gibi konularını kapsamaktadır. Bu konularda geniş bilgiler vermektedirler. Salnamelerin Anadolu'daki ilk örneği Trabzon'da yayımlandı. Bu salnameleri, *Salname-i Vilayet-i Trabzon* adı ile 1869-1904 yılları arasını kapsayan ve 35 yılda yayımlanan 22 salname oluşturmuştur. İlk Trabzon salnamesi diğerlerine nazaran biraz yetersiz kalmıştır. Diğerlerine nazaran fazla ayrıntıya girmemiştir. Salnameler başlangıçta 1869-1880 yıllarında 11 yıl muntazaman çıkarılmış fakat daha sonra kesintiye uğramış, özellikle son beş yılda yine her yıl çıkartılabılmıştır. Karadeniz bölgesini içine alan Trabzon vilayet salnameleri bu yöreler için büyük önem arz etmektedir. (Albayrak, 2005, ss 50-51) 22 ciltten müteşekkil olan Trabzon Vilayet

Salnamelerini, *Kudret Emiroğlu*, günümüz Türkçesine transkript ederek asıllarıyla birlikte bu eşsiz eseri *Trabzon İli ve İlçeleri Eğitim-Kültür ve Sosyal Yardımlaşma Vakfı* aracılığıyla akademik hayata kazandırmıştır.

Tez çalışmasında ana kaynak olarak *Trabzon Vilayet Salnameleri* kullanılmış ve bu salnamelerden hareketle Lazistan sancağının tarihi ve coğrafi sınırlarının yanında sosyal ve ekonomik yönüne ışık tutulmuştur. İlk önce Lazistan'ın adının menşesine ve adı nereden geldiğine, tarih boyunca Lazistan sınırlarını hangi uygarlıkların yurt edindiğine, Roma ve Bizans döneminde Lazistan'ın durumunun yanı sıra Osmanlı Devleti'nin bu coğrafyaya hâkimiyet süreci bu bölümde ele alınmıştır. Osmanlı Devleti zamanında Lazistan sancağının idari taksimatı ileriki bölümlerde ele alınmıştır.

Tarihin çeşitli noktalarında Doğu Karadeniz Bölgesi toprakları birer hudut bölgesi toprakları olmuştur. Bu özellik gerek kuzey yakası gerek güney yakası için de söz konusuydu. (King, 2015, ss. 27-29) Bu yakalar hem imparatorluklar hem de çeşitli devletlerin veya toplulukların birer yurdu olmuştur. Kıyı çizgisi (Samsun-Batum) ilkçağlarda genel olarak yerel hükümdarların kısmen kontrolleri altında olmuştur. Trans- Kafkasya'nın öneminden dolayı Karadeniz sahili birçok kimliği bünyesinde barındırmıştır. Bunlar arasında Yunanlılar ki bunların MÖ. I. binyılının ilk yarısında bu topraklara ayak bastıkları tahmin edilmektedir. Kerestenin gemi yapımında kullanılacak olması Yunanlıları bu coğrafyaya çektiği tahmin edilmektedir. (King, 2015, s. 46) Yani Yunanlıların bölgeye gelişi koloni- ticari amaçlı olduğu anlaşılmaktadır. Yunanlıların bölgeye gelişi Doğu Karadeniz tarihini derinden etkileyecek bir dönemi başlatmış oldu. (Tellioğlu, 2007, s.45) İlkçağlarda Doğu Karadeniz Bölgesine yerleşen en eski topluluğun *Gaşkalar* (Gaşkalar, Hititlerin yıkılmasında büyük pay sahibi olan ve bugünkü Kastamonu merkez olmak üzere kurulan savaşçı bir topluluktur) olduğu tahmin edilmektedir. Bölgeye MÖ. XVI. yüzyılın ortalarında geldiği biliniyor. (Tellioğlu, 2007, s.8) Aynı şekilde Türk toplulukların da başta İskitler olmak üzere Kimmerler, Kumanlar, Hunlar ve Kırgızlar tarih boyunca coğrafyada etkin roller oynamışlardır.

Etnik bir isimlendirmeye *Eski Lazistan*, Rize'nin iç bölgelerinden Çoruh ağzına kadar uzanan Pont Alpleri bölümüdür. Alpler, Kerasund (Giresun) bölgesinden doğuya doğru Çoruh'un kaynağına kadar uzanır ve batıdan doğuya doğru yükseklikleri artar.

Atina (Pazar)'nın ardındaki 50 mile kadar olan bölgede Perşambek (Kaçkar) Dağı'nda en yüksek (12.000 fit) tepeye ulaşılır. *Palgrave*, bu sivri tepeyi Matterhon'a benzetmiştir. Perşambek'e tırmanmanın zorluklarından çok, politik zorluklar Perşambek'e ulaşmayı engellemiştir. (Allen, 1995, s. 48) *Kamusü'l Alam*'da ise Lazistan coğrafyası Trabzon vilayetinin doğu ucunda bir ancak olup merkezi Batum iken şimdi Rize kasabasıdır. Batıda asıl Trabzon sancağı ile güneyden Erzurum vilayetiyle, doğuda Rusya hududuyla, kuzeyden Karadeniz ile çevrilidir. Sahil boyunca uzunluğu 120 kilometre kadar olup, genişliği 25 ile 30 kilometre arasındadır. Arazi dağlık ve kayalık olup güney sınırları Pont Alpleri denilen bir sıra dağlarla çevrilidir. Akarsularının uzunluğu çok kısa olup kışın akış hızları artmaktadır. (Çiloğlu, 1993, s.25) Gürcüler, Lazistan'a Chaneti (Ç'aneti) ve halkına Chan (Ç'ani), çoğul eki olarak da Chan-ni derler. Chanetinin, Sıvanca'da adlandırılması (bundan Türkçe - Lazistan sözcüğünün türediği gözükmektedir) Lazan'dır. (La-bölgesel ön ek+zan Chan) Chan son kök şekli, Kafkasya'nın her yerinde, özellikle de batı kesiminde kabile ve yer adlarına atfedilmiş olarak çok yaygındır. Lazlar dilleriyle Megrellerle (Megrel: Roma İmparatorluğu zamanında Laz ve Megrel aynı adla ifade edilmekteydi. Roma, Pers, Bizans, Arap, Osmanlı ve Rusya gibi büyük güçlerin Kafkasya ve Doğu Karadeniz bölgelerinde at koşturmalarıyla başlayan süreçte Lazlar yani Mergeller ikiye bölündü. Günümüz Gürcistan ve Abhazya sınırları içerisinde kalanlar çeşitli kaynaklarda "*Margali*", "*Mergeli*", "*Migreli*" adlarıyla anılırlar. Önce Osmanlı ülkesi sonrada Türkiye sınırları içerisinde kalanlar ise "*Lazi*", "*Laz*", "*Lazistan*" adlarıyla anılırken Hristiyan kalanlara da *Megrel* denir. (Aksamaz, 2014, s.11) Fahrettin Kırzioğlu, VII. Türk Tarih Kongresi'nde sunduğu "Lazlar/Çanarlar" bildirisinde Lazların Saka/İskit urugları kolundan geldiğini ve Türk soyuna mensup olduğunu vurgulamıştır. Ayrıca aynı bildiri "*Lazlar, Megrel-Gürcülerinden dönmedir, Müslüman- Megrel sayılırlar*" görüşünü Rus- Gürcü provakasyonu olarak yorumlamıştır. (Kırzioğlu, 1970, ss. 420-445) yakından ilişkilidir. Megreller, komşu *Sıvan* (Svan: Kafkas dağlarının güneyinde Bugünkü Gürcistan'ın Kuzeybatısında dağlık bir bölge olan svaneti'nin yerli halkı. Gürcü oldukları söylene de Gürcü kabileleri arasında yer almaz) halkı tarafından Chan-ar olarak anılırlar. Bu (Sıvanlar) toplulukların, bir zamanlar Karadeniz sahilleri etrafına yayılmış olan bir ırk grubunun yaşayan ögeleri olduklarını göstermektedir. Channi; zayıf, endamlı, sırim gibi ince kemikli, koyu saçlıdırlar. Laz'ın tavırları çevik ve hızlıdır. Yabancılar karşı utangaç

ve şüpheli olmalarına rağmen dost olarak tanıdıklarına karşı neşeli, zeki ve hazırcevap olduklarını gösterir.

Batum- Samsun arasındaki sahiller boyunca yer alan 328 köy karışık nüfusludur. Rize'nin doğusuna kadar Türkçe konuşulur. Birçok bölgede Türkçe, son zamanlarda eski Grekçeyle yer değiştirmiştir. Bu durum genellikle Grek nüfusunun göçünden dolayıdır ancak kısmen 18. ve 19. yüzyıllardaki zora dayanan din değiştirmelerle ve Türkçenin sonradan kabulüyle açıklanabilir. Grekçenin uzun yıllar bu sahalarda konuşulması Helen karakterinin bir yansımasıdır. Süreç içerisinde Lazların bir kısmı da Grekleşmiştir. (Allen, 1995, s.48)

Muhtemelen Yunanlılar koloni amaçlı bölgeye gelerek ticareti tekellerinde tutarak hem ticaret dilini hem de yöre halkını etkiledikleri görülmektedir. Bazı kaynaklarda Lazların Grekçe bildiği ticaret ve din hayatında bu dili kullandıkları bilinmektedir. (Tellioğlu, 2007, s. 56) Esasen Yörede Grekçe bilen insanların bu dili konuşuyor olmaları onların Grek olduğu ve başka bir kültüre ait oldukları anlamına gelmez. Sırf ticaret için Grekçe öğrenenler de vardı. (Tellioğlu, 2007, s.70) Ancak Allen, görüşlerini ifade ederken zora dayanan din değiştirmelerden bahsetmiş fakat bu durumun nedenine değinmemiştir. Allen'ın bahsettiği bu durum Yunan tarihçilerinin beyanlarıyla örtüşmektedir. Yunan tarihçilere göre: *“Rumlar (hristiyan lazlar) zaman içinde İslamlaşmış Türkleştiler.* (Siharulidze, Manvelişvili, Gogobaşvili, Batsaşi, Cavahişvili, Tezelişvili, Tezelişvili, Tsereteli, Lortkipanidze, 2005, s.63) *Kamusü'l Alam'da ise Şemseddin Sami, Lazları, Kafkas kavimlerinden olup Gürcülerle soy akrabalıklarının bulunduğunu ve umumiyetle İslam'ı seçtiklerini vurgulamaktadır. (Çiloğlu, 1993,s.25) İslam Ansiklopedisi'nin “Lazlar” maddesinde Lazların Güney Kafkasya halklarından Gürcülerin bir kolu olarak adlandırılmaktadır. (Fahrettin Kırzioğlu, Lazların, Gürcülerin bir kolu olarak adlandırılmasını tarih boyunca bölge üzerinde oynanan bir Moskof oyunu olduğunu belirtir. Ayrıca Kırzioğlu, Lazların Çan/Çaner boylarının çağımızdaki uydurma Gürcü/Kartel görüşlerinden uzak, Saka sülalesinden gelen Türk soyuna mensup olduklarını vurgular ve asla Gürcülerin dediği gibi “Lazlar, Megrel Gürcülerinden dönmedir; Müslüman- Megrel sayılırlar “ görüşünü kabul etmez. Aksine Lazlarla Megreller birbirinden çok farklı olduğunu ifade eder.) (Kırzioğlu, 1994, ss. 1-11) Görüldüğü üzere Lazların menşei konusunda kaynaklarda net bir ifade yoktur. Bu durum coğrafyanın öneminden de kaynaklanmaktadır. Kafkasya bölgesinin ilk çağlardan itibaren transit ticaret noktalarının kesiştiği noktada yer alması ve göç dalgalarıyla beslenmesi bölgenin çeşitli devletler tarafından istilaya uğramasına neden olmuştur. Bu durum bölgenin*

etimolojik yapısını da etkilemektedir. Coğrafyada yaşayan halklar ilk çağlardan itibaren çeşitli adlarla anılmaktadır. Bu durum coğrafyaya zenginlik kattığı gibi coğrafyada yaşayan halkların birbirleriyle karışması sonucu bölgenin etimolojik olarak araştırılmasını da zorlaştırmaktadır. Lazlar hakkında çeşitli görüşlerin ortaya atılması coğrafyanın öneminden kaynaklanmaktadır. Bazı yabancı seyyahların coğrafya üzerine kaleme aldığı notların art niyetli olduğunu da gözden uzak tutmamak gerekir. *İbrahim Tellioğlu*, Karadeniz Bölgesi'nde yaşayan ilk toplulukların kökeni hususunda net bir ifadenin olmamasını iki temel görüşe dayandırmaktadır ki birincisi, yöre üzerinde araştırmalar yapan ve otoriter olarak kabul edilen yazarlar, ilk kaynaklarda geçen bilgileri aktarırken yorum yapmaktan uzak durduklarını; diğer grup yazarların ise yorumla birlikte verdiği bilgilere itibar edilmeyen ve kendi aralarındaki görüşlerde tutarsızlık bulunan yazarlardır. (Tellioğlu, 2007, s. 50)

Yabancı milletler Ç'anilere "Laz", ülkelerine ise "Lazistan" diyorlardı. (Kırzioğlu, 1970, s. 428) Lazistan dağlık bir bölge ve engebeli bir arazi yapısına sahiptir. Derin vadiler önemli yer tutardı. Lazistan coğrafyası sık ormanlarla ve zengin çeşitli bitki örtüsüyle kaplıdır. Yağışlar sürekli. İklimine uygun olarak limon, portakal, ılıman rüzgârlardan dolayı zeytin yetişmektedir. Bağcılık ve mısır ekimi ile geniş çaplı uğraşmazlar. Kıyı boyunca düzlüklerde hayvancılık yapılırdı. (Siharulidze ve diğerleri, s.59) Batum ve Poti'nin yer şekilleri uygun olduğu için bağcılık ve ekincilik daha yaygındır. Bu tarım ürünlerinin ticareti, Batum-Trabzon arasında yapılırdı. Osmanlı döneminde de Lazistan bölgesi halkı, aynı fiziki koşullar içerisinde geçimlerini devam ettirmiştir. Bugün de bölgenin tarıma elverişli olmaması bölge insanını başka temel uğraşlara itmiştir. Eski çağlarda Lazistan halkı, coğrafyanın elverişsizliği dolayısıyla denizciliğe yönelmiş adeta "deniz çocukları" olmuştur. Ağır ve tehlikeli balıkçılık sanatı onlar için vazgeçilmez bir hal almıştır. (Siharulidze ve diğerleri, s.59) Lazistan bölgesi kadınları da büyük ve zahmetli işlerde kendilerini kanıtlamışlardır. Onlar sadece ev işleriyle yetinmemişler ekme, çapalama, biçme gibi kas becerisi isteyen işlerle de uğraşmışlardır. Doğanın bir parçası olmuşlardır. Lazistan, bir refah coğrafyasıdır. (Siharulidze ve diğerleri, s. 60) Laz evleri, içi dışı beyaza boyanmış pırl pırl, ocaklı, divanlı, halılarla, keçelerle, kilimlerle zevkli biçimde döşelidir. (Siharulidze ve diğerleri, s.59) Bugün de Rize-Hopa arasında ahşap veya taş meskenlerde evlerin içlerinin beyaza boyanması, kilim ve keçeğe önem verilmesi asırlardır aynı kültürün himayesinde geleneklerin devam ettirildiğini de göstermektedir. Laz giyim

kuşamı ilk bakışta onların ekonomik gücünü yansıtır. Laz erkek ve kadınları iyi cins kumaş giyerler. Laz giysi modelleri Guria modelleri ile aynı sayılır. Lazistan'ın kalabalık kentleri ise Gonio, Hopa, Laroga, Arhavi, Rize, Atina kentleridir. (Siharulidze ve diğerleri, s. 61)

Allen seyahat notlarında:

Dağların korkunç silsilesi, onların dar ve verimli sahil arazilerinin üzerinden sarkar ve iç kesimlerle olan bütün bağlantılarını koparır. Çevredeki ormanlar ustalara en iyi kayık yapım malzemeleri sağlar. Yaşamları sadece balıkçılık, kaçakçılık ve denizciliktir. Eski zamanlarda, daha karlı girişim olan korsanlık ve köle yağmaları yapabiliyorlardı. (Allen, 1995, ss.49-50) diye belirtmiştir.

Doğu Karadeniz Bölgesi'nin kültürel yapısını izah ederken kullanılan en yaygın ifade *Kolhis* ismidir. Kolchis, Karadeniz'in doğusu ile Kafkasların güneyini içine alan bir bölgenin adıdır. Bazı kaynaklarda Kolchis ülkesinin sınırlarının Batum'dan başladığından bahsedilir. Bu coğrafyaya Gürcüler, *Eğrisi*, *İmereti* gibi adlar verirken; Romalılar ise Lazika demiştir. (Tellioglu,2007,s.85) İsa'dan önceki Gürcü kaynakları Kolhları "*Egri*" (Egri: Gürcü kaynaklarında Gürcistan'da bir kent. Kent ismini kurucusu Egros'tan almaktadır) olarak kaydetmektedir. (Siharulidze, ve diğerleri, s.95) Bu isim yaklaşık bin yıl geçerliliğini muhafaza etmiştir. Bizans tarihçisi Prokopius, "*eskiden kullanılan Kolh adının, Laz adıyla yer değiştirdiğini*" belirtmektedir. (Aksamaz, s. 22) Ayrıca bazı kaynaklarda Prokopius'un Laziki ve Kolhis adlarını karıştırmış olabileceği ve Lazların Fasis'in iki nehir arasında bulunan Kolhis'e hâkim oldukları söylenir. Bu yüzden X ve XI. yüzyıl Arap coğrafyacıları bu sahada Lazların yoğun bir şekilde bulunduğunu söylerler. (Kursanskis, 2010, s. 919) Kolhi yerini *Lazi* ismine terk etmişti. Her iki isim de tarihi süreç içerisinde kabile ismi olmasından ziyade bölgenin bir bütünü ifade etmekteydi. Bu terimlerin dönüşümünü Doğu Karadeniz'i bizzat gezip gören, elde ettiği bilgileri kaydeden ünlü Bizans tarihçisi *Agathias*, şöyle ifade etmektedir: "*Lazika'da yerleşik olanlar, eskiden Kolhiler olarak bilinirlerdi ve bu Lazlar ile Kolhiler de aynı halktır*" Aynı dönemin bir başka tarihçisi *Lydusda* yakın zamana kadar "*Kolhida*" olarak bilinen ülkenin, yaşadığı dönemde "*Lazika*" olarak adlandırıldığından bahseder. Doğu Karadeniz'de Kolha isimli bir ülkenin varlığından söz eden en eski yazılı belge MÖ 764 yılında Urartu Kralı olan II. Sarduri'nin dönemine ait bir kitabedir. Bir bölgede tarihi çağların başlaması için ilk önce oranın bir yazılı kaynakta anılması gerekir. (Öztürk, 2016, s.732)

Çoruh boylarının ve Rize bölgesinin tarihte ilk olarak Urartu kralı II. Sardur'un Çıldır Gölü güneyinde Taşköprü köyü üstündeki kayalıkta çivi yazılı kitabede (Kırzioğlu, 1992, s 190; 1953, s. 57) seferlerini anlatırken "Kulha" isimli bir ülkeden ve o ülkenin halkından bahsetmiştir. Metinde şu ifadeler yer almaktadır: "İldamuşa (İldamuşa: Bugünkü Ardanuç çevresinde bir yerleşim yeri) kenti, Kulhai halkının kralı olan... Krallık şehri" (Zehiroğlu, 2000, s. 2) Bu bilgiler ışığında II. Sarduri'nin kitabesinde geçen " İldamuşa " isminin gerçekte, merkezi Kolha'nın başkentini değil, Kolha kültürü içindeki feodal oluşumlardan birini veya derebeyliğini ifade ediyor olması muhtemeldir. Aynı yüzyılda yaşamış olduğu varsayılan Yunan ozanı Eumelos'un günümüze ulaşan dizelerinin " Kolhis " ülkesinden bahsediyor olması da eski Yunanlıların Kolha ülkesinin varlığından haberdar olduklarına işaretler. (Zehiroğlu, s. 2) Altın Pos (Altın Post: Yunan mitolojisinde iktidarı ve zenginliği sembolize eden postun adıdır.)'u ele geçirmek için Grek tacirlerin bölgeyle olan ticari ilişkileri artırdığı düşünülmektedir. MÖ. 7. yüzyıldan başlamak üzere Grek tacirler, Trabzon, Batum, Poti, Sokhumi ve Pitsunda gibi ticaret merkezlerini Karadeniz kıyılarında kurmaya başladılar. (Aksamaz, 2014, s. 24) Bu durum Karadeniz sahillerini ticaretin merkezi yapmıştır. Kolkhis bölgesinde ilk Türk izlerine Kimmerler zamanında rastlanılmıştır. (Tellioglu, 2007,s. 87) Aslında bakılacak olursa Laz ve Kolkhis isimleri çağa göre sınırların uzunluğuna göre uygulanmış ve bu görüşler doğrultusunda sınırlar adlandırılmıştır. (Kursanskis, 2010, s. 919)

Lazistan coğrafyasında İslamiyet'ten önce Türk devletlerinin ayak izlerine de rastlamak mümkündür. Hun İmparatoru hükümdarı Uldiz zamanında Anadolu'ya ayak basan Türkler, etkinliklerini bu coğrafyalarda da idame ettirmişlerdir. İç Anadolu Bölgesine kadar ilerlemişlerdi. Özellikle yerleştikleri coğrafyalara isimlerini veren Türk toplulukları, Trabzon Krallığı'nın kuruluşunda olduğu gibi bölgenin toplumsal ve siyasi yaşantısında da etkili olmuşlardır. Kuman-Kıpçakların Trabzon Krallığı'nın kuruluşunda etkili olmuş bazı yerlere isimlerini de vermişlerdir. Bir de Kuman boylarının isimlerini taşıyan yer adları vardır. Bunlardan en belli başlı olanı Curtan/Cordan/Jortan/Yortan boyundan isim alan yerleşmelerdir. Arhavi'deki Curtan/Cordan Köyü, Cordan Yaylaları ve Cordan Deresi (Bilgin, 2000, ss.79-81) gibi yerler örnek olarak gösterilebilir. Bölgede yaygın olarak bulunan bir başka Kuman oymağı da Sarallar'dır. Bu boy Artvin-Rize-Trabzon arasında yaygın olarak

yerleşmiştir. Artvin Zeytinlik bucağına bağlı köylerde Terteroğlu aile adı vardır. Tıpkı Kuman Çarı I. Georg Terter ve II. Georg Terter gibi isimlerini Kuman boylarından aldığı söylenmektedir. Hatta bölgeye Kumandanlardan hatıra olarak *Kemençe* kalmıştır. Kemençe, Kumandalarda şahıs ismi olarak da kullanılmıştır. 1290' da Macar Kralı IV. Laszlo'yu öldüren Kumandanlardan birinin adı Kemenche idi. Kemenche ismi Kuman sahalarının her tarafında görülür. (Bilgin, ss. 80-81) Moğol istilası ile yurtlarından olan Kumandarlar art arda göçlerle Kafkasya'nın güneyi ile Kuzeydoğu Anadolu'ya yerleşmişlerdir. 1237'den sonra Bizans, verdiği mülkler karşılığında askeri hizmete mecbur tuttuğu Kumandarları, Anadolu'nun muhtelif yerlerinde yerleştirmiştir. Bizans etkisinde kalan Kumandarlar da böylece Hristiyanlaşarak milli benliklerini kaybetmiştir. Fakat Türk kimliklerini muhafaza etmişlerdi. (Bilgin, s.87)

Pers imparatorluğu, MÖ. 520 yılında ülkeyi *Satraplık* adı verilen yönetim birimlerine ayırmış ve "*satrap*" denilen valiler tayin etmişti. Bu satraplıklardan biri de *Pont Satraplığı* idi. Trabzon ve Rize, *Pont Satraplığı* içinde yer alıyordu. (Ak, 2000, s.13) Büyük İskender'in ölümünden sonra kurulan devletlerden biri de Pontus Krallığıdır. Pontus'un sınırları, zaman içinde değişikliğe uğramakla birlikte "*Pontus*" ismi batıda Kızılırmak ve Terme Irmağı veya Pophogonia, kuzeyde Karadeniz, doğuda Kolkha ülkesi, güneyde Kalatya ve Kapadokya ile çevrili coğrafi bir bölgeyi ifade etmektedir. Kızılırmak doğuya doğru uzanarak kucağına aldığı topraklarla birlikte Çoruh ağzına ulaşır. İşte burası Pontus'tur. (Ak, s.14) Kolhis bölgesinin sınırlarını belirleyen Kafkas Dağları olmuştur. Ancak bu dağların sarp olması ulaşımı güçleştirmiş, Kolhis'in komşuları ile sosyal, ekonomik ve kültürel ilişkilerini zayıflatmıştır. Bölgenin ulaşımı Karadeniz üzerinden sağlanıyordu. Bu yönüyle Kolhis- Helen etkileşimi artmıştı. Kolhis'in sınırları güneyinde Armenia, kuzeyinde Skythia, batısında Karadeniz, doğusunda ise İberia ve Albania yer almaktadır. *Strabon*, Kolhis'in güney sınırını Kafkas Dağları ile Kura Nehri'nin belirlediğini vurgular. *Ksenophon*, Pontus bölgesi'nin liman kenti Trapezus'un doğusunda yer alan Makronların sınırlarından Kolhların sınırına üç günlük yürüyüşle ulaşabileceğini vurgulamaktadır. (Arslan, 2000, s. 26) Aslında Laz ve Kolhis sınırları çağdan çağa göreceli olarak bölgelere uygulanır.

Kolhisler, MÖ VII-IV yüzyıllarda, Hellenler ve Perslerle ekonomik kültürel ve siyasal alanda yoğun ilişkilerde bulunmuştur. Hellenistik dönemle birlikte MÖ 115

yılında Pontus Kralı Mithridates VI. Eupotor'un egemenliğine giren bölge, MÖ 65 yılında Pompeius tarafından fethedilmeye çalışılmış ve Part akınlarına karşı Roma'nın ileri bir karakolu haline getirilmeye gayret edilmiştir. MS 300 yıllarında Roma hâkimiyetinde bir devlete dönüşmüştür. Kolkhis, önce Sasani Kralı Hüsrev tarafından yağmalanmış ve sonra da MS VII. yüzyılın ortalarında Bizans ve Arapların mücadelelerine sahne olmuştur. (Arslan, s. 28)

II. yüzyılın sonlarında Roma İmparatoru Pius'un ölümünün ardından, Lazi Krallığı (Kolkhis) ekonomik gelişme ve siyasi bağımsızlık açısından oldukça önemli gelişmeler ortaya koymuştu. Roma İmparatorluğu'nun Kavimler Göçü ile ikiye ayrılması ve Doğu Roma'nın kurulması ile birlikte Lazi Krallığı da iyice güçlenmişti. Yerel feodal yapı da, özellikle köle ticareti sayesinde büyük ekonomik güç kazanmış ve yerel bir elit tabaka olarak ortaya çıkmıştı. Güçlü bir krallık haline gelmeye başlayan Lazi hanedanı, Phasis havzasında yeni Kolkha Krallığı'nın merkezi gücü olarak diğer derebeylikleri de aynı çatı altında toplamak için bir mücadeleye girişti. Goth istilasına uğrayacak olan Lazi Krallığı, tekrar Kolkha Krallığı dönemine geçecektir. Lazi Krallığı'nın sürekli istilalara maruz kalmasının sebebi D. Karadeniz Bölgesi'ndeki ekonomik canlılıktır. Zaten ekonomik canlılık coğrafyada varlığını hissettirmek isteyen devletleri savaşa sürüklemiştir. Lazi Krallığı, Kırım bölgesinde hüküm süren *Basporan Krallığı* ile de şiddetli savaşlar yapmıştır. Bu savaşta Basporan Krallığı yenilerek geri çekilmek zorunda kalmıştır. (Zehiroğlu, ss. 29-30) Lazi Krallığının yükselişi muhtemelen Roma İmparatorluğu'nun iç sorunlarla, özellikle toplumsal bir tehdit unsuru oluşturan Hristiyanlıkla mücadele dönemine tekabül etmiştir. Bu dönemde Hristiyanlık, Roma'da köleler arasında hızla yayılmaya başlamış ve Roma hükümdarları Hristiyanlığı kabul eden köleleri kılıçtan geçirmekle meşguldü. Her ne kadar Hristiyanlığın yayılmasını engelleyemedilerse de gelen krallar Hristiyanlığı devletin resmi dini olarak kabul etmişlerdi. Roma İmparatorluğu iç sorunlarla ilgilenirken Lazi Krallığı bu dönemde güçlenmiş ve eski Kolkha Krallığı'nın toprakları üzerinde kalıcı bir egemenlik elde etmiştir. Doğu Karadeniz'de Roma hâkimiyeti kendisini Trabzon ve Pitius (Pitius (a); Bugünkü Of ilçesinin bilinen en eski ismidir. Latince kaynaklarda bu şekilde kaydedilmiştir.) arasında sembolik olarak göstermekteydi. Çünkü Roma İmparatorluğu'nun gücü bu bölgede gittikçe azalıyordu. Roma İmparatorluğu'nun Hristiyanlıkla mücadele etmesi ve MS. 337 yılından itibaren Hristiyanlığı resmi din olarak kabul etmesiyle de Doğu Karadeniz

Bölgesi'nde Hristiyanlığın yayılmasına neden olacaktır. (Albayrak, 2010, s.169) Yaklaşık iki asırlık bir zaman diliminde Hristiyanlıkla tanışmamış olan Lazi Krallığı, en kudretli dönemini yaşayacaktır. Doğu Karadeniz Bölgesi'nde köle ticareti yoğun bir şekilde devam etmiş, özellikle Bizans sarayında önemli görevlere getirilen hadim edilmiş Kolkh kökenli devşirmeler de görülmüştür. (Zehiroğlu, s.33) *Herodot*'a göre Kolkh erkekleri arasında sünnet (Köken olarak Mısırlı olduğu ve Mısır Kralı Sesostris çıktığı seferinde bu bölgelere kadar gelmiş Thraklara ve İskitleri yenilgiye uğrattıktan sonra ordusunun bir kısmını buralarda bırakarak geri dönmüştür. Bu Kolkhisliler, Mısır ordusundan geride kalanlardır. Derilerinin karalığı, kıvrıkcık saçlı olmaları bu görüşü destekler mahiyettedir. Ayrıca Kolkhislilerin Mısırlılar gibi sünnet olmaları onların Mısırlı olabileceğinin kanıtıdır. (Işık, 2001, ss.13-208) geleneği vardır. Makronlar sünnet geleneğini Kolkhlardan öğrendiklerini söylerlermiş. Bu bilgiye Ksenoponte'de rastlanılmamaktadır. Bu gelenek ya unutulmuş ya da onun gözünden kaçmıştır. (Siharulidze ve diğerleri, s. 89) Bizans İmparatorluğu, Lazika Krallığı'nın bağımsızlığını kazanma mücadelesini ve bölge üzerinde yayılma isteğini kabullenmek zorunda kalmıştır. Bu durum Roma İmparatorluğu'nun güç kaybetmesinin, Laz stratejistler tarafından iyi değerlendirildiğinin de kanıtını oluşturur. (Sarı, 2016, s. 39)

456 yıllarında, Bizans'ın, Lazlara karşı bir saldırı hazırlığı içerisinde olduğunu bildiren Priskus'a göre, savaş müzakereleri yapılmıştır. Lazika ülkesine yapılacak saldırılar konusunda kesin çözüm arayışlarında olan Bizans, İran üzerinden Lazika Krallığı'na saldırmanın uygun olacağını düşününce, Lazika Kralı I. Gubaz, İran'a elçi göndererek Bizans'a izin verilmemesini talep etmişse de istediğini alamamıştır. I. Gubaz Bizans'a elçi göndererek bu saldırının durmasını talep etmiştir. Bu konuda Bizans'ın resmi tarihçisi Priskus şöyle der:

Gobaz, Bizanslılara bir elçi heyeti gönderdi. Bizanslılar Gobaz tarafından gönderilen elçilere, Eğer Gobaz kendisi hükümdarlıktan ayrılırsa ya da oğlunun yetkisine son verirse düşmanlıklarından vazgeçeceklerini, zira yerleşik gelenlere aykırı olarak, ikisinin birden ülkeyi yönetmesinin uygun olmadığını söylediler. Sadece biri ya da diğeri, Yani Gobaz ya da oğlu Kolkhi'da Kralı olabilir. (Priskus) (Zehiroğlu, ss. 33-34)

Böylece I. Gubaz tercih hakkını kullanarak Krallık yetkilerinden feragat etmiştir. Daha sonraki yıllarda I. Gubaz, Hristiyanlığı kabul etmiştir. Fakat Lazi Krallığı içerisinde paganizm ve mazdaizm çok yaygındı. Lazi Krallığı önce İranlıların daha sonra da Bizans İmparatorluğunun himayesi altına girmiştir. Nihayet Trabzon

İmparatorları, Lazların toprakları ya da Laziki olarak adlandırdıkları bu topraklar Bizans hâkimiyeti altına girmiş oldu. (Kursanskis, s.910) Lazika Krallığı her ne kadar Bizansın vassalı olsa da kendisine de bağlı vassallar vardı. Örneğin Abazgiya, Svanetya ve bağlı diğer bölgelerin de yönetiminde bulunanlar, Lazika Kralları tarafından atanırdı ve Lazika'ya vergi verirler, askeri yardımda bulunurlardı. (Aksamaz, s. 27) Laz Krallığı'nın hükümdarı I. Tzat'ın oğlu II. Gubaz'ın saltanatı döneminde Lazika Krallığı çok kötü bir dönem yaşamış (Kırzioğlu, 1970, s.476) özellikle Bizans İmparatoru Justinianus döneminde Lazika'ya yerleşmeye başlamıştır. Bu durum Lazların hareket etmesini iyice engellemiştir. Hatta öyle ki Lazika Krallığı'nın yönetiminde Bizans İmparatoru söz sahibiydi. Yani yönetim tamamen Bizans'ın kontrolü altındaydı. Bu durum Lazların bağımsızlık duygularına çok ters düşmekteydi. İran ile Bizans arasındaki barış döneminde Lazika sınırları içerisinde bulunan Bizans ordusunun komutanı, Bizans İmparatorundan *Petra* adıyla bilinen bir liman kenti inşa ettirmiş ve Lazlara yönelik sömürgecilik faaliyetlerini başlatmıştır. (Albayrak, 2010, s. 168) Özellikle Bizans, tuz, tahıl ve şarap gibi ürünlere yüksek fiyat tarifesi uygulamıştır. (Zehiroğlu, ss-36-37) Bizans, Petra'da kurduğu kale ile iyice bu topraklara yerleşmiş ve gayri kanuni yollarla Lazi topraklarını sömürmüş, yağmalamış ele geçirdikleri köleleri Kolhislere satmıştır. (Öztürk, s.745) Bu durum Bizans'a karşı hoşnutsuzluğu giderek artırdı. Lazika Kralı II. Gubaz, gerek Bizans ve gerekse Persler arasındaki çekişmelerden yararlanarak dengeli bir politika izlemiştir.

MS 542 yılında sabırları tükenen Lazlar, elçi heyetini İran Kralı Hüsrev'e yollayarak ondan yardım talebinde bulundular. Kral Gubaz'ın Bizans karşıtlığı ve Perslerle müttefikliğe yönelik politikası Bizans'ı çok rahatsız etmiştir. Bizans'ın Lazika'ya saldırmasına neden de olmuştur. (Aksamaz, s. 29) İstedikleri yardımı İran ordusundan alan Lazika Krallığı, büyük bir İran ordusunun ülkesine girmesine yardımcı olmuş, böylece Lazika ülkesinde “ *Lazika Savaşları* “ olarak da bilinen ve uzun yıllar süren Bizans-İran savaşları başlamıştı (527-532 ve 549-562) (Kırzioğlu, s.427) İran karşısında neye uğradığını şaşırarak Bizans, Lazika ülkesinden çekilmek zorunda kaldı. Özellikle yeni Hristiyan olan Lazika halkı ile Mazdeizm'i temsil eden İranlılar arasında sıkıntılar baş gösterdi. Bu arada Justinianus zamanında (MS.543-546) Bizans, Kolkhis bölgesine rahipler göndermiş, kiliseler inşa ettirmiş bölgeyi Hristiyanlaştırma çabası içerisinde de girmişti. Aynı dönemde de İran, Kolkhis bölgesine zerdüş rahiplerini misyoner olarak göndermiş ve bu konuda sosyal

çatışmalar yaşanmıştı. (Öztürk, s. 745) Bu arada Bizans, Lazika limanına ambargo uygulayınca Lazika ülkesinde ekonomik ve sosyal sıkıntılar da ortaya çıkmaya başladı. Dün Bizans İmparatorluğunun yaptığını bugün de İranlıların yapmak istemesi Kolkha ülkesinde sıkıntı yaratmaya başlamıştı. Çünkü İranlılar, Kolkha ülkesinde koloniler kurmak istiyor, bu durum Kolkha ülkesini sıkıntıya sokuyordu. Perslerin amacı Lazika bölgesini ele geçirip coğrafya üzerinde etkin bir güç konumuna gelmek hem de Bizans'ı bölgeden atabilmektir. (Aksamaz, s. 29) II. Gubaz, İran tehlikesinden dolayı bu defa da Bizans imparatorluğundan yardım istemiştir. Bizans İmparatoru yaklaşık bin kişilik orduyu yardıma göndermiş ve Lazika topraklarında büyük mücadele yeniden başlamış oldu.

Antik dünyanın son büyük ve en önemli tarihçisi aynı zamanda Justinianos' un savaşlarını yakından da takip eden Prokopius'a göre:

Bu yıllarda bu topraklarda bulunan en önemli Laz kentleri ve kaleleri sırasıyla Arkhaiopolis, Kuzeyde Sebastopolis (Bugünkü Sohum şehri: Eski adı Dioskuria. M.Ö. 6. yüzyıl'da Yunan kolonisi olarak kuruldu) ve Pitunt (Bugünkü Pitsunda şehri: Abhazya'nın başlıca kentlerinden biri.) kaleleri, İberia sınırı yakınında Skanda, Sarapanis ayrıca diğer önemli kentler olan Rodopolis ve Mokheresis' dir. (Zehiroğlu, s. 37)

Lazika Krallığı'nın sınırları dışında güneydeki sahil kesiminde, Trabzon'a doğru sırasıyla yeni inşa edilen *Petra* (Bugünkü Çürüksu- Kobuleti. Lazika Krallığı'nın Piskoposluk merkezi.) kenti ile *Atene* ve *Rize* kasabaları yer alırdı. Özellikle Lazi Kralı Pubelis tarafından pusuya düşürülen İran ordusu büyük kayıp verince Lazika ülkesini terk etmek zorunda kalmıştı. (Zehiroğlu, s. 37) Tekrar Bizans'ın bölge üzerindeki etkisi artmıştır. Prokopius'un Doğu Karadeniz ve Lazika savaşlarına ait seyahat notlarında Trabzon ile Lazika sınırı arasındaki verdiği bilgiler ise şu şekildedir:

Trapezuntine bölgesinden Susurmene (Bugünkü Sürmene.) köyüne ve Rize denilen yere varılır ki burası Trapezuntine'den sahilde Lazika istikametine doğru, iki günlük mesafededir... Trapezuntine civarındaki tüm yerlerde üretilen ballar oldukça serttir... Bu bölgenin sağ tarafında, yukarıda, Tzanika'nın dağları yükselir ve onların arkasında da Ermeniler yer alır ki bunlar Bizanslılara bağlıdırlar. (Zehiroğlu, s. 38)

Prokopius'un bu satırlarda bahsettiği bölgenin ballarının niteliği salnamelerde de aynı özellikte vurgulanmıştır. Yine bu satırlardan Ermenilerin, Bizans Devleti'nin vassalı olduğu ve Bizans'a vergi ödediği anlaşılmaktadır. Bizans topraklarının Rize deresine kadar genişlediği bilinmekteydi. Bu sınır noktasındaki dere ile aynı adı

taşıyan bir “ yer “ olarak bahsedilen Rize, muhtemelen, Bizans’ın o yıllardaki sınır karakoludur ve sonraki zamanlarda bu garnizon aynı isimle anılacak yerleşimin de ilk çekirdeğini oluşturmuştur. (Zehiroğlu, s.38) Prokopius’un seyahat notlarında bir başka önemli özellik ise şu idi:

Rize'nin ötesinde bağımsız yaşayan toplumlar bulunur ki bunlar Bizans toprakları ile Lazilerin arasındaki bölgede yaşarken ve burada, Atene (Bugünkü Pazar) isimli tanınmış bir köy vardır... Atene'den sonra, Arkhabis (Arhavi) ve eski bir kent olan Apsarus (Bugünkü Acara sınırları içerisinde, Gonio kasabasında M.S. 3. Yüzyıl'da inşa edilmiş Roma askeri kampı ve bir dere adıdır) gelir ki burası Rize'den üç günlük mesafededir. (Zehiroğlu, s. 38)

Lazika Krallıklarının kendilerine sadakat göstermeyeceğini anlayan Bizans, Trabzon’un doğusundaki Laz nüfusun ileride kendileri için bir tehlike olacağını anlamış ve Lazika Krallığını parçalama stratejisi izlemiştir. V. yüzyılda Svanlar ve VI. yüzyılda da Abhaz-Abaza vassallarını destekleyerek onları Lazika Krallığından ayırmış ve kendilerine bağlamıştı. Vassalı haline getirmişti. Daha sonraki süreçte Lazika Krallığı iyice zayıflamış ve Abhazya Krallığına katılmıştır. VIII. yüzyıla gelindiğinde artık Lazika Krallığı da yoktu. Lazika Krallığı yıkılınca yerine Abhaz Krallığı kuruldu. (Albayrak, s.170) Eski Lazika Krallığının Çoruh Vadisinden Trabzon’a kadar olan Lazlarla meskûn etkinlik bölgesi ise Bizanslıların elinde kaldı. Artık Trabzon’un doğu sahillerinde yaşayan Laz topluluklarını büyük zorluklar bekliyordu. (Aksamaz, s. 30)

Sonuç olarak Laz halkı, Antikçağ ve sonrasında Kolkhis, Kolheti, Kolhis olarak da adlandırılmıştır. Lazlar, MÖ 150 – MS 600 yılları arasında Doğu Trabzon ile Abhazya arasında Lazika Krallığı’nı kurmuşlar ve bu coğrafyadaki çok sayıda insanı yönetmişlerdir. Günümüzde ise Trabzon’dan başlayan Doğu Karadeniz sahilinden Gürcistan’ın Acara Özerk Cumhuriyetindeki topraklara uzanan küçük bir kısmı Lazistan bölgesidir. Ortaya atılan bu lokalizasyonlar hakkında eski hipotezler pek de tutarlı değildir. (Kursanskis, s.925) Lazika Krallığı’nı yöneten ve adları bilinen kralları ise şunlardır: *Agros, Malaz, Mirdat, Baraz – Bakur, I. Gubazes, Damnazes, I. Tzath, Opsites, II. Gubazes, II. Tzath, I. Barnuk, Grigor, II. Barnuk*. Bizans sarayının resmi tarihçisi Agathias, Lazika halkı için kaleme aldığı notlarında şu cümlelere yer verir:

Lazlar büyük ve gururlu bir halktır ve onlar, oldukça önemli başka kavimlere hükmetmektedirler. Kolkhidalıların antik isimlerine bağlı olmaları ve abartılı bir şekilde gurur duyarlar... Muhtemelen kibirli bir yaklaşımları da bundan

kaynaklanmaktadır. Eminim ki bize bağı kavimler arasında böyle bol insan gücü kaynaklarına sahip olan, bu şekilde gereğinden fazla bir zenginlik ihsan edilmiş olan bu kadar ideal bir coğrafi konuma sahip olan, böylesine bolluk içinde bir yaşam biçimleri olan ve böylesine yüksek bir medeniyete ve inceliğe sahip olan bir başka kavim daha yoktur. (Zehiroğlu, s.46)

Agathias'ın bu notlarından hareketle Lazika halkının kendi topraklarına sahip çıkan bir ruha, vatanlarının bolluk- bereket içerisinde olduğunu ve aynı zamanda kalabalık bir nüfusa sahip, medeni insanlar olarak tanımlaması dikkat çekmektedir.

Bölgeye ışık tutan bir önemli seyyah ise Strabon'dur. Strabon, *Coğrafya* adlı eserinde Doğu Karadeniz'den bahsetmiştir. Eserinde ise şu satırlara yer vermiştir:

İnsanlar deniz yolu ile iki üç günlük bir seyahetle Amisus(Samsun) ve Sinope'ye gidebilirler. Zira sahil boyu, nehir ağızları sayesinde mutedildir. Bu ülke, hem ürünleriyle hem de gemi inşasına yönelik her konuda mükemmel düzeydedir. Balları hariç, zira balları oldukça serttir, üretilen keresteler nehirlerin üzerinde aşağılara taşınır ve halk başta keten olmak üzere, kendir balmumu ve zift üretimi ile uğraşır. Önceden beri dış ülkelere keten ihraç ettiklerinden, keten kumaşı imalatında yaygın bir ün kazanmışlardır. (Zehiroğlu, s.19)

Strabon'un bu notları Agathias'ın seyahat notları ile örtüşmektedir. Strabon'da bölgenin zenginliklerinde ve temel uğraş alanlarından bahsetmiştir. Özellikle vurgulanması gereken bir diğer husus ise Lazistan sınırları içerisinde nem oranının yüksek olmasının, otlak alanların verimliliğini arttırmasıdır. Bundan dolayı at, sığır, keçi, sakallı bir geyik cinsi ve domuz yetiştiriciliği bölgede çok yaygındı. Bölge içerisinde oluşan bataklıklar ördek ve sülün avını da yaygınlaştırmıştır. Roma İmparatorları büyük bir zevkle sofralarında bu sülünden bulundurulardı. Lazistan bölgesinin en önemli sorunu tuz idi. Tuz temin etmek çok zordu. Özellikle dağlık bölgelerde yaşayan halk sahil kısma indiğinde deniz suyunun kaynatılması ile tuz elde etmeye çalışıyordu. Karadeniz'de tuzluluk oranı düşünülürse sıkıntının ne derece büyük olduğu anlaşılmaktadır. Bazı seyyahların notları arasında sahilleri gezerken, hayvanların denizin sığ kesimlerinden deniz suyu içerek tuz ihtiyaçlarını karşıladıklarından bahsetmişlerdir. Tuz çoğu kere dışarıdan temin edilir karşılığında tarım ürünü verilirdi. Ulaşım ise daha çok gemi taşımacılığına elverişli nehirler üzerinde yapılmaktaydı. (Arslan, ss. 31-33) Bazı nehirlerin ulaşımında da kullanılmadığı biliniyordu. Lazların Müslümanlıkla tanışmaları Kafkaslarda Hz Osman'ın orduları ile Hazarların mücadelesi sırasında olmuştur. Laz toplulukları bu Arap akınlarından etkilenmiş ve Müslümanlıkla tanışmışlardır. Fakat Lazların Müslümanlığı kabul ettiğine dair bu dönem için bir kanıt yoktur. (Albayrak, s.172)

Anadolu'nun kapıları Malazgirt Savaşı ile Türklere açılmadan çok önceleri Tuğrul ve Çağrı Bey kardeşler Anadolu'ya keşif hareketleri düzenlemiştir. Bu görevi ünlü komutanları İbrahim Yinal ve Kutalmışoğlu Süleyman Bey'e tevcih etmişlerdi. (Kırzioğlu, 1992, s.61) Büyük Selçuklu ordusu, Erzurum-İspir ve Trabzon'u hâkimiyetleri altına almıştı. Köyler ve kasabalar Selçuklu ve Oğuzların himayesine geçmişti. (Kırzioğlu, s. 61) Özellikle Alparslan, Gürcistan taraflarına düzenlediği seferlerle birlikte Anadolu'daki keşif hareketi yerini yavaş yavaş yurt edinme anlayışına bırakıyordu. Anı Kalesi 16 Ağustos 1064 yılında Alparslan tarafından Selçuklu topraklarına katıldı. (Kırzioğlu, s. 69) 1071 Malazgirt Savaşı'ndan sonra Doğu Anadolu ve Doğu Karadeniz Bölgesi özellikle Trabzon-Rize ve Artvin tarafları, ele geçirilmiş (Telliöglü, s. 80) Alparslan Türk nüfusu bölgeye intikal ettirilmişti. Yerleşmede Türkleştirmeye gidilmiştir. Ancak Rize-Artvin arası uzun süre elde tutulamamış ve bölge kısa süre içinde elden çıkarak Bizans tarafından işgal edilmişti. Sultan Melikşah 1072-1092 yılında Gürcistan'a ilk seferini yaparak bütün Kafkasya'nın hâkimiyetini kumandanı Emir Savtegin'e vermiştir. Fakat onun başarısızlığı dolayısıyla Gürcistan'a ikinci seferini düzenleyerek yerine Emir Ahmed'i görevlendirmiştir. (Kırzioğlu, s. 69) Kars, Türk idaresine girmiş ve Selçuklu kumandanı Ebu Yakub ve İsa Böri, Çoruh vadisinden Trabzon'a kadar-Rize dâhil-sahil kısmı Türk hâkimiyetine katmıştır. (Telliöglü, s. 86) Bu *Büyük Türk Zaferi* üzerine, Türkistan'dan göçüp gelen Ebu Yakub ve İsa Böri başçılığındaki yerleşecek yurt arayan çok kalabalık Türkmenler, develeri, at yıkıları ve koyun sürüleriyle birlikte bu yeni fethedilen bölgelere gelip yerleştiler. 80 bin obalı Türkmen Çepniler de bu sırada Trabzon bölgesi ve çevresine gelip yerleştiği anlaşıyor. Çepniler gibi, Danismend Eli'ne bağlı Kürtünlüler'in de bu 1080 tarihli *Kolköyü Zaferini* (Kol Zaferi) müteakip gelerek Harsit çayı boyuna yerleştiklerini sanıyoruz. Apaz Kartel/Gürcistan Kralı ile III. Giorgi (1156-1184) çağında, 1177 yılında Başkumandanlar hanedanı *Orbelyanlardan* bu makam alındı ve Kıpçaklardan Kubasar adlı beye verildi. (Kırzioğlu, s. 130) 1184'te Kraliçe Tamara (1184- 1212) Başkumandan Kubasar ve onun Kıpçaklı askerleri sayesinde, ilk Kraliçe olarak tahta geçebildi. (Kırzioğlu, s. 131) Ancak Kubasar Bey, yaşlılıktan uğradığı nüzul sebebiyle ayakları ve dili tutulunca, başkumandanlık ve onun malikânesi Loru şehri ile çevresi ondan alınarak *Koluzunoğlu* ailesinden Sargis'e verildi. 1195'te Kafkasların kuzeyinden "Yeni Kıpçaklar" gelince, onlara da Tamara zamanında Kıpçakların yurtlarından yerleşecek yerler verildi. Bu yüzden eski

başkumandan Kıpçaklı Kubasar'ın ailesi, akrabaları göçerek Rize'ye geldiler. Ayrıca 1195 yılından sonra Bizans idaresindeki Rize ve Trabzon bölgelerine Kıpçaklı birçok aileler de yerleşti. (Kırzioğlu, s. 141)

1204 yılında IV. Haçlı Seferiyle birlikte Latinler İstanbul'a gelmiş ve Doğu Roma yönetimini ele geçirmişlerdir. Bu sırada Komnenos hanedanı mensubu Aleksios ve David, Gürcü Kraliçe Tamara'nın da yardımıyla Trabzon'da bağımsız Pontus Rum Devlet'i kurmayı başarmışlardır. (Telliöglü, 2015, s. 97) Aleksios ve David kardeşlerin kurmuş olduğu Pontus Rum Devleti'nin sınırları Sinop'tan Artvin'e kadar ulaşarak Rize'yi de içine almıştır. Artık Rize, Rum sınırları içerisine dâhil olmuştur. Osmanlı Devleti'nin 1461 yılında Trabzon'u alıp bölgedeki Komnenos hâkimiyetine son vermesinden sonra da bütün bölge Türk hâkimiyetine girmiştir. (Köse, 2014, s. 73)

Kommenoslar, Bizans İmparatorluğu'nu yaklaşık 106 yıl idare eden büyük bir hanedanlıktır. Bu hanedan Bizans'ı eski gücüne kavuşturmuş. (Telliöglü, 2015, s.107) Osmanlı Devleti'nden önce Pontus Rum Devleti, 1214 yılında Anadolu Selçuklu Devleti'nin himayesine girmiştir. (Telliöglü, 2015, s. 208) Fakat 1243 Köseadağ Savaşı'ndan sonra Selçuklu tabiiyetinden ayrılan Pontus Rum Devleti, bölgenin güçlü devleti olma yoluna gitmiş ve sınırlarını genişletmiştir.

Osmanlı Devleti'nin Trabzon'u ele geçirme girişimi İmparator IV. Kalo Ioannes (1427-1458) zamanında başlamıştır. II. Murat zamanında, 1442 yılında, şehre asker çıkarabilmişse de fetih gerçekleşmemiş ancak Komnen Hanedanlığı yıllık 3 bin altın vergi vermek zorunda kalmıştır. (Okuyan, 2013, s.43) 1456 yılında Safevi şeyhi Cüneyt, Canik Dağları'ndaki Türkmenlerden topladığı kuvvetlerle Trabzon üzerine yürümüş, fakat üç gün süren kuşatma sonucunda şehir alınamamıştır. Fatih Sultan Mehmed Rumeli Beylerbeyi Hızır Bey'e Trabzon üzerine fetih emrini vermiştir. (Yücel, 1991, s.215) Hızır Bey, Kalo Ioannes'i vergiye bağlamıştır. Ioannes, ittifak arayışlarına girişmiş başta Uzun Hasan olmak üzere Gürcü Krallığı, Karaman Beyliği ve Papa ile de gerekli görüşmelerde bulunmuştur. Bu girişimlerden haberdar olan II. Mehmed, Anadolu seferine çıkarak Sinop üzerinden Trabzon'a gelerek kuşatmayı başlatmıştı. Ioannes'in ölümü üzerine yerine geçmiş olan kardeşi David, Osmanlı donanmasına direnemeyince anlaşmak zorunda kalmıştır. Yapılan antlaşmaya göre Trabzon şehrinin geliri kadar bir meblağ karşılığında şehir teslim edilecekti. Kral ve eşine dokunulmamış halk güvence altına alınmıştı. Teslim olan Kral ve (Tulum, 1977,

s.110) ailesi İstanbul'a getirilmiştir. Trabzon 1461'de fethedip devletin sınırlarına dâhil edilmiştir. (Okuyan, s.45) Trabzon İmparatorluğu 26 Ekim 1461'de (21 Muharrem 866) yıkıldı. Ancak Trabzon'un teslim tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Osmanlılara teslimi genel kabul olarak *15 Ağustos 1461* olarak gösterilmektedir. (Kırzioğlu, 1998, s.30) Son yıllarda tartışılan en önemli konulardan biri de II. Mehmed'in Trabzon'u fethi için yaya olarak aştığı Trabzon yakınlarındaki *Bulgar dağı* neresidir tartışmasıdır. Bulgar, Trabzon'un cenubundaki dağlara *Bular* veya *Bulgar dağı* denilmiştir. (Turan, 1971, s.125) Ayrıca Bulgar dağının neresi olup olmadığı konusunda çeşitli tartışmalar mevcuttur. Bu konuda Fahrettin Kırzioğlu Fatih'in yaya olarak aştığı Bulgar Dağı'nı Bayburt-Trabzon arasında yer alan bugünkü *Kemer Dağı* olduğunu ifade etmektedir. (Kırzioğlu, 1967, s. 326)

II. Mehmed Trabzon'u alınca burayı sancak haline getirerek buranın idaresini komutanlarından *Kazım Bey* (*Kazım Bey*: Donanma komutanı ve Gelibolu sancak Bey'i ve aynı zamanda Trabzon şehrinin ilk yöneticisidir.)' e vermiştir. (Goloğlu, 2013, s. 21) Sancağın hiçbir eyalete bağlı kalmadan bağımsız mı idare edildiği yoksa Rum vilayetine mi bağlandığı henüz kesinlik kazanmamıştır. (Öksüz, 2005, s.100) Trabzon'un doğusunun bir kısmı Osmanlı Devleti sınırlarına katılmıştı. Osmanlı Devleti Trabzon ve çevresini alınca demografik yapıyı değiştirmek için Çepnileri, Hemşinlileri, Akkoyunlu Türkmenlerinin bir kısmını Trabzon'a yerleştirmiştir. (Tellioğlu, s. 214) Livane, Ardanuç, Şavşat gibi yerlerde yerel güçler otorite sahibi idi. 1536'da Osmanlı Devleti gücünü bu topraklarda da göstererek Livane gibi belli başlı yerleri topraklarına kattı. (Umar, 2000, s.79) Yavuz Sultan Selim, Trabzon'da şehzade iken bazı akınlarla Batum'a kadar yaklaşmıştır. Kuzeybatı Kafkasya topraklarından Çiketya ve Çerkesler, Osmanlı etki alanına giren ilk bölgeler oldu. Osmanlılar, Gürcistan'ın Abhazya bölgesine ayak basarak Batum'u ele geçirmek istiyordu, fakat bunda başarılı olamadı. Ancak Çoruh Irmağı'nın kıyılarında tutunmayı başarmıştır. Burada bulunan Gonio Kalesi'ni ele geçiren Osmanlı Devleti, Acara bölgesi ve Guria'nın işgali için bu kaleyi lojistik destek olarak kullandı. Osmanlı Devleti'nin ilgi noktasını batıda Samtshe oluşturmaktaydı. 1510 yılında Yavuz Sultan Selim idaresinde büyük bir ordu Gürcistan üzerine doğru yürüdü. Gürcistan'ın Samtshe Komutanı bu akınlara direnemeyip bağlılığını bildirdi. (Berdzenişvili ve Canişa 2000, s. 233) 1547 yılında Osmanlı kuvvetleri bu kez Rize'yi ele geçirdi. Rize'ye Türkmenler getirilip iskân ettirildi. Ardından Acara, Kobuleti, Batum tek tek Türklerin eline geçti.

1550 yılında Şavşeti- Klarçeti, Arsiani dağlarına kadar uzanan topraklar Türk devletinin sınırlarına katılmıştı. (Siharulidze ve diğerleri, s. 233)

1587-1594 yıllarında Samtshe, Osmanlı Devleti'nin eline geçmiş, ülkede nüfus sayımı yapılmış ve toprak kayıtları tutulmuştur. Osmanlı toprak yasaları bu coğrafyada uygulanmaya başlandı. Osmanlı Devleti Çoruh'un doğu kıyısını topraklarına katmış ve bu toprakların işletme hakkını asker kökenlilere vermiştir. Bu nedenle birçok kişi dinini değiştirerek Müslüman olmuş ve Osmanlı ordusuna katılmıştır. Yöre insanının "*Dinsizlik vergisi* " olarak nitelediği haraç ve cizye vergisi de alınmaya başlanmıştı. İslamiyet'in hızla bu coğrafyaya yayılmasını bölge insanı, "*Tatarlaşma* " olarak nitelendirmekteydi. (Siharulidze ve diğerleri, s. 233) Bazı kaynaklarda Laz-Çan ve Meskhet yurdunun binlerce yıllık bağımsızlığının sona erdiğini, halkın çoğunluğunun Türkler tarafından kılıçtan geçirildiği, Gürcü- Laz artıkları da İslamlaştırılıp benliklerinden soyutlanmaya bırakıldıkları vurgulamaktadır. (Siharulidze ve diğerleri, s. 57) Yalnız yazarların yukarıda vurguladığı cümlelerin aslı olmamakla birlikte bölgeyi gelip gezen seyyahların notlarında böyle kılıçtan geçirilme gibi ifadelere asla rastlanılmamıştır. Bu satırlar çarpıtma olduğu kadar ilmi değer de taşımamaktadır.

Yavuz Sultan Selim, Viçe, Atina, Hopa, Batum, Sarp ve köyleri ele geçirince Lazlar, Osmanlı fütuhata dayanamayıp lojistik sıkıntı çekmeye başlamış ve birçok askerini kaybetmiştir. Nihayetinde Lazların gücü kırılmış ve Trabzon'un işgali ile başlayan fetihler Lazistan'ın Osmanlı Devleti'ne katılması ile son bulmuştur. Osmanlı Devleti Lala Mustafa Paşa'yı Kafkasya'nın fethiyle görevlendirmiş olup yapılan fütihat girişimleri ile Cenub-i Kafkas topraklarını Osmanlı sınırlarına katmıştır. Bu fetih girişimi ve sınırların genişlemesi ile birlikte Batum ile Doğu Karadeniz arası Lazistan olarak ifade edilmeye başlanmıştır. Bu süreçten sonra Trabzon beş sancaktan oluşmuştur. Bunlar: *Canik, Trabzon, Gönye (Gonia), Aşağı Batumi ve Yukarı Batumi. Lazistan'ın merkezi de Gönye idi. Kazaları Atina, Sumla, Viçe, ve Arhavi* idi. (Sarı, s.48)

Batum, 1564'te I. Süleyman tarafından fethedilmiştir. 1833'te II. Mahmud zamanında Lazistan, Sancak olarak adlandırılınca Lazistan sancağının merkezi Gönye idi. Fakat Gönye sancağının merkezi de Gönye olunca karışıklığa neden oldu. Daha sonra 1852 yılında Batum, Lazistan sancağının merkezi oldu. Batum bu fonksiyonunu

1878 yılına kadar Lazistan sancağının merkezi olarak sürdürdü. Batum'un 314 senelik Osmanlı egemenliğinden sonra, 1877-1878 Osmanlı- Rus Savaşı'nda Batum, Rusya'nın işgaline uğradı. Osmanlı Devleti, Ayastefanos (1878) ve Berlin antlaşmaları (1878) ile Batum'u, Rusya'ya bıraktı. Toprakların elden çıkması sonucunda Müslüman Gürcüler; Artvin, Ardahan, Acara, Samsthe, Aşağı Goria gibi bölgelerden Osmanlı topraklarına doğru göç etmeye başladı."Muhaciroba" olarak bilinen bu göç dalgası ile gelenleri Osmanlı Devleti kuzey sahillerindeki kentlere yerleştirdi. Rize, Trabzon Ordu, Giresun, Samsun gibi bölgeler bu kentlerin en önemlileri arasındaydı. (Demirel, 2009,ss.318- 323) Osmanlı yönetimi Güneydoğu Karadeniz Bölgesi'ni yönetsel birimlere ayırdı. Atina, Ardeşen, Viçe, Kapiste, Arhavi, Kisse, Hopa, Makria, Gönnye, Batumi, Maradit, Perlevan ve Çat derebeylikleri. Son üç derebeylik toprakları, Çoruh üzerinde, bu nehir vadisini asıl Lazistan'dan ayıran dağın ardındaydı. Bölgenin Osmanlı yönetimine geçmesiyle Trabzon'un doğusundan başlamak üzere Batum'u da içine alan topraklarda yaşayan Lazlar, aynı yönetimin tebaası oluyordu. Fakat XIX. yüzyılda Güneydoğu Karadeniz bölgelerinde Osmanlı yönetiminin, derebeylerin yetkilerini kısıtlamak istemesi üzerine Laz isyanları ortaya çıkmıştı fakat Trabzon valisi Osman Paşa, Laz derebeylerinin nüfuzlarını kırmak istediye de başarılı olamadı. (Aksamaz, s. 34)

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Batum ve Artvin (Livane)'in savunmasında Osmanlı kuvvetlerinin önemli bir kısmını bölge halkından oluşturulan kuvvetler teşkil etmiştir. Bu kuvvetlerin yaklaşık mevcudu 2.500- 3.000 civarındadır. *Rus istilasına karşı vatanlarını korumak üzere Artvin ve Batum halkını organize edip bu kuvvetlerin başında savaşanların bazıları; Hazinedarzade Osman, Yukarı Acaralı Ahmed, Tavatgerize Ali ve Hasan Beyler, Tuzcuoğlu Çürüksulu Tomasoğullarından dört kardeş ve Ahıskalı Kavas Süleyman Ağa'dır. Bu zatların kumandası altında toplanan milis kuvvetleri Rusların karadan ve denizden saldırılarını püskürtmeyi başardıklarından Livane ve Batum bölgelerine Ruslar girememişlerdir. Ancak Osmanlı ordularının, Rumeli cephesinde Rus orduları karşısında aldığı ağır mağlubiyetin bedelini, Batum ve Livane bölgesi halkı da ödemek zorunda kalmıştır.* (Demirel, ss. 318-319)

Nitekim savaşın sonunda yapılan Ayastefanos (Yeşilköy) ve Berlin antlaşmaları ile Osmanlı toprakları olan Kars, Ardahan ve Batum, Rusya'ya verilmişti. Kars ve Ardahan Ruslar tarafından işgal edilerek sınırlarına kattığı topraklardı. Batum

ise antlaşma gereği Rusya'ya bırakılmıştı. Lazistan sancağı'nın merkezi Batum'dan Rize'ye taşınmıştı.

Osmanlı Devleti'nin bölgeden çekilmesi ile birlikte direniş durmuş, Ruslar, Batum merkezine ulaşmışlardı. *Kars, Ardahan ve Batum elden çıkınca bölgenin yerli halkı olan Gürcü ve Türk Müslümanlar coğrafyayı terk ederek büyük göç hareketlerini başlattılar. Özellikle Livana, Batum ve Acara-ı Ulya'dan yoğun göçler başladı. 1893 yılında göç etmek isteyen Ardanoç halkından 50 hane ve Livane'den ise 13 hane olmak üzere toplam 496 nüfus göç etmiştir. Osmanlı Hariciye Nezareti, Rusya ile girişimlerde bulunarak 1909 yılına kadar bölge halkının geçişlerine müdahale edilmemesini istemiştir. Rusya büyük nüfus hareketlerini önleme çabası içerisindeyken küçük gruplarla yapılan göç hareketlerine ses çıkarmamıştır.* (Demirel, s. 319)

Coğrafya içerisinde bu göçlerin yaklaşık 1914 yılına kadar sürdüğü görülmektedir. Osmanlı Devleti bu göçler için bütün tedbirlerini almış, göç iase sıkıntısını önlemeye çalışmıştır. sancak bölgesinden göç edenler Osmanlı belgelerinde "*Batum Muhacirleri*" olarak kaydedilmiştir. (Demirel, s. 321) 1878'e kadar Batum'dan Trabzon'a göç edenlerin sayısının 5.500'e yaklaşmış olduğu görülmüştü. Osmanlı Hükümeti yoğun göç hareketi üzerine takviye olarak İstanbul'dan *Mevrid-i Nusret, Asir, Selimiye, Muhbir-i Server* ve *Mecidiye* vapurlarını gönderdi. 1878'de Batum'dan 40.000 göçmen nüfus yollara düşmüştü. (Demirel, s.321) 1880- 1920 yılları arasında yarım milyon kadar Laz, Batum'dan başlamak üzere Krasnodar, Odesa ve Ukrayna'ya kadar uzanan kıyı şeridinde yaşamaktaydı. Justine McCarthy, *Ölüm ve Sürgün* adlı eserinde Osmanlı Rus Savaşı'ndan sonra yaklaşık 60.000 Müslüman nüfusun Osmanlı sınırlarına geçtiğini belirtmiştir. (McCarthy, 1998, s. 121) J. McCarthy aynı eserde şu satırlara değinmektedir:

Osmanlı Devleti, Berlin Antlaşması(1878) ile Batum, Ardahan, Kars yörelerini Ruslara bıraktıktan sonra Lazlar atadan, dededen kalma yurtlarından çıkıp kıyı bölgesine inip gemiyle Osmanlı ülkesine ulaşma aşamalarından geçen bir göçe başladılar. Geride bıraktıkları mülklerini satacak kimse bulamadıklarından evlerini yıktılar, kendi meyve ağaçlarını kestip devirdiler. Batum'a kadar olan yolculuğu dağlardan yürüyerek yaptılar. Kendileri beğenip seçerek Rize yöresine yerleştiler. Çünkü burası anayurtlarına benziyordu ve gün gelip dönmeyi umdukları Rusya Lazistanına yakındı. Ne var ki Osmanlı hükümeti yeni gelen göçmenlerin yaratacağı sorunların yükünü daha geniş alanlara yaymak için göçmen Lazlardan bir haylisini Kuzeybatı Anadolu'ya, Bursa ve İzmit Sancağına yerleştirdi. (McCarthy, s. 123)

Ülkelerine duydukları özlem güçlü olmalı ki pek az da olsa içlerinden bazısının oralarda Rus yönetimi süre gittiği halde geri döndüğüne ilişkin bildirimler vardır. Ruslarca onların geri dönmesine neden izin verildiği bilinmiyor. (McCarthy, s. 123) Ruslar Lazların kendi öz yurtlarında kalmalarını olanaksız kılmanın dışında bir de ayrılışları sırasında onlara çok çileler çektirdiler. 1880’de Tiflis’te bulunan İngiliz konsolosu, Batum’da ki durum üzerine şu raporu yazmıştır: (McCarthy, s.124)

60.000 nüfusa ulaşan 10.000 aileden oluştuğu söylenen Müslüman ahalinin hemen hemen tümü Türkiye’ye göç etmeye karardır. Ve onlara izin belgeniz nerde diye soran, pasaport vermeyi reddeden, çeşit çeşit kahredici işlemler yapan ve böylece onların parasını, eşyasını tırtıklamaya çalışan Rus devlet memurlarının elinde, yerine getirmek zorunda bırakıldıkları azap verici formaliteler yüzünden oyalanmış bulunmasalardı bunların çoğu şimdi Rus ülkesini çoktan terk etmiş olacaktı... Rus ya da Ermeni memurlar, sırf Lazların mülklerini satmak için devletten almak zorunda bırakıldıkları izni onlara vermeyip Lazların kesesinden servet sahibi olabildiler. (McCarthy, s.124) Lazlar, Osmanlıların Kafkasya’dan akıp gelen çok sayıda sığınmacının gereksinimlerini karşılamak konusunda eksiklerle karşılaştılar. Onlara tarla verildi ama bunun dışında pek bir şey de alamadılar. Rus savaşında Osmanlının yakın zamanda uğramış bulunduğu büyük kayıplardan sonra hükümetin elinde, verecek pek de bir şeyinin kalmadığı anlaşılmaktadır. Batı Anadolu’ya yerleştirilen Laz sığınmacıların durumu genellikle iyiydi. Doğu’da kalanlar ise savaşlarda yıkılıp harap olan coğrafyada pek çok sıkıntı çektiler. (McCarthy, s.124)

Lazların, Osmanlı Devleti’nin Anadolu topraklarına iskân edilmesi Müslüman ve Hristiyanlarca pek hoş karşılanmadı. Bu tepkinin nedeni kısmen ön yargı idi. Lazlar, gerçekte sahip oldukları bela çıkarıcılık özelliğini aşan ölçüde *bela çıkarıcı* diye ün sahibiydiler. Lazların yaptığı soygunlar ve işledikleri diğer suçlar hakkında gerçekten çok sayıda şikâyet bulunmaktaydı. Bundan dolayı Lazların olduğu yerlerde huzursuzluk olur kanısı hâkimdi. Lazların iskân edildiği yerlerde köylü bağış niteliğinde tohum yardımı, ev yapımı gibi yardımlara zorlanıyordu. Parasal olanaklar da çok az idi. (McCarthy, s.125) “Trabzon’daki konsolos Biliotti,5 Eylül 1878 günü telgrafında 2.000 Laz göçmen buraya ulaştı, 1.000 kişi daha bekleniyor. Yerel yönetimin kasasında hiç para kalmadığından, onlara azık çıkarılmadı” (McCarthy, s.125)

bildirimini yapmıştı.

Yukarıda da değinildiği gibi bu göçmenler Rize, Ordu Giresun, Samsun ve Amasya başta olmak üzere kıyı sahillerine yerleştirilmişti. Bu göçmenlerden yaklaşık 20.000 (Demirel, s. 322) Trabzon ve Samsun arasında yerleştirilmişti. 1882’de yaklaşık 40.000 Laz Osmanlı İmparatorluğu ülkesine yerleştirilmiştir. (Demirel, s. 125)

BİRİNCİ BÖLÜM

LAZİSTAN SANCAĞI İDARİ TAKSİMATI

Osmanlı Devleti'nin kurucusu olan Osman Bey, fütuhat girişimleri sonucunda devletin sınırlarını genişletmiş ve bu fetihler sonucunda genişleyen sınırlar sancaklara ayrılmış ve bu sancaklar gerek oğullarına ve gerekse komutanlara dirlik olarak verilmiştir. Dirlik sahipleri devlete “*cebelü*” adı verilen atlı asker beslemek zorundaydı. Şehzadelerin yönetimi altında bulunan sancaklara ise *Şehzade Sancağı* denirdi. Dirlik sahipleri aynı zamanda taşrada güvenliği sağlar ve vergilerin düzenli toplanmasında öncülük ederdi. Kuruluş ve yükselme döneminde sancak olarak nitelenen bu yönetim birimleri zamanla birleştirilerek *eyalet* adı verilen idari birimi ortaya çıkarmış ve Beylerbeyinin idaresi altında bırakılmıştır. Ancak sancak teriminin ne zaman Osmanlı Devleti'nde idari bir birim kazanmaya başladığı meçhuldür. (Özçelik, 2016, s.29) Zaman içerisinde eyaletlerin sayısı da fetih politikaları sonucunda 32'ye kadar ulaşmıştı. Osmanlı Devleti'nde temel idari birimin sancak olduğunu görmekteyiz. Sancak aynı bayrak altında toplanıp harbe giden coğrafi yeri temsil etmesinden dolayı askeri bir anlamı oluşturur. (Özçelik, s. 29) Osmanlı Devleti'nde sancak, Selçuklular dönemindeki *subaşılığın* bir devamı olarak da ifade edilebilir. (Özçelik, s. 30) Sancak yönetiminin başında bulunan *mirliva* adı da verilen Sancakbeyi, yönettiği idari birimin bir amiri olup aynı zamanda da bulunduğu yerin askeri birliğinin de komutanıydı. (Özçelik, s. 31) Sancakbeyinin emri altında askeri amirleri ise *Alaybeyi, Çeribaşı, Subaşı, Dizdar* ve diğer personeller görevlerini yerine getirirdi. (Özçelik, s. 32) Osmanlı Devleti, fütuhat hareketleri sonucunda topraklarına kattığı yerlerde idari sistem içerisinde merkeziyetçilikten ziyade bölgelerin özelliklerine göre esnek, değişebilir idare tarzları uygulamaya gelmiştir. (Kılıç, 1999, s.119) Bu idari birimler zaman içerisinde değişikliğe maruz kalmıştır. Osmanlı Devleti, bölgelerin özelliklerine göre yurtluk-ocaklık ve hükümet diye bilinen irsi sancakbeylikleri uygulamıştır. (Kılıç, 2001, s. 257) Burada irsi sancakların izahatı *Orhan Kılıç*'ın makalesinde şu şekilde ifade edilmiştir:

“*Ve bunlardan birisi fevt olsa yahud eda-i hizmet eylese, yurdı ve ocağı olmağla, sancağı ve ocağı evladına akrabasına verilir; Hariçden kimesneye verilü gelmemişdir*” (Kılıç, 1999, s. 121)

Hukuki statüde ocaklık sancakları tasarrufu altında bulunan kişiler hizmetlerinde kusurlu olsalar bile, sancaklar aileden başka bir kişiye verilirdi. (Kılıç, s. 266) Ocaklıkların irsi yolu ile intikali söz konusudur. (Göyünç, 1990 s. 873) Böylece Osmanlı Devleti sadakatle hizmet edenlerin ocağını söndürmemekte, ona bir suçundan dolayı ağır bir ceza-i işlem uygulasa da yine arkadan gelenlerini yani çocuklarını korumakta, çocukları yetişkin bir duruma gelene kadar onlara bir yardımcı tayin eder ve haklarını muhafaza ederdi. (Göyünç, s. 874) Osmanlı Devleti'nde yurtluk – ocaklık sancaklar genel manada sınır boylarında uygulanırdı. (Kılıç, 1999, s. 122) Bu arada amaç merkezi otoriteyi temin etmek, güçlendirmektir. (Kılıç, s.122) Hükümet Sancakları ile yurtluk- ocaklık sancakları uygulama bakımından birbirinden farklılık arz eder. Örneğin, ortak özelliklerinden biri de her iki sancak, fütühat sonrasında hizmeti görülen beylere veya ümeraya verilirdi, tevcih edilirdi. (Kılıç, s. 260) Yurtluk- ocaklık sancaklarda tahrirler yapılırken uygulamalarında tımar ve zeamet bulunur ancak hükümet sancaklarında böyle bir uygulama yoktur. (Kılıç, s. 260) Ocaklık sancakların bazen birden çok kişinin yükümlülüğünde olduğu görülmektedir. Örneğin Çıldır Eyaletine bağlı Livane sancağı, ocaklık yoluyla Ferhad Paşa'ya ve Sefer Paşa'nın oğluna tevcih edilmiştir. (Kılıç, s. 263) Bir diğer örnek ise Batum sancağının, 1740 yılına kadar Ahmed Bey'e yurtluk-ocaklık olarak verilmiştir.

“ Lazistan Sancağı dâhilinde bulunan Ayazma ve tevabi hassının yurtluk-ocaklık olarak yarı hissesinin Seferbeyzade Abdülhamid Bey ve kardeşleri uhdesinde olduğu, diğer yarı hissesinin ise Mehmed Emin Bey adına birine babasından intikal etmiş olduğu anlaşılmaktadır. Kardeşleri de bundan pay almıştır”. (Toraman, 2017, s. 64)

Yurtluk-ocaklık sancakların sayısı zamanla artmıştır. Ancak uygulamanın Tanzimat Devri'nde kaldırıldığı görülmektedir. (Göyünç, s. 876) Osmanlı hükümdarı Abdülaziz zamanında çıkarılan *1864 Vilayet Nizamnamesi* ile taşra idari birimlerinde önemli değişikliklere gidildi. Eyalet, vilayete dönüşürken sancak, liva olarak adlandırıldı. Kaza ve karye ise aynen devam etti. Abdülaziz zamanında taşra idari teşkilatında yapılan bu önemli reform merkezileşmeye yönelik önemli ve geniş kapsamlı bir adımdı. En üst idari birim olan eyaletten sonra sancak ikinci önemli idari birimdi. Sancak (liva) idaresinin yönetiminin başında sancakbeyi bulunur ve yetkileri bakımından da beylerbeyine bağlıdır. Sancaklarda adalet işlerine kadı bakarken güvenlik subaşına emanetti. Kazada idari yönetici olarak kadı bulunurdu. Kadı hem hukuk işlerine bakar hem de belediye işlerini yürütürdü. Ancak kadıların belediye

binası veya mahkeme binası gibi belirli bir ofisleri yoktu. Kadı hangi binaya yerleşirse orası mahkeme veya belediye binası sayılırdı. (Ortaylı, 2016, s. 113) Karye adı verilen köylerde ise yönetici olarak muhtar görevlendirilmiştir. Abdülaziz, taşra yönetimi reformları ile merkeziyetçiliği daha da sağlamlaştırmak için 1871 *Vilayet Nizamnamesi* adlı yeni bir düzenleme ile idari birimlerdeki eksiklikleri giderdi. Genel manada taşra yönetim biriminde bu nizamname ile pek bir değişiklik olmasa da yine de köy ile kaza arasında *nahiye* adı verilen bir idari birim oluşturuldu. Bu nizamname ile iki tür nahiye ortaya çıkmıştı. Bunlardan biri iki yüzden fazla haneyi barındıran nahiyeler, bir diğeri de iki köyün birleşiminden oluşan nahiyelerdir. (Kartal, 2013, s.16) 1871 Vilayet Nizamnamesi, 1864 Vilayet Nizamnamesini ortadan kaldırmadı ancak ikisi arasında yaşanacak bir karışıklıkta 1871 Vilayet Nizamnamesi temel alınacaktı. (Kartal, 2013, s.18) Taşra idari yönetim birimlerinde Fransa idari yönetim birimi örnek alınmıştı. (Ortaylı, 2008, s. 430) Anadolu’da idari yapılanmaya yönelik bazı mahalli ayaklanmalar da olmuştu. (Ortaylı, s. 430) Sancaklar, sancakbeyi- mutasarrıf tarafından yönetildiği gibi mutasarrıfın yanında yardımcı olarak maarif, nafia, tahrirat ve mali işlerle ilgili memurların yanında liva idare meclisi de görev yapmaktaydı. (Ortaylı, s. 430)

1564 ‘te I. Süleyman zamanında Osmanlı Devleti’ne katılmış olan Batum, XVII. yüzyılın başlarında Gönye ile beraber tek sancak olarak kaydedilmiştir. (Kılıç, 1999, s.98) 1701-1702 yılında Trabzon Sancağı ile beraber valinin oturduğu bir *paşa sancağı*ydı. Gönye ise eyalete bağlı tek sancaktı. (Kılıç, s. 98) Batum daha sonraki yıllarda malikânelik oldu fakat bir süre sonra değişikliğe uğrayarak yurtluk- ocaklık suretiyle Ahmed Bey’e verilmiştir. (Kılıç, s. 98) 1732-1740 yılları arasında Trabzon merkez sancak oldu. Bu dönemde Batum ve Gönye Trabzon’a bağlı sancaklardı. (Lowry ve Emecen, 2012, ss. 296-301; Gökbilgin, 1962, ss. 293-337) Lazistan topraklarının Osmanlı Devleti’nin eline geçmesi ile birlikte Batum ile Karadeniz’in doğusu Lazistan olarak adlandırılmıştı. 1831 tarihli çalışmada Çıldır eyaleti içerisinde *Liva-i Livane* ve *Liva-i Şavşad* da yer alırken; Trabzon eyaleti, *Liva-i Trabzon* ve *Liva-i Gönye* olmak üzere iki sancaktan oluşuyordu. (Akbal, 1951, ss. 625-626) 1833 yılında Lazistan, sancak olarak nitelendirilmeye başlandı. XIX. yüzyılda Lazistan’ın merkezi *Gönye sancağı* idi Lazistan sancağı ile Gönye sancağı aynı sancak idari birimi ile 1850 yılına kadar anıldı. Bunun temel sebebi hem Lazistan sancağının merkezi hem de Gönye sancağının merkezi “Gönye” olarak gösterilmesi idi. (Demirci ve Saraç, 2012, ss.8-9)

Batum sancakbeyleri Gönve Kalesinde iskân etmekte olup bu sebeple Batum sancakbeylerine Gönve sancakbeyleri de denir. (Aydın, 1998, s. 259) 1852 yılında Batum, Lazistan sancağının merkezi olmasıyla bu karmaşa sona ermiştir. Gönve, idari düzenlemelerle kaza olarak anılmaya başlandı. (Demirci ve Saraç, s. 9) Konunun anlaşılması için Lazistan sancağı nasıl ortaya çıktı, ortaya çıkması ile birlikte hangi kaza ve nahiyeleri kapsadı, Rize ve Batum bu sancağın neresinde yer almıştır gibi sorulardan hareketle Lazistan sancağının sınırlarını çizelim.

1313/1895 Trabzon Vilayet Salnamesi'nde Lazistan sancağı, Trabzon vilayetinin doğusunda Batum, kuzeyinde Karadeniz, güneyinde Erzurum ve batıda Trabzon ile çevrilidir. Aynı salnamede Atina (Pazar) ve Rize kazaları ile birlikte altı nahiyesinin bulunduğu ifade edilmiştir. XVI. yüzyılda Trabzon Sancağı Rize, Arhavi, Atina(Pazar), ve Hemşin de dâhil olmak üzere dokuz kazadan müteşekkildi. Rize kazası sadece Rize, Atina(Pazar) kazası Atina nahiyesinden oluşurken Arhavi kazası da Arheve (Arhavi), Laz, Gonia(Gönve) nahiyeler ile İskele ve Yakobit (Yakovit) vilayetlerine ayrılmıştır. Hemşin ise Hemşin, Kara Hemşin ve Eksanos nahiyelerinden oluşuyordu. (Aydın, 1998, s. 232) Coğrafi sınırların salnamede bu şekilde çizilen Lazistan sancağı, 1846'daki Trabzon vilayetinin idari taksimatında Trabzon, *Trabzon merkez sancak, Karahisar-ı Şarki sancağı, Canik sancağı, Gönve ve Batum* sancakları olmak üzere 5 sancağın olduğunu görmekteyiz. (Koca, 2016, ss. 157-187) Aynı zamanda Trabzon eyaleti, Liva-i Trabzon ve Liva-i Gönve olmak üzere iki bölümden oluşmaktaydı. (Öztürk, 2016, s.755) Bu bilgilerden hareketle Batum, Trabzon vilayetine bağlı bir sancak idi. Rize 'de Trabzon vilayetine bağlı bir nahije özelliği taşımaktaydı. 1867' de yapılan düzenlemelerle Trabzon vilayetinin sancak sayısı Trabzon merkez sancağı, Batum sancağı, Canik sancağı ve Gümüşhane sancağı olmak üzere 5'ten 4'e düşmüştür. (Lowry ve Emecen, s.301) Ayrıca seyahatnamede, Trabzon Eyaletini oluşturan sancaklar şu şekilde zikredilir: "*Trabzon da derler Batum sancakları ki Gümüşhane, Canha, Rize ve Gönve, bu dört sancak bir yere toplanıp Trabzon Eyaleti olmuştur. Lakin defter kethüdası, tımar defterdarı, alaybeyi ve çeribaşısı vardır.*" (Kahraman ve Dağlı (neş.), 2008, s.140) Batum defterdar kethüdası zeamet olarak 300.000 akçe, Batum tımar defterdarının zeameti ise 40.290 akçedir. (Kahraman ve Dağlı, s.140) ayrıca I. Süleyman döneminde Batum sancağı 5 zeamet, 27 tımandan oluşuyordu. (Kahraman ve Dağlı, s.157)

Bu tarihlerde Trabzon'un 6 kazası olup Rize'de bu kazalardan biridir. Atina ise Batum sancağına bağlı 5 kazadan (Batum merkez, Acara, Çürüksu, Hopa, Livane) biridir. (Öztürk, 2016, s.755) Ayrıca pek çok Laz, Gürcistan'dan ayrılmamakla birlikte bunlar Sovyet Nüfus sayımlarında görülmeyip Müslüman Gürcülerle birlikte Acar olarak kaydedildiği (Öztürk, 2016, s.756) belirtilmektedir. 1877 yılında Trabzon vilayetinin sancak sayısında bir değişiklik olmamış. Rize'de Trabzon merkez sancağına bağlı bir nahiye özelliğine sahiptir.

Lazistan sancağı merkezi olarak Batum'un 93 Harbi de denen 1877-1878 Osmanlı - Rus Savaşı sonrasında Rusların eline geçmesiyle 29 Ocak 1878 tarihinde Osmanlı orduları tarafından tahliye işlemleri başlatıldı. (Demirci ve Saraç, 2012, s. 9) Bu tahliye işlemleri burada yaşayan Osmanlı halkını da etkilemiş olup D. Karadeniz'in iç kısımlarına doğru büyük göçler yaşanmıştı. Örneğin bazı kaynaklarda 1882'de yaklaşık 40 bin Laz'ın Osmanlı topraklarına göç ettiği belirtilmektedir. (Öztürk, s.756) Rusya, Batum'un jeopolitik konumundan Batum'u ele geçirmek için büyük çaba sarf etmiştir. Tabi ki bir diğer husus da Batum'un kıyı şehri olmasından kaynaklanıyordu. Batum'un elden çıkması ile beraber sancağın merkezinin değiştirilmesi gerekmekteydi. 1879 yılında Rize, geçici olarak sancak merkezi olarak belirlendi. (Ak, s.159) Ayrıca Lazistan Sancağının merkezi Rize'ye taşınmakla birlikte Rize hem kaza hem de sancak merkezi olmuştur. 4. Ordu, 17. Redif Fırkasının 27. Tugay'ı Rize'ye yerleştirilirken, 54. Alay ise Mapavri' de konuşlandırılmıştır. (Öztürk, s.756) 1880 yılına geldiğimizde Trabzon vilayetinin 3 sancağı (Trabzon merkez, Gümüşhane ve Lazistan) düştüğünü anlıyoruz. Bunlardan biri de Lazistan sancağı idi. 1879-1881 yılları arasında Rize, Lazistan sancağının geçici olarak merkezliğini yaptı. Atina(Pazar) ve Hopa bu sancağın en önemli kazalarındandı. Rize, il olana kadar Lazistan sancağı merkezi olarak bir serhat şehri olma özelliğini korumuştur. 1881 yılından itibaren Rize'nin, Lazistan sancağının merkezi olarak kalması kararlaştırıldı. (Ak, s.159) Bu tarihten sonra Rize artık bir askeri şehir haline gelmişti. 1888 Trabzon Vilayet Salnamesi'nde Lazistan sancağında 32.360 hane bulunurken bu hanelerde 195.859 kişi yaşamaktaydı. Rize kazası Mapavri, Karadere ve Kura-i Seba olmak üzere 3 nahiye ve 120 köy bulunuyordu. (Öztürk, s.756) Zaman içerisinde coğrafyanın büyüklüğü, nüfusun artması ve merkezden idarenin zorluğu gibi nedenlerden dolayı diğer idari bölgelerde olduğu gibi Trabzon vilayetinin idari taksimatında değişiklik oldu. 1910 yılında çıkarılan bir kanunla Trabzon vilayeti, *Trabzon merkez, Lazistan ve*

Gümüşhane sancağı olmak üzere üç sancaktan oluşan bir il'e dönüştü. Rize de 20 Nisan 1924 tarihli kanunla müstakil il'e dönüşmüştür. (Okur ve Usta, 2009, s.40) Şunu da izah etmekte fayda var Çorum Milletvekili Haşim Bey (1919-1923) Lazistan ifadesinin Türkistan, Arabistan, Gürcistan gibi şehir ve kasabayı içeren bir memleket izlenimi verdiğini ileri de bunun art niyetli kullanılacağını Lazistan yerine Rize denilmesini meclise teklif etmiş fakat teklifi kabul görmemiştir. (Çoker, 1994, s.720)

1.1. Kaza ve Nahiyeler

Taşra idari birimlerinden biri olan kaza, sancaktan sonra gelir. Kaza bir kadılık idari birimidir ki ismini de ondan alır. Kazalarda en yüksek makam kadılardır. (Aydın, 1998, s.218) Kadıların tayin işlemlerini merkezi hükümet içerisinde yer alan (Aydın, s.217) kadiasker yapardı. Kaza idaresi içerisinde yönetim ve belediye işleri kadı tarafından yürütülürdü. Kadı, adaleti temin ettiği gibi merkezden gelen buyrukların halka duyurulmasında da önderlik ederdi. Tanzimat'ın ilanı ile birlikte yapılan çeşitli reformlar sonucunda 1842 yılında kaza idari birimi ortaya çıkmıştır. (Çadırcı, 1989, ss. 237-257) Halkın ileri gelenleri kendi aralarından birisini müdür seçecekti. İyi huylu olma, devlet ve millet sevdalısı olma, becerikli ve yetenekli olma aranan şartlar içerisinde yer alıyordu. (Çadırcı, 1989, s. 238) Ayrıca müdür seçilen kişi mutlaka birisini kefil göstermek zorundaydı. Bu uygulama Tanzimat'tan önce olduğu gibi sonra da devam etmiştir. Böylece müdürler devlet mallarını zimmetine geçirirse ve devleti zarara uğrattırsa bedeli kefil gösterdiği kişiden tahsil edilirdi. (Çadırcı,1989, s. 238; Çadırcı, 2013, s. 241) Kaza müdürlerinin en önemli görevleri arasında köylerden aşar başta olmak üzere çeşitli vergilerin düzenli toplanmasını sağlamaktır. Kazalarda hukuk işleri *Meclis-i Deavi* tarafından yürütülüyordu. Meclis-i Deavi, iki müslim ve ikisi gayrimüslim olmak üzere dört üyeden müteşekkildi. (Çadırcı, 1989, s.251) Şeriat mahkemeleri de varlıklarını devam ettiriyorlardı.1864 Vilayet Nizamnamesi ile kazalar, köy ve nahiyelere ayrılmıştır. (Kartal, 2013, s.9) Kaza idari teşkilatının başında *kaymakam* tayin edildi. (Ortaylı, 2008, s. 432) Kaza idaresinde bir de kaza idare meclisi kurulmuştu. (Ortaylı, s.432) Nahiye düzenlemesi ise 1871 Vilayet Nizamnamesi ile yapılan düzenlemeyle getirildi. Nahiye tamamen bir mahalli bir idari teşkilat olmakla beraber köyler üzerinde bir yaptırımı yoktu. Nahiyenin ileri gelenlerinden nahiye meclisi oluşturulurdu. (Ortaylı, s.432)

Lazistan sancağına bağlı kazalar *Batum, Livane ve Arhavi*'dir. Bunlardan Batum kazası; *Batum merkez, Çürüksu, Acara-i Süfla ve Acara-i Ulya* nahiyelerinden oluşur, Livane kazası; *Livane merkez ve Maçahel* nahiyelerinden oluşur, Arhavi kazası; *Arhavi merkez, Hopa, Gönye, Atina ve Hemşin* nahiyelerinden oluşmaktadır.

1.1.1. Batum Kazası

Batum, "*patis(Batis)*" adlı bir nehrin denize döküldüğü yerden ismini alır. (Şakir Şevket, Hacifettahoğlu: (neş), 2013, s.100) P. Minas Bijişkyan, 1817-1819 yılları arasında düzenlediği Karadeniz gezisinde Batum büyük ve güzel bir liman şehri olduğunu vurgulamıştır. Limanda suyun içinde türeyen iğne gibi ince kurtların gemileri delip tahrip ettiklerini ifade etmiştir. (Bijişkyan, Andreasyan,(çev.), 1969, s. 66)

Roma zamanında doğu seferleri için Batum bir askeri üs olarak kullanılmıştır. VI. yüzyılda Bizans'ın eline geçen Batum, Laz Krallığının hâkimiyetine bırakılmıştır. IX. yüzyılda Müslümanlar tarafından Batum ele geçirilse de fazla elde tutulamamış Gürcü Krallığı'nın hâkimiyetine girmiştir. (Bostan,1992, s. 210) Batum ve çevresi Gürcü Krallığı'nın parçalanmasından sonra XIV. yüzyılda Guria (Gurya) melikleri idaresine geçmiştir. (Özdemir, 2002, s. 115) Batum'un 1564 yılında tekrardan Osmanlı idaresine geçtiği görülmektedir. Ancak Batum'un kesin olarak ne zaman sancak olduğu kesinlik kazanamamıştır. (Özdemir, s. 116) Sancak olan Batum, Erzurum beylerbeyliğine bağlanmıştır. (Aydın, s. 258) İlk Sancakbeyi ise *Emir Bey* (Aydın, s.259) olduğu düşünülmektedir. 1852 yılında Batum, Lazistan sancağının idari merkezi olunca Arhavi ve Atina nahiyeleri de bu sancağa katılmıştır. (Aydın, s. 259) 1876 yılında Trabzon eyaletine bağlı Batum sancağı 5 kazadan müteşekkil iken, 1908 yılında Lazistan sancağı 2 kazadan müteşekkil olarak görülmektedir. (Baykara, 2015, ss. 124-128)

Osmanlı Devleti'nin Batum ve çevresinde islamiyet'i yayma çabaları XIX. yüzyılın sonlarına kadar devam etti. Batum, Kafkas ticareti açısından büyük öneme sahip bir şehirdi. Asya kıtası ile Avrupa kıtası arasında transit ticareti sağlayan önemli bir güzergâhtı. (Bay, 2016, s. 62) Kafkasya üzerinden yapılan esir ticareti için önemli bir liman kentiydi.

1.1.2. Rize Kazası

Rize'nin ilkçağlardan günümüze ait Rize adının menşei hususunda pek çok açıklamalar yapılmıştır. Rize'nin adı çeşitli kaynaklarda farklı şekilde izah edilmiştir. Rize adının tarih sahnesine ilk çıkışı MS V. yüzyıla rastlamaktadır. I. Justinianos'un yönettiği Bizans İmparatorluğu zamanında Rize ili "*Rhisos*" adını taşımaktadır. (Ak, s. 23) Rize kasabasının kuzeyinde bulunan derenin etrafında pirinç ekilmekte olduğundan pirinç manasına gelen "*İriziyos*" ismi dereye verilip kasaba da bu ismi almıştır. (Şakir Şevket, s. 96) Arrianus'un eserinde "*Rhizo*" olarak geçmekte ve İrizos ırmağı civarında bol miktarda pirinç yetiştirildiğinden bahsedilmektedir. Bu isimlerden farklı olarak *Risso*, *Riso*, *Risum* ve *Rhizaion* isimleri de Rize şehri için ad olmuştur. (Ak, s. 23) Nehir adı olarak belirtilen Rize'nin, Rumca "*dağ eteği*" anlamına gelen *Rhiza* adını taşıdığı görüşleri de ileri sürülmektedir. Bu şekilde, ilin adının *pirinç* anlamına geldiği açıklamasının yanında Rize adının Yunanca *Rhiza* (*dağ eteği*) kelimesi olduğu görüşü de güçlü bir iddiadır. (Ak, ss.23-24)

Rize'den 1486 tarihli tahrirde "*Nahiye*" olarak bahsedilmekle beraber, aynı tahrirde geçen diğer bir kayıt buranın da kaza olduğunu göstermektedir. 828 numaralı defterde Rize kazası ile ilgili kayıtlar 324-417 sayfalar arasında gözükmektedir. Rize 334 numaralı defterde "*nahiye*" olarak kaydedilmiştir. Rize, 1515 tarihli defterde nahiye olarak geçmekle birlikte, aynı defterde geçen kayıtlardan kadı tarafından idare edilen bir "kaza" olduğu görülmektedir. (Bostan, 2002, s. 34) I. Süleyman devrinde Rize kasabası, 215 Hristiyan hanesi, yeni Müslüman olmuş iki haneden oluşuyordu. Bu kazada mirliva hasları 8 köy, 35 mahalle, 225 hane, 2550 asker ve 192,681 akçe gelir temin edilirdi. (Gökbilgin, s.321) Rize Kalesi mustahfızları sayısı 31 kişi idi. (Gökbilgin, s. 322) 1583 yılında Rize kazasına bağlı bir köy olarak kaydedilen "*Mapavri*" (Çayeli) 18 Ekim 1576 tarihli bir mühime kaydında "kaza" olarak gösterilmiştir ve "*Mapavri Kadısına*" hükmünden kadılık olduğu da anlaşılmaktadır. (Bostan, s. 35) Rize'nin kuruluşundan beri nasıl bir idareyle yönetildiği aslında tam olarak bilinmiyor. Kesinlik kazanan kısmı Osmanlı Devleti'ne katıldıktan sonraki durumudur. Rize ili hakkında tam anlamıyla bir yıllık bulunmamaktadır. Rize hakkındaki bilgileri daha çok Trabzon'un tarihi belgelerinden çıkarabilmekteyiz. Yönetmelik açıdan çok fazla değişikliğe uğrayan illerimizin başında gelmektedir. (Topaloğlu, 1998, s.50) Rize, 1470 yılında *Ali Paşa* adındaki bir komutan tarafından Osmanlı topraklarına katılmıştır.

Rize'ye bir kadı tayin edilmiş olup ayrıca kadılık merkezi olarak da belirlenmiştir. Aynı zamanda 1486'da tutulan Tahrir kayıtlarında Rize'nin Trabzon sancağına bağlı bir nahiye olduğu görülmektedir. (Topaloğlu, s. 50) 1835 yılına kadar Rize'nin bir askeri, bir idari birimle yönetildiği belirtilmektedir.1839 yılında ise Rize'nin Batum sancağına bağlandığı görülmektedir. 1843 yılında Hopa, nahiye olarak Rize'ye bağlanmıştır. 1846 yılında Rize, Trabzon merkez sancağına bağlandı. 1848 yılında Arhavi bir nahiye olarak Rize'ye bağlandı. 1864 yılında Abdülaziz döneminde çıkarılan vilayet nizamnamesi ile Rize, Liva olmuştur. 1872 yılında Trabzon Vilayet Salnamesi'ne göre Rize'nin 89 köyü ve 31 mahallesi bulunmaktaydı. 1875-1876 yılları arasında Rize'ye bağlı Mapavri, İkizdere(Kura-i Seba) bir nahiye olarak yönetilmiştir. 1878 yılında Rize'de kaza teşkilatı kurularak Rize, Lazistan sancağının kazası olmuştur. (Topaloğlu, s. 52) 1877-1878 Osmanlı- Rus Savaşı sonrasında Batum, Ruslara bırakılınca Lazistan sancağının merkezi Rize'ye taşınmıştır.

1.1.3. Gönnye Kazası

Gönnye'nin bir adı da *Maradid*'tir. Şakir Şevket'e göre bu Maradid nahiyesinde eski bir kale olup bu kalenin ismine nispet olarak Gönnye sancağı denilmekte idi. (Şakir Şevket, s. 99) Gönnye'nin yarısının Padişah'a ait olduğunu diğer yarısının da Mingreli Kralına ait olduğunu ve iki hükümdarın iyi münasebette bulduklarını, çünkü Türkiye'nin muhtaç olduğu demir ve çeliğin büyük bir kısmının Karadeniz yolu ile Mingreli'den getirildiğini söylemiştir. (Bıjışkyan, s. 65)

Gönnye, Osmanlı Devleti topraklarına katıldıktan sonra Batum sancakbeylerinin ikameti olmuştu. Batum sancakbeyleri aynı zamanda Gönnye sancakbeyleri olarak da zikredilirdi. 1566 tarihinde Batum sancağına Gonia(Gönnye) Kalesi, Arhavi ve Atina nahiyeleleri de bağlandı. (Aydın, s.259) Gönnye nahiyesi martoloslara verilmiş olup beş köyü bulunurdu. Bu köyde 56 hane vardı. (Gökbilgin, s. 327) Gönnye ilk defa 1631-1632 yıllarında Batum/Trabzon eyaletine bağlı bir sancak olmuştu. (İnbaşı, ss.178 vd.)

1.1.4. Keçiler İskelesi Kazası

"Aslında bu sancağın yeri hakkında herhangi bir bilgi mevcut değildir. Kayıtlarda çok da geçen bir sancak değil. 1755-1795 kayıtlarda sancak olarak kaydı bulunmamaktadır. 22 Temmuz 1740'ta Mustafa adlı bir Sancakbeyine tahsis edildiği

görülmektedir. İleriki zaman dilimlerinde sancak statüsünden çıkarılmış olabilir” (İnbaşı, s.179)

1.1.5. Atina Kazası

Kadim bir kasaba olup putperestler zamanında *Petne Entas* denilmesinden dolayı ismi de Atina kalmıştır. Yunanistan prenslerinden birisi Karadeniz seferine çıktığında burasını da Yunan merkezi *Atina* şehrine benzetmiş fakat sonrada bu zannının yanlış olduğunu düşünmüş ise de Atina yerine *Atuna* veya *Ateus* gibi isimlerle ifade edilse de hala şehir eski ismi Atina olarak anılmaktadır. (Şakir Şevket, s.99) P. Minas Bijişkyan, Argonotlar buraya geldikleri vakit, kasabaya Atina şehrinin ismini vermek istememiş burayı ve *Atuna* veya *Adienos* olarak adlandırmışlardır. Buradaki halkın mahir satıcılar olup esir ticareti ile meşgul olan Lazlardan ibaret olduğunu vurgulamıştır. (Bijişkyan, s. 63)

Atina, Trabzon’un Osmanlı topraklarına dâhil edildikten kısa bir süre sonra yani 1486 yılından itibaren Trabzon Sancağına bağlanmış ve Trabzon’un kazalardan biri haline gelmişti. 1486-1520 yılları arasında konumunu muhafaza etti. Atina zeameti Emir Bey’in tasarrufundaydı. (Gökbilgin, s. 324) 1520’den itibaren kaza merkezi oldu. Kaza merkezi halini ise 19. yüzyıla kadar korumuştur. Atina merkez kazaya bağlı 25 köy, Başköy nahiyesine 15 köy, Davat nahiyesine 17 köy, Gere nahiyesine de 17 köy bağlı bulunuyordu. 19. yüzyılda ise Atina kazası, Trabzon eyaletine bağlı Gönnye sancağının bir kazası konumundaydı. Kayıtlarda bu konumunu 1850 yılına kadar koruduğu görülmektedir. Fakat Lazistan sancağının doğuşu ile Atina sancağına bağlı görüldü. Bu karışıklık Batum’un Osmanlı topraklarına katılmasına kadar devam etti. Böylelikle Atina, kaza olarak Lazistan sancağının merkezi olan Batum’a bağlandı. (Demirci ve Saraç, ss. 6-8)

1.1.6. Hemşin Kazası

Hemşin’le ilgili ilk kayıtlara 3 Mart 1518 tarihli arşiv kayıtlarına rastlanılmakta. Bir zeamet mıntıkası idi ve kayıtlara da *Vilayet-i Hemşin* olarak geçmişti. (Bostan, s. 40) Bazı tımar icmal kayıtlarında vilayet ve nahiye olarak geçmektedir. Hemşin 1520 tarihli kayıtlarda kaza olarak görülüyor. *Hemşin*, *Hemşin-Kara Hemşin* ve *Eksanos* olmak üzere 3 nahiyeden oluşmaktaydı ve mirliha haslarından oluşurdu. (Gökbilgin, ss. 322-323) Hemşin zaimi *Mahmud Çelebi* idi. (Gökbilgin, s. 323)

Atina ve Hemşin kazaları 1856 yılında Atina kazası bünyesinde birleştirilmişti. Fakat halkın istekleri ve talepleri göz önünde bulundurularak birleştirilen Atina ve Hemşin kazaları tekrar ayrıldı. 1862 yılında Atina kazası ayrı Hemşin kazası ayrı oldu. XIX. yüzyılın sonlarına doğru Hemşin kazasında birtakım değişiklikler yapılarak nahiyeye dönüştürülmüş ve Hemşin nahiyesinin etkisi azaltılmıştı. Bu demektir ki Hemşin nahiyesi, Atina kazasının bir idari birimi haline gelmiştir. Hemşin, Lazistan sancağına bağlı bir kaymakamlık haline getirildi. (Demirci ve Saraç, ss.10-11)

1909 yılında ise Atina kazasından tekrardan ayrılarak bir kaza haline getirilmeye çalışılmış fakat başarılı olunamamıştır. Cumhuriyet tarihine kadar nahiyeler olarak kalmıştır. (Demirci ve Saraç, s. 11)

Ardeşen ise XIX. yüzyılın son çeyreğinde karye statüsündeyken 1904 yılından itibaren nahiyeler olarak karşımıza çıkmaktadır. 10 Ocak 1906 tarihinde nahiyeler statüsüne yükselmiştir. (Demirci ve Saraç, s. 11)

Arhavi kazası ise; idari taksimat olarak sürekli değişikliklere maruz kaldı. Arhavi kazası, nahiyeler, zeamet, vilayet, kale gibi idari taksimat içerisinde çeşitli bölümlere ayrılmıştır. (Gökbilgin, s. 325) Örneğin *Laz nahiyesi* (Arhavi karyesi buraya bağlıydı. İki zeametten müteşekkildi. (Gökbilgin, s. 325) *İskele nahiyesi Yagobit vilayeti (Yogobit, Arhavi kazasına bağlı bugünkü adıyla Kemalpaşa'dır.) Gönnye nahiyesi, Kise kalesi, Arhavi kalesi* şeklinde idari taksimata ayrılmıştır. (Gökbilgin, s. 327)

Lazistan sancağına bağlı kaza ve nahiyelerin dağılımını incelediğimizde sınırların değişmesi nüfusun artması veya azalması, halkın sorunları göz önüne alınarak aynı yıllar içinde birkaç defa kaza-nahiyeler-karye arasında gidip gelmeleri olmuştur. Özellikle XIX. yüzyılda idari taksimatta birçok değişiklikler olmuş ve cumhuriyet dönemine kadar devam etmiştir. Lazistan sancağının idari taksimatını ele alırken *Hanefi Bostan'ın XV. ve XVI. asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal İktisadi Hayat* adlı eserinden faydalanmak konunun izahatı açısından önem arz etmektedir.

Lazistan sancağı içerisinde yer alan sancak, kaza ve nahiyelerin statüsü XV. yüzyılda tımar-zeamet ve ocaklık olarak işletilmesi için bir takım görevlilere verilmiştir. Batum'un Osmanlı sınırlarına katılması ile Batum, Lazistan sancağının merkezi olmuştur; fakat 1878 Berlin Antlaşması ile Batum, Rusya'ya bırakılınca Lazistan sancağının merkezi Rize'ye taşınmıştır. Rize'nin il oluşuna kadar Rize bu görevi yerine getirmiştir.

1.2. Mülki Teşkilat

Osmanlı mülki idaresinin şekillenmesinden Anadolu Selçuklular, İlhanlılar, Abbasiler, Sasani İmparatorluğu ve Bizans İmparatorluğu gibi devletlerin idari geleneğinin önemli bir katkısı olmuştur. Selçuklularda Beylerbeyine *melükü'l ümera* denilirdi. Osmanlı Devleti ise *beylerbeyi* veya *mir-i miran*'ı kullanmıştır. Osmanlı mülki idaresinin teşekkül döneminde en küçük idari birimler subaşların yönetimindeki vilayetler idi. Bunların üstünde ise sancakbeylerinin yönetimindeki sancaklar bulunurdu. Yıldırım Bayezid döneminden itibaren Osmanlı Devleti tarafından ilhak edilen Anadolu beylikleri birer sancak merkezi haline getirilerek Osmanlı mülki idare sistemine dâhil edilmiş ve bazı Osmanlı şehzadeleri buralarda görevlendirilmiştir. Sancakların mülki ve askeri birim olarak hangi tarihte ortaya çıktığı bilinmemektedir. (Aydın ve Günalan, 2011, ss. 27-28) Tanzimat Dönemi'nden sonra bir sancağın en büyük mülki amirine verilen isim *mutasarrıf* 'tır. Osmanlı Devleti mülki teşkilatı *1871 Vilayet Nizamnamesi* ile vilayet, sancak, kaza, nahiye gibi idari birimlere ayrılmıştır. Vilayetlerin başında "vali", Sancak(Liva)'ın yöneticisi '*mutasarrıf*' kazanın yöneticisi '*kaymakam*', nahiyenin ise '*nahiye müdürü*' idi. Mutasarrıf rütbece kaymakamdan büyük, validen küçüktü. XVIII. yüzyılda Batum sancağı mutasarrıfları Lazistan sancağında 1286/1868-1322/1904 yılları arasında mutasarrıflık görevinde bulunanlar sırasıyla aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Hicri 1286 Mehmed Vasfi Efendi	Hicri 1298 Hüseyin Rüştü Paşa
Hicri 1287 Mehmed Vasfi Efendi	Hicri 1305 Mehmed Ataullah Efendi
Hicri 1288 Mehmed Vasfi Efendi	Hicri 1309 Mehmed Ataullah Efendi
Hicri 1289 Şükrü Bey	Hicri 1311 Arif Paşa
Hicri 1290 Hasan Hamid Paşa	Hicri 1313 Behram Paşa
Hicri 1291 Yusuf Ziya Paşa	Hicri 1316 Ahmed Cevdet Paşa
Hicri 1292 Fikri Efendi	Hicri 1318 Ahmed Cevdet Paşa
Hicri 1293 Abdülhamid Paşa	Hicri 1319 Ahmed Cevdet Paşa
Hicri 1294 Temur Ethem Paşa	Hicri 1320 Salih Rıfat Paşa
Hicri 1295 Osman Paşa	Hicri 1321 Abdullah Lütfi Paşa
Hicri 1296 Osman Paşa	Hicri 1322 Ali Muhiddin Bey

Yukarıdaki bilgilerden hareketle 1286-1288 yılları arasında Lazistan sancağı mutasarrıfları arasında *Mehmed Vasfi Efendi*'nin 3 yıl mutasarrıflık yaptığı görülmektedir. Mir-i miran rütbesinde görev alan Mehmed Vasfi Efendi, Lazistan mutasarrıflarında ilkini oluşturmaktadır. Hicri 1316/1898-1319/1901 yıllarında Lazistan sancağında 3 yıl görev yapanlardan biri de Ahmed Cevdet Paşa'dır. *Ahmed Cevdet Paşa*, Rumeli Beylerbeyliğinde görev almış olup 2 Osmani ve 1 mecdi nişanı bulunmaktaydı. Lazistan sancağının mülki teşkilatını incelediğimizde 1311/1893 Trabzon Vilayet Salnamesi'nde mutasarrıf Arif Paşa görev yapmaktadır. Mutasarrıf Arif Paşa, yaşı 50, göreve başlama tarihi Temmuz 1893, Fransızca konuşur ve sevilir. Herhangi bir girişimi yoktur. (Halaçoğlu, 2003, ss. 881-909) Naib olarak ise İsmail Zühtü Efendi görev yapmaktaydı. (TVS, 1311/1893, s. 292) Bir iki yıl bu görevde kaldığı tahmin edilen mutasarrıf Arif Paşa'nın yerine 1313/1895 Trabzon Vilayeti Salnamesi'nde mutasarrıf Berham Paşa'yı görmekteyiz. Rumeli Beylerbeyliğinden

atanmış olup, yardımcısı ise Paye-i İzmir olup İsmail Zühtü Efendi'dir. (TVS, 1313/1895, s.272)

1316/1898 Vilayet Salnamesi'nde Lazistan sancağı Mutasarrıf-ı Liva Ahmed Cevdet Paşa olmuş olup Rütbesi Rumeli Beylerbeyliği'dir. 2. osmani ve 1. mecredi rütbesine sahiptir. Naibi ise Ahmed Osman Efendi'dir. (TVS, 1316, s.321) 1318 yılı Vilayet Salnamesi'nde ise Lazistan sancağı mutasarrıfı yine Ahmed Cevdet Paşa'yı görmekteyiz. Yunan muharebe madalyası ile Lazistan sancağında mutasarrıflık yapmıştır. Naibi ise Yusuf Ziyaettin Efendi olmuştur. (TVS, 1318, s.214) 1319/1901 yılı salnamede Lazistan sancağı mutasarrıfı olarak Ahmed Cevdet Paşa aynı görevi devam ettirmiştir. Naib Yusuf Ziyaettin Efendi olmuştur. (TVS, 1319, s.144)

Mehmed Süreyya'nın günümüz Türkçesine transkript ettiği ve Ahmed Cevdet Paşa'nın gayretleri ile kaleme aldığı zengin bilgiler ihtiva eden eseri *Sicil-i Ahval Defterleri* Lazistan sancağı hakkında bilgiler sunması açısından çok önemlidir. Ahmed Cevdet Paşa'nın Lazistan sancağı'nda uzun yıllar görev yapması ve tutmuş olduğu sicil dosyası bizler için önem arz etmektedir. 1320/1902 yılı salnamede ise Lazistan sancağı mutasarrıfı Salih Rifat Paşa'nın idare ettiğinden bahsedilmektedir. mir-i miran (Beylerbeyi) rütbesinde olan *Salih Rifat Paşa'nın* 2 mecredi nişanı vardı. Yardımcısı Abbas Naim Efendi olmuştur. (TVS, 1320, s. 216) 1321/1903 salnamesinde ise mutasarrıf-ı Liva *Abdullah Lütfi Paşa* olmuştur. Rumeli Beylerbeyliği rütbesinde olmakla beraber 1 mecredi nişanı bulunuyordu. (TVS, 1321, s.416) 1322/1904 salnamesinde ise Lazistan sancağı mutasarrıfı Liva *Ali Muhiddin Bey* olmuş olup mütemayiz (albay) rütbesinin yanında 3 mecredi nişana sahipti. (TVS, 1322, s. 364) Bu bilgilerin ışığında Lazistan sancağında mülki amirler, Osmanlı- Rus Harbi'nden sonra Rumeli Beylerbeyliği unvanında olmuş olup önemli kişiler göreve gelmiştir. Bu hususta en az 1 yıl görevde kalmakla beraber Ahmed Cevdet Paşa ise 3 yıl bu görevde bulunmuştur. Mutasarrıfların değişmesi ile birlikte naiblerinde değiştiğini görmekteyiz. Özellikle naibler, Anadolu'nun önemli yerlerinden sancağa atanıyordu. Naib atamalarına baktığımızda İstanbul müderrisi *Yusuf Ziyaettin Efendi*'yi, diğer naiblerde ise İzmir Paye-i Mücerredi, Dersaadet mümeyyizlerinden *Ahmed Osman Efendi*'yi görmekteyiz. Lazistan sancağı mülki idare teşkilatı içerisinde uzun dönem mutasarrıflık yapan Ahmed Cevdet Paşa döneminde sancaktaki mülki teşkilatın bir örneği 1316/1898 Vilayet Salnamesi'nde şu şekilde gösterilmiştir:

1.2.1. Lazistan Sancağı Mülki Teşkilat

Tablo 1

Kudret Emiroğlu, Lazistan Sancağı Görevli Memurları

LAZİSTAN SANCAĞI			
Mutasarrıf-ı Liva <i>Ahmet Cevdet Paşa</i>			
Rütbe	Osmani	Mecidi Madalya tesisat-ı askeriye ve Yunan	
	Rumeli		2 1
Beylerbeyi			
Muhasebeci Adil Bey sâlise		Naip <i>Ahmet Osman Efendi</i>	
Tahrirat müdürü Süleyman Sabri Bey		Dersaadet mümeyyizlerinden	
		Müftü Mehmet Kemal Efendi	
		Dersaadet mümeyyizlerinden	
MECLİS-İ İDARE-İ LİVA			
Reis Mutasarrıf Paşa			
Aza-yı Tabiyesi		Aza-yı Müntehabesi	
Naip	Efendi	Hurşit Efendi rabia	
Müftü	Efendi	Hamit Efendi	
Muhasebeci	Efendi	Metropolit vekili Konstantin Efendi	
Tahrirat	Müdürü	Anastas Efendi	
		Pandeli Efendi	
MECLİS-İ İDARE KALEMİ			
Başkâtip Şaban Efendi		Mukayyid Abdülvahap Efendi	
Katib-i Sani Numan Efendi			
LİVA TAHRİRAT KALEMİ			
Tahrirat müdürü beyefendi sâlise Müdür		Müsevvid Süleyman Tevfik Efendi	
Muavini Hüseyin Saip Efendi		Mübeyyiz Hüsnü Efendi	
Müsevvid Dursun Sabri Efendi			

LİVA ERVRAK KALEMİ

Memuru Muharrem Efendi

Mukayyid Midhat Efendi

LİVA NÜFUS İDARESİ

Memur Osman Efendi hâmise Kâtibi Pasaport kâtibi Mustafa Saf Efendi
Şevki

MAHKEME-İ ŞERİYE KALEMİ

Başkâtip Osman Nuri Efendi müderris

Mukayyid ve ikinci kâtip

Eytam müdürü Hafız Mesut Efendi

Osman Zeki Efen Muhzır Mehmet

MUHASEBE-İ LİVA KALEMİ

Başkâtip Tufan Necati Efendi sâlise

Refiki Ahmet Muhsin Efendi

Masraf kâtibi Hafız Hüseyin Efendi

Evrak mukayyidi Mahmut Efendi

Merkez yevmiye kâtibi Hüseyin Rüştü
Efendi

Refiki Tahir Efendi
Sandık emini Hüsnü Efendi

İlamât kâtibi Haşan Rüştü Efendi

LİVA TAHRİR-İ VERGİ KALEMİ

Memuru Mehmet Emin Efendi Merkez
kâtibi. Ahmet Remzi Efendi

Vergi kâtibi refiki Sabit Sabri Efendi
Defterci Ali Ziya

LİVA TAHSİLDAR KALEMİ

Sertahsildar Ali Rıza Efendi

Muavini Tufan Efendi

Ahmet Osman Efendi, 1266/1844-50 Mapavri 1 Nisan 1926), Rençber Mehmet Emin Ağa'nın (öl Recep 1315/1897) oğlu. Mapavri'deki öğreniminden sonra İstanbul'da öğrenim görüp icazet aldı. Ruus sınavını kazanarak Süleymaniye'de derse çıktı. Mekteb-i Nüvvab'ı bitirdi. Tophane Şeriye Mahkemesi naibi oldu. Yeniköy ve Galata naipliğinden sonra Temmuz 1314/1898'den Temmuz 1316/1900'e kadar Lazistan Sancağı naipliği yaptı (17/321 " Dersaadet mümeyyizlerinden"). Mart 1318/ Mart 1902 Mekke, Kanun-i evvel 1323 Aralık 1907'de Medine naibi oldu. 1324/1908-09'da huzur dersleri muhataplığına atanmış, ders-i ammlığa devam ederken, fetvahane mümeyyizi muavini olmuştur. Kanun-i Evvel 1333/Aralık 1917'de emekliye ayrılmıştır. (Emiroğlu,2012, ss.78-235)

Tablo 1'deki sancak teşkilatı ve idaresindeki bazı kurumların görev ve sorumlulukları şu şekildedir:

Mutasarrıflar: Osmanlı teşkilatında vilayetler, sancaklara; sancaklar, kazalara; kazalar nahiyelere ayrılmıştı. Vilayetler, beylerbeylerin; sancaklar, sancakbeylerinin idaresinde idi. Bunlar hem idari hem de askeri amirlerdi. Tanzimat'tan sonra yeni teşkilatta idari ve askeri sancakbeyliği birbirinden ayrılmış, sancakbeyliği kaldırılarak yerine mutasarrıf unvanlı memurlar tayin olunmuştur. Yani birkaç kaza bir mutasarrıflığa, birkaç mutasarrıflık bir vilayete bağlı olmak üzere yeni idari teşkilat kurulmuştu. Mutasarrıflıklar Cumhuriyetin ilanı ile kaldırılarak vilayetlere bağlanmıştır. (Ünal, 2011, s. 492) Valilerin yerine getirmekle sorumlu oldukları vazifelerin liva (sancak) idaresine ait olan kısmında, sorumluluğu valinin sorumluluğu ile aynıdır. Mutasarrıflar validen alacakları emir ve talimatları infaz edecekleri gibi kanunların yerine getirilmesi, memurların davranışlarının kontrolü vazifelerinden de sorumludur.

Muhasebeci: Sancak muhasebecisinin vazifesi bağlı bulunan vilayetten gelen mali hükümlerin liva/sancak idaresine ait olan kısmının icraatından sorumludur. (Sungur, 2002, s. 1336) Livanın maliye ve hesap işleri maliye nezaretinin isteği doğrultusunda merkezi idare tarafından muhasebeciye verilmiştir. Muhasebeci sorumlulukları açısından vilayet defterdarına bağlıdır. (Kartal, s. 11)

Tahrirat Müdürü: Livanın muhasebesi kayıtların toplanması ve korunması ile görevlidir. Maiyetlerinde bir tahrirat kalemi bulunur. Kayıt işlerini de bu kalemden ayrılan kimselere yaptırır. (Sungur, s. 1366)

Defter-i Hakani Memuru: Kurumsal olarak *Defterhane* olarak da bilinir. Bir nevi Tapu Kadastro Müdürlüğü olarak da adlandırılır. Taşınmaz mallara ait işlemleri Defter-i Hakani memuru yerine getirirdi. Sancaklarda arazilerin kayıtlarını tutardı.

Emlak ve Nüfus Memurları: Liva/sancaklarda bulunan emlak ve nüfus memuriyetleri nüfus- emlak idaresince zikredilen vazifeleri liva idaresinde yerine getirir. Kazanın mürur tezkireleri ile pasaport muamelelerinin uygun olarak doğrudan doğruya yerine getirir. (Sungur, s. 1366)

Zaptiye Zabıtı: Liva/sancak zaptiye heyetinin genel mesuliyeti livada bulunan en büyük zaptiye zabıtasına havale olmuştur. Liva zaptiye heyeti, amirinin vazife talimatına yerine getirir. (Sungur, s. 1366)

Liva İdare Meclisi: Başkanı liva mutasarrıfıdır. Liva idare meclisi, livaların eğitim, tarım, ticaret, bayındırlık işlerini veya kurumların anlaşmazlıklarını çözüme kavuşturmak için görüştüğü, karara bağladığı yerdir. Başkanlığını valinin yetkilerini kullanarak vali yardımcısı olan mutasarrıf yapardı. Kaza idare meclisinin bir üst makamını oluşturur. Yani kaza ve nahiye idare meclisleri doğrudan liva idare meclisine bağlıydı. (Gençoğlu, 2011, ss. 29. vd.) Livanın önde gelen hâkimi başta olmak üzere muhasebe müdürü, tahrirat müdürü, müftü ve gayrimüslimlerin dini kanaat önderleri bu meclisin birer üyeleri idi. Üyeleri halk seçerdi. (Çadırcı, 2013, ss. 258-259) Liva idare meclisi, kaza idare meclislerinin üst organıdır. (Ortaylı, 2011, s. 81) Kaza ve nahiyelerdeki idari yapılanmayı ele almadan önce 1287 yılı Trabzon Vilayet Salnamesine göre Lazistan sancağında kaza ve nahiyelerde idari teşkilatlanma şu şekilde olmuştur:

1.2.2. Rize Kazası Mülki Teşkilat

Tablo 2

Emiroğlu, TVS, 1287, s. 44

RİZE KAZASI	
Kaymakamı: Osman Bey (Salise)	Naibi : Mustafa İzzet Efendi (Kuzatdan)
Müftüsü: Hacı Osman Efendi	Mal Müdürü : Hacı Ahmet Efendi
Maa Meclis-i İdare ve tahrirat Katibi: Hacı Ali Efendi	Sandık Emini : Hüseyin Efendi
Meclis-i İdare	Meclis-i Deavi
Reis : Kaymakam	Reis : Naib Efendi
Aza : Bahaddin Ağa	Mümeyyizan : Hacı Arif Ağa
Aza : Hazım Efendi	Mümeyyizan : Osman Nuri Efendi
Aza : Hamid Ağa	Mümeyyizan : Yanika Ağa
Aza : Yorika Ağa	Katip : Muhammed Nuri Efendi
Katib : Hurşid Efendi	

Meclis-i Belediye

Reis : İsmail Efendi
Aza : Bahaddin Ağa
Aza : Hazım Efendi
Aza : Hamid Ağa
Aza : Yorika Ağa
Katib : Hurid Efendi

Memleket Sandığı

Vekiller : Ahmed Efendi
Sermayeci : Hacı Tahir Ağa
Sermayeci : Hacı İsmail Ağa
Katip : Hüseyin Efendi

Kuray-ı Seba Nahiyesi Müdürü : Osman Ağa
Kuray-ı Seba Nahiyesi Katibi : Rauf Efendi
Mapavri Nahiyesi Müdürü : İsmail Ağa
Mapavri Nahiyesi Katibi : Memiş Efendi
Karadere Nahiyesi Müdürü : Mustafa Ağa
Karadere Nahiyesi Katibi : Hüseyin Efendi

Acareteyn Kazası

Kaymakam: Hasan Bey
Naibi: Ahmed Fuat Efendi
Müftüsü: Mehmed Efendi
Mal Müdürü: Mehmed Şerif Efendi
Maa Meclis-i İdari Tahrirat Kâtibi: Hacı Numan Efendi
Sandık Emni: Hüseyin Efendi

Meclis-i İdare

Reis : Kaymakam
Aza : Hasan Bey
Aza : Aziz Alemdar
Aza : Hasan Ağa

Meclis-i Deavi

Reis : Naib Efendi
Mümeyyızan : Selim Efendi
Mümeyyızan : Memiş Ağa
Mümeyyızan : Hüseyin Ağa
Katibi : İsmail Efendi

Nevahi-i Mülhakası

Acara-i Ulya Nahiye Müdürü	: Mürteza Bey
Acara-i Ulya Nahiye Katibi	: Şerif Efendi
Macahel Nahiyesi Müdürü	: Mahmud Bey
Macahel Nahiyesi Katibi	: Ahmed Efend,

Meclisi Deavi, 1836 yılında Çavuşbaşılığın yerine teşkil olunmuş olan memuriyet yani Deavi Nezareti olarak ifade edilir. Daha sonra 1870 yılında *Adliye Nezaretine* dönüştürülmüştür. (Ünal, 2011, s.186) Memleket Sandıkları Tuna Vilayetinde *Menafi Sandıkları* adıyla bilinen, çiftçiyi desteklemek, çiftçinin ihtiyaç duyduğu para yardımını küçük bir borç karşılığında çiftçiye ödeyen sandıktı. 1865 yılında merkezi idarenin kabulü ile kurulmuştur. (Kılıç, 2005, ss. 102-103) Öncülüğünü Sadrazam Midhat Paşa yapmıştır. Zamanla *Memleket Sandık* olarak da anılan bu kooperatifçilik 1888 yılında *Ziraat Bankası*'na dönüştürülmüştür.

1.2.3. Livane Kazası Mülki Teşkilat

Tablo 3

Emiroğlu, Livane Kazası Mülki Teşkilat

LIVANE KAZASI	
Kaymaka: Süleyman Bey (Rıkab-ı Hümâyün)	Naibi: Muhammed Tevfik Efendi(Kuzatdan)
Müftüsü : Hacı Mustafa Efendi Maa Meclis-i İdare tahrirat	Mal Müdürü : Osman Nuri Efendi(Hacegan)
Katibi : Muhammed Emin Efendi(Hacegan)	Sandık Emni : İsmail Efendi
Meclis-i İdare	Meclis-i Deavi
Reis : Kaymakam	Reis : Naib Efendi
Aza : Mehmed Ali Bey	Mümeyyızan : Emin Bey
Aza : Osman Nuri Ağa	Mümeyyızan : Osman Ağa
Aza : Karabet Ağa	Mümeyyızan : Karabet Ağa
	Katibi : Süleyman Efendi
Meclis-i Belediye	Nevahi-i Mülhakası
Reis : Abdülaziz Ağa	Habekelaskur Nahiyesi
Aza : Osman Ağa	Müdürü : Ahmet Ağa
Aza : Diğer Osman Ağa	Katibi : Süleyman Efendi
Aza : Bedros Efendi	
Aza : Kirkor Ağa	
Aza : İstefan Ağa	
Aza : Bekir Ağa	
Aza : Sago Ağa	
Katip : Nuri Efendi	

1.2.4. Hopa Kazası Mülki Teşkilat

Tablo 4

Emiroğlu, Hopa kazası mülki teşkilat birimleri

HOPA KAZASI			
Kaymakam : Hacı Kadri Bey		Reis : Naib Efendi	
Müftüsü : Muhammed Efendi		Mümeyyizan : Muhammed Ağa	
Maa Meclis-i İdare tahrirat Katibi: Şevki Efendi		Mümeyyizan : Osman Ağa Mümeyyizan : Tevfik Efendi Katibi: Ahmed Efendi	
Meclis-i İdare		Meclis-i Deavi	
Reis	: Kaymakam	Reis	: Naib Efendi
Aza	: İbrahim Ağa	Mümeyyizan	: Muhammed Ağa
Aza	: Süleyman Efendi	Mümeyyizan	: Osman Ağa
Aza	: Ömer Efendi	Mümeyyizan	: Tevfik Efendi
		Katibi	: Ahmed Efendi
Nevahi-i Mülkhası			
Arhavi Nahiyesi Müdürü: İbrahim Ağa			
Katibi: Mehmed Efendi			
Gönye Nahiyesi Müdürü: Ahmed Efendi			
Katibi: Yusuf Efendi			

Tablo 2-3-4'te açıklanan Lazistan sancağı nahiye ve kazalarında yer alan memurların görev izahatlarını açıklamak konunun anlaşılması açısından önemlidir. Yalnız şunu da vurgulamak gerekir ki 7 Şubat 1330 (20 Şubat 1915) tarihinde Trabzon vilayetinde mevcut nahiyelerden Arhavi, Viçe (Fındıklı), Mapavri(Çayeli) nahiyeleri, "Lazistan" denilen sancağın hududunda ve harp sahası içerisinde bulunması, Rus kuvvetleri karşısında müdürlerinin gayretleriyle eşkiya ile de mücadele etmeleri nedeniyle üçüncü sınıf nahiye oldukları halde, ikinci sınıfa terfi ettirildiği gibi müdür maaşlarına 300 kuruş zam yapılarak maaşları 800 kuruşa yükseltildi. (Yüksel, 1998, s.206)

1.3. Kaza Teşkilatı ve İdaresi

Kaymakam: Dâhiliye Nezareti'ne bağlıydılar. (Çadırcı, s. 236) Tayinleri bu nezaretçe yapılırdı. Taşra teşkilatının en önemli görevlilerinden olan kaymakam, sancak mülki amiri olmuştur. 1849'dan itibaren sancak meclisine başkanlık etmiştir. Tanzimat döneminde yetkilerini aşarak haksız vergiler toplamaları üzerine halkın şikâyetleri merkezi idareye ulaşınca görevden alındılar. Kanun ve yönetmeliklerin dışına çıkarak haraç toplamaları -ki Tanzimat Fermanı ile rüşvet yasaklanmıştı- görevden alınmalarına neden olmuştur. (Çadırcı, s. 237) *Mülkiye Mektebi* mezunu olan kaymakamların elinden bu yetkiler, 1864 *Tuna Vilayet Nizamnamesi* ile alınarak sancakların idaresi *mutasarrıflıklara* bırakıldı. (Özkaya, ss. 84-85)

Mal Müdürü: 1864 Vilayet Nizamnamesi ile yapılan düzenlemelerle sancaklara muhasebeci, kazalara da malmüdürü tayin edilmiştir. Kaza, malmüdürlerinin vazifesi kaza idaresine ait olan icraatından ibaret olup, kazaların mali işlerini mutasarrıf vasıtasıyla kaymakama tebliğ edeceği yetkilidir. (Sungur, s.1367)

İdare Kâtipleri: Kaza, idare kâtiplerinin vazifeleri kaymakamlığın her türlü idari görevlerin ve remi muamelelerin kayıtlarını tutarlar. Bu kayıtları muhafaza ederler. Kaymakamın emri ile bazı toplantılara katılmak zorundadırlar. (Sungur, s.1367)

Emlak ve Nüfus Memurları: Kaza emlak ve nüfus memuriyetlerinin en önemli görevi emlak ve nüfus defterlerini muhafaza etmektir. Nüfusun doğum, ölüm, nakil, kazanın mürur tezkereleri ve pasaport muamelatını usulü mahsusuna uyarak idare etmektir (Sungur, s.1368)

Zaptiye Zabıtı: Kaza da görevli zaptiye zabiti asayiş ve güvenliğin sağlanmasından sorumlu tutulmuştur.

Kaza İdare Meclisi: Kaza İdare Meclisi, kaymakamın başkanlığında toplanırdı. Merkez kaza hâkimi, müftü, gayrimüslim cemaatlerin ruhani liderleri ve kaza kâtibi bu meclisin daimi katılımcılarıydı. Kaza meclislerine ayrıca müslim ve gayrimüslim 3 aza seçilecektir. Kaza idare meclisinin hukuki işlere müdahalede bulunma yetkisi yoktur. Yetkileri arasında kazanın mülki, mali ve zabıta işleriyle ilgili tapu ve ziraate ait sorunlar yer almaktaydı. (Kartal, s. 12)

1.4. Nahiye Teşkilatı ve idaresi

Nahiye: Kelime anlamı, *yan taraf, civar, çevre, bölge* demek olan nahiye, XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren de Osmanlı taşra teşkilatının mülki yapısının en küçük yapı taşını oluşturur. (Özçelik, s.47) Bazen tek bir divan veya bölükten bir naiplik bölgesi olarak da ifade edilmiştir. (Özçelik, s.48)

1871 Vilayet Nizamnamesi ile köy ile kaza arasında yer almış bir idari birimdir. Nahiyeler aslında doğal engellerin sınırladığı birer yöre olarak köy topluluğu mahiyetinde olup kazalara bağlı bir idari birimdir. (Aydın, s.221) Nahiyeler adli yönden kaza kadılarına bağlı naiplerce yürütülürdü. Naipler, kadılar gibi bütün yetkilerle donatılmışlardır. (Aydın, s. 221) Nizamnameye göre iki türlü nahiye oluşturulmuştur. Her nahiyenin bir idare merkezi olacak ve daireye buradan nezaret edilecektir. Köy ve çiftliklerde beş yüz erkek nüfus bulunmayan yerler nahiye kabul edilmeyecekti. (Sungur, s. 1368) Halkın temsilcileri olan nahiye kethüdarları nahiyelerini mamur etmenin yanı sıra vergilerin tahsilinde de önemli görev alırlardı. (Aydın, s. 222) 1908 yılında Lazistan Sancağının 8 nahiyesi olduğu görülmektedir. (Baykara, 2015, s. 125)

Nahiye Müdürü: Nahiye birkaç köyü ihtiva ederdi. Günümüzdeki karşılığı *Bucak* olarak ifade edilirdi. Teşkilatın başındaki mülkiye amirine *Nahiye müdürü* denirdi. (Özçelik, s.48) Nahiye müdürüne tayin olunacak kimselerin bir cinayetle mahkûm ve medeni haklardan mahrum olmaması, okuryazar bulunması ve 25 yaşını doldurmamış olması şarttır. Nahiye müdürleri devletin emir ve tembihlerine uymak zorundadır. Doğum, ölüm, vukuatına dair muhtarların yaptıkları tahkikatı boş ve maktum arazi ihbarlarını, muhtarlara ihtiyar meclisleri intihaplarını, onların hareketlerini teftiş ve bunları kazaya bildirirler. Nahiye müdürlerini zabıta vazifeleri, cinayet vakalarına ait tahkikatı yaparak kazaya bildirir ve kaymakamdan alacağı emirleri yerine getirir. Vergilerin düzenli toplanması aşamasındaki süreci de yakından takip etmesi de nahiye müdürünün görevleri arasındadır. (Sungur, s.1369)

Nahiye Meclisi: Nahiye Meclisi, her nahiyenin dâhili daire ve makam idaresi olan köylerin ihtiyar meclisinden dörder üye seçilerek oluşurdu. Nahiye meclisine nahiye müdürü başkanlık ederdi. (Sungur, s.1369)

1.5. Köy Teşkilatı ve İdaresi

Osmanlı idaresinin geliştiği dönemden beri en alt birini köy idi. Köy ve mahalle idaresi Tanzimat Dönemi'nden öncede bulunmaktaydı. Köye ait hükümler ise 1864 Vilayet Nizamnamesinde şekillenmiştir. 1864 ve 1871 Vilayet Nizamnameleri köy idaresi açısından epey yenilik getirmiştir. (Sungur, s.1369) Midhat Paşa, köylüye kredi imkânlarını sağlayarak faizcilerin eline düşmelerini engellemek için 1863 yılından itibaren Memleket Sandıklarını kurmaya başlamıştır. Midhat Paşa'nın Memleket Sandıkları o çağın ölçüleri içinde bir banka olarak ele alınamaz. Bunlar daha çok imece üsülü çalışan, yardımlarda bulunan dayanışma örgütüydü. (Ortaylı, 2016, s. 106) Böylece köylünün birbirine destek çıkmasını temin etmiştir. Köylerdeki boş araziler tarımla şenlendirilerek her haneye yarım dönüm toprak tahsis edilmiştir. Böylece sandıkların sermayesi elde edilmeye çalışılmıştır. (Güneş, 2016, s. 170) 1864 Vilayet Nizamnamesi ile köy yönetimleri şimdiki gibi muhtarlar verilmiştir. 1908 yılında Lazistan sancağı 364 köyden oluşmuştur. (Baykara, s. 128)

Muhtar: Nahiye dairelerinden ve nahiye merkezi olan her köyün gerektiği kadar muhtarları ve ihtiyar meclisi olur. Bunların görevleri ve sorumlulukları vilayet teşkilatında yer almaktadır. (Sungur, s.1370) 1864 Vilayet Nizamnamesi ile köylerin yönetimi muhtarlar bırakılmış olup sorumlulukları açısından kaza kaymakamına bağlıydılar. Kaza kaymakamı muhtar atamasını yapardı. Muhtarlar köylerde vergilerin toplanmasında öncülük ettiği gibi merkezi idarenin bir temsilcisi gibi muamele görürdü. Buldukları yerlerin yerel işletmeleri muhtarların denetimine bırakılmıştır. Bekçi ve koruyucu gibi güvenlik görevlileri de muhtarın denetimindeydi. (Kartal, s.12) Suç işleyerek görevlerini suistimal eden muhtarlar görevden alınabileceği gibi ihtiyar meclisinin isteği ile de görevden uzaklaştırılabileceklerdi. (Çadircı, 2011, s. 66)

İhtiyarlar Heyeti: 1864 Tuna Vilayet Nizamnamesi ile köy halkı her sınıfı için en az 3, en fazla 12 kişiden oluşan bir ihtiyar meclisi oluşturacaktır. Müslüman halkın liderlerinin yanı sıra gayrimüslimlerin ruhani reisleri de üyeler arasında yer alacaktır. Bu meclisin üyeleri bir yıllığına seçilecek ve tekrardan seçilme hakları bulunacaktır. (Güneş, ss. 166-167)

Bu meclisin iki türlü görevi vardır. Bunlardan biri köy ahalisi arasında meydana gelen davaları barışçı yollarla çözmek ve köyün ihtiyaçlarına ait işleri müzakere etmektir. Köy meclisi, köyün temizlik işlerini görüşebildiği gibi, bekçi,

korucu gibi zabıta işlerinde bulunacak kişiler seçer. Köyde ziraatı kolaylaştıracağı gibi her türlü devlet yardımını da köye ulaştırır. Vefat edenlerin emlak ve emvalini korur. Muhtarların fena hareketlerini nahiye müdürüne bildireceği gibi kaza kaymakamlığına da haber verir. İhtiyar meclisleri yargılama yapamazlar. (Sungur, s.1370)

Lazistan sancağında mülki idarede pek çok kişi mutasarrıflık görevinde bulunmuş olmakla birlikte görev süresi dolmadan görevinden ayrılmış veya hakkında pek çok suçlamada bulunulmuştur. Bu hususta Dersaadet'e şikâyet dilekçeleri ulaşmıştır. Yine salnamelerde yer almayıp Temmuz 1895 yılında Lazistan sancağı mutasarrıfı *Cevad Paşa* görevde bulunmuştur. 53 yaşında göreve gelen Cevad Paşa, idarecilik yönünden zayıf ama iyi olarak nitelendirilmiştir. (Halaçoğlu, ss. 881-909)

İKİNCİ BÖLÜM

LAZİSTAN SANCAĞINDA EĞİTİM VE ÖĞRETİM

Osmanlı Devleti'nde XIX. yüzyıl öncesinde eğitim kurumları içerisinde medreseler, enderun ve sibyan mektepleri önemli yer tutar. Osmanlı Devleti'nde eğitim kurumları XVI. yüzyılın sonundan itibaren bozulmuş ve medreseler çağın gerisinde kalmıştı. Yavaş yavaş toplumun ilerlemesini sağlayacak özelliklerini de yitirmişti. Özellikle medreselerde suhte ayaklanmaları çıkmış ve pozitif dersler müfredattan çıkarılmıştı. Medreselerin çağı yakalayamaması ve bozulma tefekkürü, faaliyete getirecek olan matematik, kelam ve felsefe gibi akli ilimler terk edilerek bunların yerini nakli ilimlerin aldığı görülmektedir ki bu durum medreselerin bozulmasının birinci dereceden nedenidir. (Uzunçarşılı, 2014, s. 75) Bu durum devletin, eğitim konusunda belli bir planının olmadığını da göstermekteydi. Ne var ki ilk önce ıslahatın veya yeniliğin hangi kısımlarda yapılacağı hususunda bir plan, program ve düşünceye sahip değillerdi. Ancak devletin bekası için yeniliklerin yapılması zorunlu idi. Bazı temel aksaklıklar ve engellemeler olsa da ıslahat girişimleri devam etmiştir. (Kodaman, 1991, s. 1) Bu zor durumunun üstesinden gelmek için çareler aranmaya başlandı. İlk düşünülen çarelerin başında askeri alandaki bozulmaların giderilmesi için teknik ve ihtisas askeri okulların açılması olmuştur. Kara ve deniz subaylarının en iyi şekilde yetiştirilmesi amaçlanmıştır. Bunun için atılan ilk adım *Mühendishane-i Bahri Hümayun* adlı subay okulunun 1773 yılında açılması olmuştur. (Şen, 2013, s. 481) Osmanlı Devleti kara subayı ve mühendisi yetiştirmek için ayrıca III. Selim (1789-1807) döneminde *Mühendishane-i Berri Hümayun* adlı kara subay okulu açıldı. Okulda başlıca haritacılık, topçuluk gibi ağırlıklı dersler okutulmuştur. (Şen, 2013, s. 482) Eğitim alanında reformlar II. Mahmud Dönemi (1808-1839)'nde de devam etmiştir. Ordunun doktor ihtiyacını temin etmek için batılı usullere uygun olarak *Mekteb-i Tıbbiye* adlı tıp okulu 1827 yılında açılmıştır. (Şen, 2013, s. 482)

Eğitim ve öğretim hizmetlerinin devlet eliyle yürütülmesi II. Mahmud döneminde gündeme gelmiştir. İlk defa maarif işleri yeni kurulan *Meclis-i Umur-i Nafia* (Faydalı İşler Meclisi) bir istişare kuruluna veriliyordu. Görevi hariciye, dâhiliye ve maliye nazırlıkları dışında kalan görevleri, işleri planlamaktı. (Kodaman, 1991, s. 3) Bir nevi modern eğitim alanında yapılacak reformlar, ıslahatlar bu istişare meclisinin

görevleri arasında yer almıştır. (Kodaman, s. 4) 1838 yılında ülkenin ziraat, bayındırlık, sanayi, sanat ve her türlü fenniyle ilgilenmek üzere Meclis-i Umur-i Nafia yetkisine bırakıldı. Eğitim yararlı işlerden sayıldığı için bu bakanlık bünyesine bağlanmıştır. Bu Meclis, 1839'da eğitim alanında yapılması düşünülen yenilikleri kapsayan bir rapor sundu. Bu rapor ile *Maarif Teşkilatı* kurulması teklif ediliyordu. (Çadırcı, 2013, s. 284)

1857-1864 yılları arasında Fransa'ya giden Osmanlı öğrencileri sayısı 38 Müslim, 23'ü Gayrimüslim olmak üzere toplam 61 kişidir. 59 öğrenci Osmanlı hükümeti tarafından gönderilirken iki öğrenci de kendi imkânları ile gitmiştir. Osmanlı öğrencileri Paris'te açılan *Mekteb-i Osmani*'de ve bu mektebe bağlı olarak çeşitli Fransız eğitim kurumlarında eğitim görmüşlerdir. (Şişman, 2014, s. 21) 1859 yılında Fransa'da kız rüştiyesi olarak *Cevri Kalfa Rüştiyesi* yanı sıra *Mekteb-i Mülkiye* okulları açılmıştır. (Şen, 2013, s. 484)

8 Kasım 1846'da *Mekatib-i Umumiye Nezareti* kurulması ile birlikte sibyan mekteplerinin ıslahı ve rüştiye mekteplerinin çoğaltılmasına çalışılmıştır. Bu nezaretin kuruluşundan 1869 yılında kadar açılan okullar dan 5 Rüştiye Okulu ile Darü'l Muallim ve Darü'l Maarif gibi okullar açılmıştır. (Şen, 2013, s. 483) Tamamen ulemanın denetimi altında olan başta sibyan mekteplerinde önemli bir düzenleme yapmak imkânsızdı. Rüştiyelerin çoğaltılması İstanbul ve merkeze yakın büyük kentlerde 1847 yılından itibaren gerçekleştirilmeye başlandı (Çadırcı, s. 285)

XIX. yüzyılda genel olarak maarifte daha köklü yenilikler yapılmıştır. Bu yapılan yenilikler halkın üzerine izler bırakmış ve sosyal yaşantıyı etkilemiştir. (Kodaman, s.1) Çünkü yeniliklere karşı başta ulema olmakla birlikte bazı çevreler tepkiler göstermişti. 1869 *Maarif-i Umumiye Nizamnamesi* ile eğitim üzerinde devletin denetimi daha da pekişmiş oldu. Abdülaziz devrinde çıkarılan bu nizamname ile eğitim- öğretim basamaklarının belirlenmesinin yanı sıra okul müfredatları, öğretmen yetiştirme, yabancı ve azınlık okullarının işleyişi de dâhil olmak üzere bütün okullar bu düzenleme içerisinde yer aldı. (Şen, 2013, s. 484) Fransız eğitim sistemi örnek alınarak (Şen, 2013, s. 484) yayımlanan nizamname 168 maddeden oluşmuştur. 1869 *Maarif-i Umumiye Nizamnamesi*'nin genel özellikleri ve bu nizamnamenin getirdiği yenilikler ve kurumsallaşmalar şunlardır: (Çadırcı, 1991, ss. 287-288; Mahmud Cevad, 1338, ss. 469-509; Yolalıcı, 1994, ss. 439-441)

1 – Maarif-i Umumiye Nezareti: Daha önceden kurulmuş olan bu nezaret, daha kapsamlı hale getirildi.

2 – Meclis-i Kebir-i Maarif: Yılda iki defa Maarif Nazırının başkanlığında toplanan bu meclis kurulması düşünülen iki daireden oluşacaktı. Dairelerin çalışmalarını, önerilerini değerlendirerek karara bağlayacaktı. (Çadırcı, 2013 s. 288) Bunlardan ilmiye dairesi mektepler için kitapları telif ve tercüme ettirmek, Avrupa okulları ile ilişki kurmak ve Türkçenin gelişmesini sağlama görevlerini yürütecekti. İdari daire ise mekteplere, maarif meclislerine, kütüphanelere, müze ve matbaalara bakmakta görevli idi.

3- Vilayet Maarif Meclisleri: Bu meclisler, maarif nezaretinin vilayetlerdeki şubeleri olarak faaliyet göstereceklerdi. Bu meclisin başkanı, yine yeni kurulacak olan maarif müdürü olacaktı. (Çadırcı, 2013 s. 288)

4 – Maarif Sandıkları: Devlet bütçesinden ayrılan ödenek, bağış, vakıf gelirleri, gibi paralar bu sandıklarda biriktirileceği gibi her vilayet, sancak ve kazalarda da bulundurulacaktı. Muallim-i evvel'e 800, muallim-i sani'ye 500, mübaşir 250, okul hademesine 150 kuruş aylık ödenecekti. (Çadırcı, 2013 s. 288)

5 –Okul Çeşitleri: Genel okullar, sibyan mektebi, rüştiye, idadiler, sultaniler, darulmuallimin, darulmuallimat ve darülfünun idi. Sibyan ve rüştiyeler Müsliman ve gayrimüslimler için ayrı, kızlar için ayrı diğerleri ise karma olacaktır. Bütün okullarda Osmanlı uyruğu diplomalı öğretmenler ders verecek, terfilerde liyakat ve kıdem esas alınacaktı. (Çadırcı, 2013 s. 288)

6 – Dersler: Okul kademesinde hangi derslerin okutulacağı belirlenmiştir.

7 – Okulların Nerelere Açılacağı: Köy ve mahallelerde bir sibyan mektebi, 500 haneli yerlerde, 1.000 haneli yerlerde idadi, vilayet merkezlerinde sultani, İstanbul'da kız ve erkek muallim mektepleri, uygun yerlerde kız rüştiyeleri açılması düşünülmüyordu.

2.1. Lazistan Sancağında Medreseler ve Öğrenci Sayıları

XIX ve XX. yüzyıllarda Lazistan genelinde çok sayıda medrese görülmektedir. İlk Maarif Salnamesi olan 1316 tarihli salnamede medreseler ele alınmamıştır. 1317,1319 ve 1321 tarihli maarif salnamelerinde medreselerden bahsedilmiştir. Lazistan sancağı medreselerini açıklamadan evvel medreseler hakkında genel bilgiler vermek, konunun anlaşılması açısından önem arz etmektedir.

Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan Fatih devrine kadar Osmanlı tarafından inşa edilen medreselere ilk Osmanlı medreseleri denilmiştir. (Gül, 1997, s.36) Medrese; camilere bitişik ya da çok yakın, bir avluyu çevreleyen, önlerinde revaklar bulunan, odalardan oluşan taş binalara denir. Pencereleleri demir kafeslidir. Her odada ocak, şadırvan bulunur. Bir odası biraz daha büyüktür. Tek katlı ve kubbeli yapılardır. En yaygın eğitim kurumlarıdır. (Akyüz, 2012, ss. 87-88) Osmanlı medreselerinde medresenin kible yönünde bir mihrap bulunur ve ders saatleri dışında ve namaz vakitlerinde medreseler mescit olarak kullanılmıştır. (Karakök, 2013, s.216) Osmanlı Devleti'nde ilk medrese Orhan Gazi tarafından yaptırılmıştır. Orhan Gazi hükümeti kurduktan sonra ilk iş olarak İznik'te bir medrese kurdu ve müderris olarak *Davud-i Kayseri'*yi tayin etti(1350). Bu da ilk Osmanlı müderrisi oldu. (Gül, 1997, s.36) Kuruluş döneminde Osmanlı medreselerinin eğitim dereceleri medreseyi kuran şahısların politik ve sosyal statülerine ve kuruldukları şehrin devlet için ehemmiyetine göre değişmekteydi. Örneğin Osmanlı padişahlarıyla şehzade valideleri, padişah kızları ve şehzadelerin kurduğu medreselere *Dâhil Elli Medreseler* (Uzunçarşılı, s. 25) adı verilirdi. Osmanlıların bu devirlerinde neresi devlet merkezi ise ilim ve fikir hareketlerinde daima önde bulunduğu görülmektedir ki bu şekil sonraki asırlarda da tabii olarak devam etmiştir. (Ünal, 2002, s.109) Medreseler kuruluş ve yükseliş döneminde gelişmekle beraber devlet ricalinin, aydın kesiminin yetişmesinde büyük pay sahibi olmuştur. Medreselerde XVI. yüzyılın sonlarına kadar *Müderris* adı verilen medrese hocalarının hâkim olduğu bir sistem vardı. Müderrislerin tayininde kazaskerlerin padişaha arz etmesi ile kazaskerler tarafından yapılırdı ancak XVI. yüzyılın sonlarından itibaren üst derece medreselerin müderrisleri şeyhülislam ve sadrazam tarafından yapılmaya başlandı. (Uzunçarşılı, s. 68) Daha çok vakıfların denetimi altında olan medreseleri devlet, yakından takip etmeyi tercih etmiştir. (Hızlı, 2008, ss. 25 vd.) XVII. yüzyıldan itibaren medreseler de diğer kurumlar gibi halktan

uzaklaşmış ve çağın gerisinde kalmıştır. Hatta birer hurafe yuvası haline gelmiş, ilmi unvanlar para karşılığında satılmaya başlanmıştır. Bu durum 'beşik ülemalığı'ni ortaya çıkarmıştır. Süreç içerisinde pozitif bilimler medreselerden kaldırıldı. Genellikle zengin kişiler tarafından kurulan ve varlıkları devam ettirilen medreselerin devlet otoritesinin zayıflaması ile birlikte eğitim kurumları da bozulmuş, medrese öğrencilerinin de huzursuzluk çıkardıkları suhte ayaklanmaları adı verilen isyanlar sonucunda öğrencilerin halktan para toplayıp soygunlar yaptıkları dönemler olmuştur. XIX. yüzyılda ise bu tür zorbalıklara rastlanılmaması devletin gerekli tedbirleri aldığını göstermektedir. Öğrencilerin tüm ihtiyaçları karşılıksız sağlanırdı. Medrese dersleri arasında tutarlılık söz konusu idi. Medrese öğrencileri sınıflarında hücrelerinde yemek yapar, odalarını ısıtır, temizler, yataklarını düzenler, çamaşırlarını yıkar ve hayatın zorluklarına katlanmaya çalışırdı. (Akyüz, ss. 87-88)

Öğrenci sayısı vakıf şartlarına, bina büyüklüğüne ve dönemlere göre değişirdi. Yaklaşık bir medrese öğrencisi ortalama 30 civarı idi. Medreseler arası geçiş yapılırdı. Hoca - öğrenci ilişkileri katı kurallar içerisinde saygıya dayanırdı. Medrese öğrencilerinin bazı müderrislere ad taktıkları da anlaşılmaktadır. Mesela II. Mehmed'in yaptırmış olduğu Sahn-Seman Medresesinde müderris olan *Muslihiddin Mustafa*'ya öğrencileri, hocanın derse devamından dolayı "Kızıl Katır" adını taktığı görülür. (Akyüz, s. 70)

Bir medreseden mezun olup başka bir medresede okuyacak öğrenciye *temessük* adlı mezuniyet belgesi, medrese mezunu olan öğrenciye *icazetname* (diploma) verilirdi. (Akyüz, s. 70) Öğrencinin aldığı bu belge ile daha yüksek bir müderrisin dersine başvurur ve derslerine devam ederdi. Şunu da söylemekte fayda var İcazetnameyi veren müderris icazetnameye kendi ismini yazmakla beraber kendisinin hocasının ismini ve aynı zamanda hocasının hocası kim olduğu bir zincir halkası gibi devam ettirirdi. (Uzunçarşılı, s. 83) Osmanlı medreseleri tasnifine göre umumi medreseler ve ihtisas medreseleri olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Umumi medreselerde İslami ilimlerle İslam dünyasına dışarıdan giren ilimlerin muayyen nispetlerde okutulduğu medreselerdir. İhtisas medreselerinde ise ihtisası gerektiren ve o ilmin tahsilini gerektiren konular okutulurdu. (Ünal, s. 111) Dersler müderrisin yetkisinde derslerin işlenmesi seçilen kitabın takip edilmesi şeklinde olurdu. Ders kitaplarının okutulması gereken bölümleri tamamlanmadıkça başka bir kitaba geçilmiyordu. Yani

bir nevi sınıf geçme yöntemi değil de kitap geçme yöntemi uygulanırdı. (Hızlı, s. 28) Medreselerde ğretim Arapça olarak yapılırdı. Bu durum Kur'anı-i Kerim'in Arapça olmasından kaynaklı idi. Zaten Osmanlı Devleti'nden önce bütün Türk İslam devletlerinde ğretim dili Arapça idi. Türkçe kısmen sözlü tartışmalarda kullanılırken Farsça ise ilk defa *Damat İbrahim Paşa*'nın yaptırdığı medresede okutulmaya başlanmıştı. (nal, s. 114) Osmanlı medreselerinde talebelerin sibyan mektebini bitirerek medreselere girdikleri anlaşılmaktadır. Medreselerde eğitim kadrosu bir müderris ve bir muidden müteşekkildi. İdare kadrosunu ise mütevelli ve ona bağlı kâtipler oluştururken hizmetli kadrosunu da kütüphaneci, temizlikçi, kandilci gibi elemanlar oluşturuyordu. (nal, s. 115) Medrese talebelerine ise *talib*, *fakih*, *mlazim*, *talebe*, *tllab*, *danişmend*, *suhte*, *softa* ve *msteid* gibi isimler verilmiştir. Sibyan mektebinde okuyan öğrenciler için talebe, medreselerde okuyanlar için ise danişmend denilmekteydi. (nal, s. 118) ğrencilerin temel ihtiyaçları vakıflar tarafından karşılanmaktaydı. Medreselerde okutulan ders kitaplarının basımı kurulan *Encümen-i Daniş* adlı kurum tarafından yapılmaktaydı. Medreselerde okutulan derslerden bir örnek aşağıdaki gibidir. (Akyüz, s.70)

1-Dini - Hukuki İlimler

(Yüksek İslami İlimler)

- Tefsir
- Hadis
- Fıkıh
- Kelam

2-Müspet İlimler

- Felsefe
- Astronomi
- Matematik

3-Alet İlimleri (Ulum-i Aliye)

- Sarf (Etimoloji)	- Bedi
- Nahiv(Formoloji)	- İnaşa
- Mantık	- Meani
- Belagat	

Medreselerin bozulması akli ilimlerin terk edilmesi ile başlamış ve onun yerine nakli ilimlerin gelmesi büyük önem arz etmiştir. Mülazemet sisteminin çökmesi ile de liyakatsiz kişiler medreselere dolmuştu. Böylece medreseler 1924'te çıkarılan *Tevhid-i Tedrisat Kanunu* çerçevesinde kapatılmıştı.

Lazistan sancağı medreseleri maarif salnameleri ışığında ele alınacak olursa 1317 Maarif Salnamesine göre Lazistan sancağında kurulan başlıca medreseler ve öğrenci sayıları, kuruldukları yerler şu şekilde tespit edilmiştir:

Tablo 5

1317 Maarif Salnamesi

Liva	Kaza	Medresenin İsmi	Mahali	Müdürü	Talabe	Medresenin Banisi
Lazistan	Lazistan	Hacı Süleyman Medresesi	Kasaba İçinde	Muhammed Kamil	16	Müftü Merhem Hacı Süleyman Efendi
Lazistan	Lazistan	Altıkulaç	Kasaba Derununda	İsmail Efendi	8	Merhum Hacı Ali Efendi
Lazistan	Lazistan	Kortacı Muhammed Efendi	Kasaba Derununda	Hafız Ahmed Efendi	7	Hacı Muhammed Efendi
Lazistan	Lazistan	Ali Kaptan Camii Şerif	Kasaba Derununda	Hacı Dursun Efendi	8	Merhum Müftü Hacı Hüsnü Efendi
Lazistan	Atina	Atina Medresesi	Kasaba Derununda	Yusuf Efendi	55	-
Lazistan	Atina	Kara İskelesi	Kara iskelesi	Abdulhamid	75	-
Lazistan	Atina	Temesvan	Temesvan Deyninde	Ali Efendi	47	-
Lazistan	Atina	Elsiv	Elvis Karyesi	Muhammed Efendi	67	-
Lazistan	Atina	Kale	Kalecik	Mustafa Efendi	49	-
Lazistan	Hopa	Orta Hopa	Kasaba	Mustafa Sıktı Efendi	50	OrtaHopalı Ahalisi

Lazistan	Hopa	Hendek	Hendek Karyesi	Abdülmeceid Zühti Efendi	32	Hacı Ali Efendi
Lazistan	Hopa	Çavuşlu	Çavuşlu Karyesi	Mustafa Lütfi Efendi	26	Karye Ahalisi
Lazistan	Hopa	Haykuba	Haykuba	Murat Efendi	20	Karye Ahalisi
Lazistan	Hopa	Kise	Kise	Hüsni Efendi	20	Karye Ahalisi

Tablo 5’ te görüldüğü gibi Lazistan sancağında 1317 yılı Maarif Salnamesine göre 14 medrese bulunmaktadır. Bu medrese içerisinde en fazla öğrenci Atina kazasında Kara İskelesi Medresesi’nde yer almaktadır. Öğrenci sayısı 75 iken, medreselerin banilerine baktığımızda köy ahalisinin medrese yaptırdığı görülmektedir. Altıkulaç medresesinin banisi olan Merhum *Hacı Ali Efendi*, Rize’de medresesi ve kitaplığı olan Trabzon’un eski müftülerindendir. (Güvelioğlu, 2006, s. 77) Bu medreselerin giderleri, öğrenci ihtiyaçları, müderris maaşları, köy halkı tarafından karşılanırdı. Ortalama bir medresede 30 öğrencinin eğitim gördüğü bilinirken bazı medreselerde öğrenci sayısının fazla olduğu görülmektedir. Medreselerin kazalara göre dağılımına baktığımızda 1317 Maarif Salnamesinde Atina’da 5 medrese, Hopa’da 5 medrese, Lazistan sancağı merkezi (Rize)’nde ise 4 medrese bulunmaktadır. 1319 Maarif Salnamesine göre medreseler ise;

Tablo 6

1319 Maarif Salnamesi’ne Göre Medreseler

Liva	Kaza	Medresenin İsmi	Mahali	Müdürü	Talebe Sayısı	Medresenin Banisi
Lazistan	Lazistan	Müfti Medresesi	Kasabada	Müfti-i Liva Muhammed Kamil Efendi	64	Müfti-i Merhum Hacı Süleyman Efendi
Lazistan	Lazistan	Altıkulaç Medresesi	Kasabada	İsmail Efendi	33	Merhum Hacı Ali Efendi
Lazistan	Lazistan	Hacı Muhammed Efendi Medresesi	Kasabada	Hafız Ahmed	35	Ali Kaptan

Lazistan	Lazistan	Ali Kaptan Medresesi	Kasabada	----- -	-----	Merhum Müfti Hacı Hüsnü Efendi
Lazistan	Lazistan	Müftü Hacı Hüsnü Efendi Medresesi	Kasabada	Hacı Dursun Efendi	32	Kanuni Sultan Süleyman Hazretleri
Lazistan	Hopa	Orta Hopa Medresesi	Orta Hopa	Mustafa Sıtkı Efendi	50	-----
Lazistan	Hopa	Hendek Karyesi Medresesi	Hendek Karyesi	Zühti Efendi	33	Hacı Ali Efendi
Lazistan	Hopa	Çavuşlu Medresesi	Çavuşlu	Mustafa Lütfi Efendi	22	Mustafa Lütfi Efendi
Lazistan	Hopa	Kise Karyesi Medresesi	Kise	Hüsnü Efendi	20	-
Lazistan	Hopa	Ab Medresesi	Ab	----- -----	-----	Müderriş bulunamadığı için mu'tal kalmıştır.

Tablo 6’da yer alan Lazistan sancağındaki medrese dağılımı Hopa kazasında 5 medrese, Lazistan kazasında 5 medrese yer almaktadır. 64 öğrencisi olan Lazistan kazasındaki Müftü Medresesi en fazla öğrenciyi barındırırken en az öğrenci Hopa kazasında Kise Medresesi’nde 20 öğrenci bulunmaktadır. Bazı medreselerin öğrenci sayıları tespit edilememiştir. Lazistan kazasında yer alan müftü Hacı Hüsnü Efendi Medresesi’nin banisinin *Kanuni Sultan Süleyman* olduğu görülmekte, bu medresenin 32 öğrencisi bulunmaktadır. 1319 tarihli Maarif Salnamesine göre Lazistan sancağında toplam 10 medrese ve 289 öğrenci olduğu görülmektedir.

Tablo 7
1321 Maarif Salnamesi'ne Göre Medrese ve Öğrenci Sayıları

Liva	Kaza	Medresenin İsmi	Mahali	Müdürü	Talebe Sayısı	Medresenin Banisi
Lazistan	Lazistan	Müftü Medresesi	Kasabada	Müftü-i Liva Muhammed Kamil Efendi	71	Hacı Süleyman Efendi
Lazistan	Lazistan	Altıkulaç Medresesi	Kasabada	İsmail Efendi	41	Hacı Ali Efendi
Lazistan	Lazistan	Hacı Muhammed Efendi Medresesi	Kasabada	Hafız Ahmed	31	Ali Kaptan
Lazistan	Lazistan	Ali Kaptan Medresesi	Kasabada	-----	-----	Merhum Müftü Hacı Hüsnü Efendi
Lazistan	Lazistan	Müftü Hacı Hüsnü Efendi Medresesi	Kasabada	Hacı Dursun Efendi	35	Can-ı Mekân Kanuni Sultan Süleyman
Lazistan	Hopa	Orta Hopa Medresesi	Orta Hopa	Mustafa Sıtkı Efendi	52	İaneten
Lazistan	Hopa	Hendek Karyesi Medresesi	Hendek Karyesi	Zühti Efendi	35	Ab-ı Islahı Hacı Ali Efendi
Lazistan	Hopa	Çavuşlu Medresesi	Çavuşlu	Mustafa Lütfi Efendi	25	Mustafa Lütfi Efendi
Lazistan	Hopa	Kise Karyesi Medresesi	Kise	Hüsnü Efendi	21	İaneten
Lazistan	Hopa	Ab Medresesi	Ab-ı Islah	-----	-----	Müderris bulunamadığı için mu'tal kalmıştır.

Tablo 7 incelendiğinde Lazistan'da 10 medrese yer almaktadır. Medrese öğrenci sayısı bakımından en fazla 71 öğrenci ile Müftü Medresesinde öğrenci bulunmaktadır. En az 21 öğrenci Hopa kazasında yer alan Kise Medresesinde bulunmaktadır. Bu yıllarda da medrese öğrencilerinin sayısı bir hayli fazla idi. Maarif

Salnamelerine dayalı olarak Lazistan sancağında medreselerin kazalara göre dağılımı ve öğrencilerin kazalara göre dağılımı aşağıdaki gibidir.

1317 Maarif Salnamesine Göre medreselerin kazalara göre dağılımı

<u>Liva</u>	<u>Kaza</u>	<u>Medrese Sayısı</u>
Lazistan	Lazistan	4
Lazistan	Atina	5
Lazistan	Hopa	5

Toplam Medrese Sayısı: 14

1317 Maarif Salnamesine göre Medrese Öğrencilerinin Kazalara göre Dağılımı

<u>Liva</u>	<u>Kaza</u>	<u>Medrese Sayısı</u>
Lazistan	Lazistan	39
Lazistan	Atina	293
Lazistan	Hopa	148

Toplam Öğrenci Sayısı: 480

1319 Maarif Salnamesine Göre Medreselerin Kazalara Dağılımı

<u>Liva</u>	<u>Kaza</u>	<u>Medrese Sayısı</u>
Lazistan	Lazistan	5
Lazistan	Hopa	5

Toplam Medrese Sayısı: 10

1319 Maarif Salnamesine Göre Medrese Öğrencilerinin Kazalara Dağılımı

<u>Liva</u>	<u>Kaza</u>	<u>Medrese Öğrencisi</u>
Lazistan	Lazistan	164
Lazistan	Hopa	125

Toplam Öğrenci Sayısı: 289

1321 Maarif Salnamesine Göre Medreselerin Kazalara Dağılımı

<u>Liva</u>	<u>Kaza</u>	<u>Medrese Sayısı</u>
Lazistan	Lazistan	5
Lazistan	Hopa	5

Toplam Medrese Sayısı: 10

1321 Maarif Salnamesine Göre Medrese öğrencilerinin Kazalara Dağılımı

<u>Liva</u>	<u>Kaza</u>	<u>Medrese Öğrencisi</u>
Lazistan	Lazistan	178
Lazistan	Hopa	133

Toplam Öğrenci Sayısı: 311

2.2. Sibyan Mektepleri ve İptidailer

Osmanlı Devleti'nde sibyan mekteplerinin günümüz karşılığı ilkokuldur. Tanzimat Dönemi'nde sibyan okullarının eğitim ve öğretim yönünden bir düzen içerisinde ele alınması Abdülmecid zamanında olmuştur. (Kodaman, s. 60) 1845 yılında Abdülmecid tarafından başlatılan eğitim reformu ile sibyan mektepleri 4 yıl olarak belirlenmiştir. 1857 yılında Maarif Nezareti'nin kurulması ile sibyan okullarında yeniden reformlar, iyileştirmeler yapıldı. (Kodaman, s.62) 1868 *Maarif-i Umumiye Nizamnamesi* ile her mahalle ve köyde birer sibyan mektebinin kurulması kararlaştırıldı. (Kodaman, s.63) Eğitim süresi 4 yıl olarak devam etmiştir. 7-13 yaşlarında kız ve erkek çocuklar için öğrenim zorunlu oldu. Sibyan mekteplerinin masraf ve tamir işleri mahalle ve köy halkı tarafından karşılanması sağlanmıştır. (Kodaman, s.64)

Sibyan mekteplerinin amacı müslüman çocuklara iyi bir eğitim vermek, okuma-yazmayı öğretmek ve bazı dini bilgiler konusunda onları yetiştirmektir. Müslüman olan herkesin çocuğu sibyan mektebine gitmek zorunda idi. *Âmin Alayı* adı verilen törenlerle 4-5 yaşındaki çocuklar okullara gönderilirdi. Öğretmen-öğrenci münasebetleri de dayak ve korkuya dayalı itaat ve saygı şeklindeydi. (Yolalıcı, s.450) Mektepler tek veya iki derslikten oluşur ve bir oda da öğretmene ayrılırdı. Anadolu'da yapılan sibyan mektepleri genellikle camiye bitişik eski binalardı. II. Meşrutiyet

yıllarında bir yazarın belirttiğine göre maarifin köy ya da en büyük şehir mektepleri bile 'ya mezarlık kenarında ya da ahır üstünde' kurulmaktadır. (Akyüz, s.216) Eğitimci Fazıl Ahmed, o dönemde şöyle yazar:

“ Memleketimizde en nadir tesadüf olunan şey nedir? diye sorulsa ‘ gerekli şartları taşıyan mektepler ‘ cevabını vermekle gerçekten pek uzak bir söz söylemiş olmayız. “Biz de mektepler açılırken özellikle özel okullar ekseriya bir tacir, bir dükkâncı gibi düşünülür ve mektep müdürleri işlek, kalabalık, gürültülü, patırtılı, merkezi noktaları seçmek isterler. Mekteplerimizi gezsek, diğer yönleri bir yana, yalnızca sağlık bakımından bu kurumların pek büyük noksanları bulunduğunu görürüz.” (Akyüz, s. 216; İbrahim Hilmi, s.12)

1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesinin sibyan mektepleri için getirdiği yenilikler şunlardır. (Yolalıcı, s.451)

- Her mahallede ve köyde en az birer sibyan mektebi açılması,
- Tahsil süresinin 4 yıl olması,
- Tahsil yaşının erkeklerde 6-10, kızlarda ise 7-11 yaş olması,
- İmtihanlar köy ve mahalle ihtiyar meclisi huzurunda yapılacaktır,
- Hocaların Osmanlı teb'asından ve darülmuaallim mezunu olması
- Nizamnameye uymayan hocaların cezalandırılması veya işten atılması,
- Sibyan mekteplerinin her türlü masrafları inşası ve maaşlar köy ve mahalle halkı tarafından karşılanacaktır.

Yukarıdaki mevzu bahis olunan bazı hükümlerin mali imkânsızlıklardan dolayı uygulanamadığı anlaşılmıştır. Bu durumu öğretmen yetersizliği okulların fiziki durumu gibi nedenler örnek gösterilebilir. sibyan mekteplerinde okutulan dersler ise şunlardır:

Tablo 8

Akyüz, Sibyan Mekteplerinde Okutulan Dersler, s. 227

Dersler	1. Sınıf	2. Sınıf	3. Sınıf
Elifba	12	-----	-----
Kuran-ı Azimtüşşan	12	6	5
Tecvit	-----	2	2
İlmihal	2	3	3
Ahlak	-----	2	2
Sarf-ı Osmani	-----	-----	2
İmla	3	3	2
Kıraat	3	2	1
Mülahhas Tarih-i Osmani	-----	-----	2
Muhtasar-ı Coğrafya-yı Osmani	-----	2	2
Hesap	1	2	2
Hüsn-i Hat	1	2	2

Tablo 9

Akyüz, Köy İlkokulları Dersleri, s. 227

Dersler	1. Sınıf	2. Sınıf	3. Sınıf	4. Sınıf
Elifba-yı osmani	12	-----	-----	-----
Ecza-yı şerife	12	-----	-----	-----
Hesap	6 (Zihni)	2(Zihni)	3	3
Kur'an-ı Kerim	-----	6	5(Tecvit ile)	5(Tecvit ile)
İlm-i hal	-----	3	3	3
Kıraat	-----	3	3	3
Hat	-----	2	2(Hat ve İmla)	2(Hat ve İmla)

Tablo 8 ve 9'daki bilgilerden hareketle 1892'de ilkokullar için çıkarılan bir talimatta bazı kasabaların mekteplerinin "4 sınıf" olduğu söyleniyorsa da ders çizelgelerinde yalnızca üç sınıfın dersleri yer alıyor. Bu nedenle "4 sınıf" ifadesinin hata ile yazıldığı bu okulların

3 sınıf olduğu anlaşılıyor. (Akyüz, s. 277) Tanzimat Dönemi'nin sonlarında sibyan mekteplerinin ıslah çalışmaları hızlanmış, fakat sibyan okullarından istenilen başarılı sonuçlar alınamamıştır. Bu amaçla sibyan mektepleri dışında “ iptidai” denilen yeni öğretim tarzı ile eğitim veren “ *Üsul-ü Cedide*” isimli modern ilkokullar açılmıştır. İptidai okulların açılma çalışması 1870 yılından itibaren başlamıştır. İptidailerin yaygınlaşması sadece Pay-ı Taht ile sınırlı kalmamış aynı zamanda bütün imparatorluğa yayılmıştır. (Kodaman, s. 64) Sibyan okulları eski usulde eğitim öğretime devam ederken iptidailer için yeni kitapların basılmasının yanı sıra yeni eğitim metotları da uygulanmıştır. (Kodaman, s. 64) İptidai adı verilen bu okullarda okutulan dersler ise şunlardır: (Akyüz, s. 166)

- Mükemmel Türkçe Kitabet ve İnşa	- Cebir
- Fransızca	- Hesap ve Defter Tutmak Usulü
- Kavanin-i Osmaniye	- Hendese ve İlm-i Masaha
- Mantık	- Hikmet-i Tabiiye
- Mebadi-i İlm-i Servet-i Milel	- Kimya
- Coğrafya	- Resim
- Tarih-i Umumi	
- İlm-i Mevalid	

Bu ders programının içerisinde Arapça ve Farsça dersleri görülmemektedir. (Akyüz, s. 166) Lazistan sancağının merkezi Rize’de 1321/1903 yılı kayıtlarda 24 mekatib-i iptidaiye yer alırken, Atina kazasında 1 ibtidai mektebi, Hopa kazasında ise 109 mekteb-i ibtidai, Arhavi nahiyesinde 47 mekteb-i ibtidai, Viçe nihayesinde 36 mekteb-i ibtidai (TVS, 1321, ss. 551 vd.) yer alırken; Lazistan sancağı içerisinde elde ettiğimiz bu bilgilerden hareketle toplam iptidai sayısının 217 olduğu anlaşılmaktadır. Bu ibtidailerin büyük bir kısmı iane yoluyla inşaa edilmiştir. Özellikle 10 Eylül 1895 tarihinde Mapavri’de İptidai okulun olmasına rağmen bu okulu bitiren çocukların bir üst okula devam edebilmeleri için Mapavri nahiyesine bir rüştiye okulunun yapılması için Maarif Nezaretine başvurulmuştur. (MF. Mkt. 278/11-4a. 10 Eylül 1895) II. Abdülhamid’in izin vermesi ile Mapavri nahiyesine halkın katkıları ile yapılan ancak ödenek yetersizliğinden eğitim-öğretime başlayamayan Mekteb-i Rüştiye Okulu için ödenek isteminde Maarif Nezaretine başvurulmuştur. (MF. Mkt. 278/11-4b. 7 Ocak

1896) Maarif Nezareti'nden alınan yanıt doğrultusunda bütçenin yetersiz olması nedeniyle gerekli ödeneğin yapılamayacağı okulun yine İptidai okul olarak eğitime halkın yardımları ile devam etmesi yanıtı verilmişti. (MF. Mkt. 278/11-5. 19 Ağustos 1896)

2.3. Rüşdiyeler

Osmanlı Devleti'nde sibyan mekteplerinden yeterli verim alınamayınca bunların ıslahı yoluna gidilmiş ve bu gayretler neticesinde sibyan mekteplerinin üstünde bir okul olan rüşdiye okullarının açılması kararlaştırılmıştır. "Rüşdiye" denmesindeki sebep bu yaştaki çocukların "rüşd" çağına erişinceye kadar bu okullarda okumasından kaynaklıdır. (Kodaman, s. 91) Rüşdiye adlı ortaokulların kurulmasının akabinde bu kısımla ilgilenmesi için "*Mekatib-i Rüşdiye*" adlı nezaret kurulmuş ve bir bakan da tayin edilmiştir. (Kodaman, s. 91) Ancak istenilen batı tarzda eğitim veren bir ortaokul açılmadı. (Öztürk, 2008, s. 301)

Osmanlı Devletinde ilk rüştiye okulu devlete memur yetiştirmek için 1868'de *Mekteb-i Maarif-i Adliye* Okulu olarak açılmıştır. Mevcut rüşdiyelerden mezun olanların askeri idadilere uyum sağlaması zor olunca askeri rüşdiye okullarının açılması gündeme geldi. (Öztürk, 2008, 301) 1875'ten sonra askeri rüştiye okulları açılmaya başlandı. Rüştiyelerde ilk başlarda Müslüman çocuklar eğitim öğretim görürdü. Ancak ileriki süreçlerde Osmanlı halkı arasında bir ayrımın olmadığını Avrupa'ya göstermek için Hristiyan çocuklar da rüştiyelere kaydedildi. (Kodaman, s. 93) Bundan dolayı rüşdiyelere giriş için Türkçe sınavlara giriş şartı getirildi. (Kodaman, s. 91)

1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesi rüşdiyelerin yaklaşık 500 evi geçen kasabalarda kurulabileceğini vurgulanmıştır. Bu okulların müderris maaşları ise sancaklardaki maarif sandıklarından karşılanması öngörülmüştür. Öğretim süresi 4 yıldır. Rüştiye okulları kız ve erkek rüştiye okulları diye 2'ye ayrılırdı. Erkek rüştiyelerde okutulan dersler ise şunlardır: (Akyüz, s.165)

- Mebâdi-i Ulum-i Diniye	- Defter tutmak Üsulü
- Lisan-i Osman-i Kavâidi	- Tarih-i Umumi
- İmla ve İnşa	- Tarih-i Osmani
- Tertib-i Cedid Üzerine Kavaidi	- Coğrafya
- Arabiye ve Farisiye	- Cimnastik

- Tersim-i Hutut - Fransızca
- Nebadi-i Hendese

Kız rüştiyelerinde de çok az farkla aynı dersler görülmektedir. Her rüştiyeye 1 veya 2 müslüm, 1 mübaşir ve 1 hademe tayin edilirdi. Rüştiyeleri bitirenler ise bir üst okul olan idadilere kabul edilirdi. 1859 yılında ilk kız rüştiyesi açılmıştır. Bundan önce kızlar için sibyan mektebinden başka bir okul yoktu. Osmanlı Devleti kız çocuklarının eğitimini biraz ihmal etmiştir. (Akyüz, s.165) Sibyan mekteplerinde kızlarla erkek çocuklar bir arada okudukları için bu tarihe kadar kızların okul derecesi bir üst okul olmamıştı. (Pakalın, 1972, s. 68) Kültürlü ve zengin aileler kız çocuklarına özel hocalardan eğitim aldırırđı. Kızların eğitimi yavaş yavaş gelişmiş olmakla birlikte devlete hizmetleri ise ancak II. Meşrutiyet döneminde gerçekleşmiştir. (Akyüz, ss. 165-166) Kız rüşdiyelerine öğretmen yetiştirmek için 1869-1870 yıllarında *Dar-ül Muallimat* adlı öğretmen okulları açılmıştır. (Pakalın, s. 68) 1316 Maarif Salnamesine göre Lazistan sancağında rüştiyelerin genel durumu şu şekilde verilmektedir. (Maarif Salnamesi, 1316, ss.1109- 1110)

Rize Mekteb-i Rüştiyesi

Muallim-i Evvel	İbrahim Ethem Efendi
Muallim-i Sani	Dursun Efendi
Fransızca Muallimi	Mustafa Efendi
Hat Muallimi	Süleyman Tevfik Efendi
Talebe 79	Hademe1

Mapavri Nahiyesi Mekatib-i Rüştiyesi

Muallim	Ahmet Hamdi Efendi
Talebe 43	Hademe 1

Hopa Mekteb-i Rüştiyesi

Muallim-i Evvel	Ömer Lütfi Efendi
Talebe 41	Hademe 1

Ömer Lütfi Efendi Hopa rüştiyesi muallim-i evvelliğine tayin edilen Gümüşhane Rüştiyesi muallim-i sanisi Ömer Lütfi Efendi'nin yerine daha sonra Trabzon İdadisi mezunlarından Ahmet Faik Efendi tayin edilmiştir. (Emiroğlu, 2012, ss. 78-235)

Arhavi Nahiyesi Mekteb-i Rüştîyesi

Hat Muallimi

Talebe 86

Ömer Lütfi Efendi, Arhavi Rüştîye muallim-i evvel, devriye müderrisidir. (Emiroğlu, ss. 78-235)

Ömer Lütfi Efendi

Hademe 1

Viçe Nahiyesi Mekteb-i Rüştîyesi

Muallim

Talebe 30

Atina Mekteb-i Rüştîyesi

Muallim

Hat Muallimi

Talebe 63

Ali Rıza Efendi

Mahmud Efendi

Tevfik Efendi

Hademe 1

Muallim *Mahmud Efendi* (Laz), Vakanüvist Enveri Efendinin damadıdır. Yetişip Darüssaade ağası yazıcısı oldu. (Mehmed Süreyya, 1996, ss.331-332)
1317 Maarif Salnamesine göre rüştîye okulları ise şunlardır: (1317 Maarif Salnamesi, s.1291.)

Rize Mekteb-i Rüştîyesi

Muallim-i Evvel

Muallimi San-i

Fransızca Muallimi

Hat Muallimi

Talebe 65

İbrahim Ethem Efendi

Dursun Efendi

Mustafa Efendi

Süleyman Tevfik Efendi

Mapavri Nahiyesi Mekteb-i Rüştîyesi

Muallim

Talebe 43

Talebe sayısı gittikçe artan Mapavri Rüştîyesine bir muallimin daha tayin edilmesi isteğinde bulunulmuş fakat bütçeden dolayı mevcut muallimle idare edilmesi Trabzon Maarif Müdürlüğüne bildirilmiştir.

Ahmed Hamdi Efendi

Hopa Mekteb-i Rüştîyesi

Muallim ve Hattat Muallimi

Ömer Lütfi Efendi

Talebe 34

Arhavi Mekteb-i Rüştîyesi

Muallim ve Hat Muallimi

Ömer Lütfi Efendi

Talebe 71

Atina Mekteb-i Rüştîyesi

Muallim

Mahmud Efendi

Hat Muallimi

Tevfik Efendi

Talebe 53

1319 Maarif Salnamesine göre Lazistan sancağında rüştîye mektepleri: (1319 Maarif Salnamesi, s.714)

Rize Mektebi Rüştîyesi

Muallim-i Evvel

İbrahim Ethem Efendi

Muallim-i Sani

Mustafa Efendi

Muallim-i Salis

Tahir Efendi

Hat Muallim-i

Mustafa Efendi

Talebe 77

Mapavri Nahiyesi Mekteb-i Rüştîyesi

Muallim ve Hat Muallimi

Ahmed Hamdi Efendi

Talebe 54

Hopa Mekteb-i Rüştîyesi

Muallim-i Evvel ve Hat Muallimi

Ömer Lütfi Efendi

Talebe 72

Arhavi Nahiyesi Mektebi Rüştîyesi

Muallim-i Evvel ve Hat Muallimi :

Ömer Lütfi Efendi

Tablo 10

1319 Maarif Salnamesi'ne Göre Rüştüye Okulları

Liva	Kaza	Mektebin Derecesi	Kurulduğu Yer	Yapılış Tarihi	Guruş	Mülahazat
Lazistan	Hopa	Rüştüye	Arhavi Nahiyesi	299	20.000	İane/Yardım
Lazistan	Hopa	Rüştüye	Viçe Nahiyesi	298	10.000	İane/Yardım
Lazistan	Hopa	Rüştüye	Ab İslah Mahallesi	311	20.000	İane/Yardım
Lazistan	Hopa	Rüştüye	Mapavri Karyesi	311	12.000	İane/Yardım

1321 Maarif Salnamesinde Lazistan sancağında kurulan rüştüyeler ise şunlardır: (1321 Maarif Salnamesi, s. 602.)

Rize Mekteb-i Rüştüyesi

Muallim-i Evvel	Mahmud Hilmi Efendi
Muallim-i Sani	Hacı Dursun Efendi
Resmi ve Ahlak Muallimi	Mustafa Efendi
Hat Muallimi	Hulusi Efendi
Talebe 85	

Mapavri Nahiyesi Mekteb-i Rüştüyesi

Muallim-i Evvel ve Hat Muallimi	Hasan Hüsnü Efendi
Talebe 45	

Hopa Mekteb-i Rüştüyesi

Muallim-i Evvel ve Hat Muallimi	Ömer Lütfi Efendi
Talebe 65	

Tablo 11

1321 Maarif Salnamesi'ne Göre Rüştîyelerin Yapılış Tarihleri

Liva	Kaza	Mektebin Derecesi	Yapıldığı Yer	Yapılış Tarihi	Guruş
Lazistan	Hopa	Rüştîye	-----	315	11.000
Lazistan	Hopa	Rüştîye	Arhavi Nahiyesi	299	30.000
Lazistan	Hopa	Rüştîye	Viçe Mahallesi	298	10.000
Lazistan	Hopa	İbtidai	Ab-ı İslah Mahallesi	311	20.000
Lazistan	Hopa	Rüştîye	Mapavri Nahiyesi	311	12.000

Maarif Salnamelerine (1316-1319-1321) göre Lazistan sancağında toplam öğrenci sayısı sürekli değişmekte ve artmaktadır. 1316-1317-1319 tarihinde Rize Mekteb-i Rüştîyesinde muallim olarak Mahmud Hilmi Efendi bulunurken toplam öğrenci sayısı da 306 kişiydi. Lazistan sancağı genelinde toplam rüştîye okulu öğrenci sayısı 1316-1317-1319-1321 salnamelerine göre 1006'dır. Atina (Pazar) nahiyesinde 1316'da açılan rüştîye daha sonra kapatılmıştır. II. Abdülhamid tarafından Lazistan sancağında 7 rüştîye okulu, 2 tane de ibtidai okulu yaptırılmıştır. Bu okullar Arhavi, Viçe, Ab-ı İslah ve Mapavri nahiyelerinde yer almaktadır. Toplam ödenen para ise 83 bin kuruş civarına tekabül etmektedir.

1321 Trabzon Vilayet Salnamesi'nde Rize'de 1 tane mekteb-i rüştîye okulu ifade edilirken, Atina (Pazar) kazasında da 1 tane rüştîye okulu, Hopa kazasında da 1 mekteb-i rüştîye okulu (TVS, 1321, ss. 423-429) kayıtlı iken Arhavi ve Viçe 'de aynı salnamede rüştîye okuluna rastlanılmamaktadır.1320 Trabzon Vilayet Salnamesi'nde Rize kasabasında 1 rüştîye, Atina (Pazar) kazasında 1 rüştîye, Hopa kazasında ise 1 rüştîye okulu kayıtlı görülmektedir. (TVS, 1320, ss. 274-280-286 vd.) 1289 Trabzon Vilayet Salnamesi'nde Batum'da muallim-i evvel Hafız Ragıp Efendi önderliğinde 40 öğrencisi bulunan rüştîye okulu bulunmaktadır. (TVS, 1289, s.78) Yine 1290 Vilayet Salnamesi'nde Nefs-i Batum'da Hafız Ragıp Efendi muallimliğinde 40 öğrencisi olan bir rüştîye okulu bulunmaktaydı. (TVS, 1290, s.67) 1291 Trabzon Vilayet Salnamesi'nde Batum sancağında mekatib-i rüştîye okuluna ait bilgiler ise şunlardır. (TVS,1291, s. 69)

Batum Mekatib-i Rüştîye Okulu

Muallim-i Evvel	Ragıp Efendi
Muallim-i Sani	Emin Efendi
Rika Hocası	Recep Efendi
Bevvabı	Ahmet Efendi

Talebe 40

1294 Trabzon Vilayet Salnamesi'nde Nefs-i Batum da yer alan rüştîye okulu bilgileri şu şekildedir: (TVS, 1294, s. 79)

Batum Rüştîye Okulu

Muallim-i Evvel	Ragıp Efendi
Muallim-i Sani	Emin Efendi
Rika Hocası	Recep Efendi
Bevvabı	Ahmet Efendi

Talebe 30

1295 Trabzon Vilayet Salnamesi'nde de Ragıp Efendi'nin muallimliğinde aynı kadro ile 30 kişilik mevcudu olan bir rüştîye okulu bulunmaktaydı (TVS, 1295, s.93) Bir önceki yıllarda yani 1291 tarihinde Batum Rüştîye Okulu'nun öğrenci sayısı 40 iken; 1294 yılında bu sayı 30'a düşmüştür. Öğretmen kadrosu ise aynı kalmıştır. 1292 Vilayet Salnamesi'nde Batum Rüştîye Okulu'nda eğitim kadrosu aynı kalmış ve öğrenci adedi ise 30 olmuştur. (TVS, 1292, s.84) 1295 Trabzon Vilayet salnamesi'nde Rize kazasında muallim-i evveli Hasan Efendi, muallim-i sani Mehmet Raşid Efendi'nin muallimliklerinde aded-i şakirdanı 85 olan rüştîye mektebi bulunmaktaydı. 1298 Trabzon Vilayet Salnamesi'nde Rize'de muallim-i evveli Hasan Efendi, muallimi sani Dursun Efendi ve rika muallimi Mahmut Efendi'nin olduğu rüştîye mektebi bulunmakla beraber öğrenci sayısı hakkında bilgi verilmemişti. (TVS, 1298, s. 124) Lazistan sancağı dâhilinde muallimin okullarına rastlanılmamıştır. Trabzon vilayetinde 1882 yılında tek bir darülmuallim'in okulu açılmış olup 1316-1321 Maarif Salnamelerin verdiği bilgiler doğrultusunda bir tek muallim görüldüğü gibi öğrenci sayısı 7 iken 1903'e gelindiğinde 65'e çıkmıştır. 1315 Trabzon Vilayet Salnamesi'nde dördüncü ordu-yu hümayuna mensup olmak üzere dâhili sancakta bulunan

müdürlüklerin, bulunduğu yer isimleri ve öğrenci sayısı aşağıdaki gibidir: (TVS, 1315, ss. 127-130)

Müderriş İsimleri	Bulunduğu Yer	Müderis Sayısı	Öğrenci Sayısı
Kürthaci Müderriş	Lazistan sancağında nefis-i kasabada	127	45
Tayyip Efendi “	Lazistan sancağında nefis-i kasabada	128	12
Ali Paşa “	Lazistan sancağında nefis-i kasabada	129	18
Müftü Hacı Hasan Efendi “	Lazistan sancağında nefis-i kasabada	130	35
Hüseyin Efendi “	Karadere nahiyesi çarşı mahallesi	131	74
Kafkame efendi	Karadere nahiyesi çarşı mahallesi	132	28
Pazar Efendi “	Mapavri nahiyesinde	133	35
Müftü Efendi	Of kazasının Çarşı mahallesi	134	45
Bakkalzade İsmail Efendi “	Çifaruksa mahallesi	135	180
Abbas Efendizade Mehmet Efendi “	Şinik mahallesi	136	150
Mehmet Efendi “	Nefis-i zah mahallesi	137	60
Hacı Mehmet Efendi	Çoroş mahallesi	138	60
Mehmet Efendi “	Anaso mezrai mahallesi	139	40
Abdülkerimza de Mehmet Efendi “	Anaso mezrai mahallesi	140	50
Müftüzade Mustafa Efendi	Mimilos mahallesi	141	30

Haci Salih Efendi “	Paçan mahallesi	142	100
Haci Şehzade Mustafa Efendi Müderris	Lazistan sancağında Of kazasında Ogene-i Ulya Mahallesinde	143	60
Haci Tahir Efendi Müderris	Lazistan sancağında Ogene-i süfla mahallesinde	144	80
Mehmet Efendi Müderris	Lazistan sancağında Şur Babayoros Mahallesinde	145	50
Mahmut Efendi	“ Şur Babayoros “ “	146	150
Haci Osman Efendi	“ Alisinos “ “	147	30
Mahmut Efendi	“ Gorgoras “ “	148	60
Haci Ahmet Efendi	“ Zeleka “ “	149	80
Mehmet Efendi	“ Kadoros “ “	150	20
İbrahim Efendi	“ Holaisa Karyesinde	151	120
Numan Efendi	“ Kadahor “ “	152	40
Müslim Efendi	“ Fotinos “ “	153	70
Ahmet Efendi	“ Zeno “ “	154	80
Mehmet Efendi	“ Akkilisa “ “	155	30
Mehmet Efendi	“ Zisino “ “	156	60
İsmail Efendi	Lazistan Sancağı Of kazası Zisino Karyesinde	157	80
Mahmut Efendi	“Zisino Karyesi	158	30

Haci osman Efendi	“Hopşera-i Ulya Karyesi	159	70
Mehmet Efendi	“Hopşera-i süfla Karyesi	160	60
Haci İsmail Efendi	“Hopşera-i süfla Karyesi	161	60
Mustafa Efendi	“Holamakidanos Karyesi	162	60
Mahmut Efendi	“Holamakidanos Karyesi	163	60
Şeyh Ahmet Efendi	“Kalanas Karyesi	164	80
Hafız İokman Efendi	“Zenozena Karyesi	165	60
Holomezraa Efendi	“Holomezraa Karyesi	166	40
Haci Yusuf Efendi	“Kondi Karyesi	167	80
Talip Efendi	“Mapsino Karyesi	168	100
Bakkalzade Hüseyin Efendi	“Hundez Karyesi	169	120
Ali Efendi	“Maki Karyesi	170	100
Ahmet Efendi	“Keler-i ulya Karyesi	171	55
Ahmet Efendi	Lazistan Sancağı Eskipazar Karyesi	172	30
Numanzade Mustafa Efendi	“Hastikoz Karyesi	173	50
Sait Efendi	“Melinoz Karyesi	174	70
Mehmet Efendi	“İşkanoz Karyesi	175	40

Yukarıdaki medreselerin 4 tanesi kasabalarda bulunurken 19 tanesi mahallelerde ve 25 tanesi de karyede/köylerde kurulmuştur. Bu medreselerde öğrenci sayılarının çok fazla olması ve medresede tek müderrisin bulunması eğitimin kalitesini düşürmüş olabilir. Medreselerin Lazistan sancağı içerisinde yaygın olması toplumun bu kurumlara bakışının olumlu olduğunun da yansımasıdır. Medreselerde okuyan öğrenci sayısı toplamda 3.137 kişidir.

1316 Trabzon Vilayet Salnamesinde Lazistan sancağında kızlar için 192 ibtidai derecesinde okul bulunurken öğrenci sayısı 5.597 kişidir. Erkeklerde ibtidai derecesinde okul sayısı 401 iken, öğrenci sayısı 11.331 kişidir. Aynı salnamede rüştiye derecesinde 6 erkek okulu bulunurken kız rüştiye okulu bulunmamaktadır. 6 rüştiye mektebinin toplam öğrenci sayısı 347 kişidir. 1316 yılında Lazistan sancağında 599 okul bulunurken toplam öğrenci sayısı ise 17.275 kişidir. Yine aynı salnamede Lazistan sancağında azınlık rüştiye okuluna rastlanılmamıştır. Gayrimüslimlere ait ibtidai derecesinde 24 öğrenci mevcuduyla 1 kız okulu bulunurken, erkeklerde ise 2 ibtidai derecesinde okul bulunup öğrenci mevcudu da 77 ' dir. Toplamda ise 3 okul ve 101 öğrenci bulunurdu. (TVS, 1316, s. 346)

2.4. Gayrimüslim Okullar

1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi gayrimüslimlere okul açma veya gayrimüslimlerin, Müslümanlarla aynı okulda okuma hakkı getirmiştir. II. Meşrutiyet'ten sonra yabancı okullarının sayısı gittikçe artı ve devlet kontrolünden çıkmaya başladı. Osmanlı Devleti'nin bunları denetleyecek ne yeterli memuru vardı ne de yasalar için alt yapı oluşmuştu. (Haydaroğlu, 2006, s.154) İngiltere ve Fransa gibi devletlerin desteğini alan gayrimüslim tebaa, ayrıcalıklarını devletin siyasi birliğini bozma yönünde kullanmıştır. (Taşdemirci, 2001, s.19) Bu okullar ülke içinde zararlı faaliyetlerde bulunacak ve ülkenin dirlik-düzenini bozacak gayrimüslim nesillerin yetiştirilmesi tehlikesini ortaya çıkarmıştır. Çünkü isyancı elebaşlarının birçoğu bu okullardan çıkmaktaydı. (Şen, s.484) Gayrimüslimlerin çocukları askeri okullara girmekten çok, yabancı dil ağırlıklı okulları tercih ediyordu. (Taşdemirci, s.19) Osmanlı Devleti bu konu üzerinde durmaya başladı ve Türkçe derslerini mecburi hale getirerek yabancı okulları denetim altında tutmak istedi. Okullarını teftiş ve programlarını düzenlemek, öğretmenlerini tayin etmek için faaliyete geçince gayrimüslimler, İslahat Fermanı'na dayanarak bütün bunlara karşı gelmiştir. Çünkü 1856 İslahat Fermanı ile

gayrimüslimlere okul açma hakkı verilmiştir. Bu konuda Mebusan Meclisi'nde ağır tartışmalar yaşanmıştır. Yabancı okullar Osmanlı ülkesinde birer misyoner yetiştiren kurumlar haline gelmiştir. Aynı zaman da Yabancı okullar için de gerekli olan barınma, öğrenciye belli miktarda harçlık verilmesi ihtiyacı problemi Osmanlı Devleti tarafından olanaklar dâhilinde karşılanmaktaydı. (Haydaroğlu, s.154 vd.)

Anadolu'nun dört bir yanında açılan yabancı okullar için Lazistan sancağındaki dağılımına baktığımızda salnamelerdeki bilgiler dâhilinde Lazistan sancağında açılan gayrimüslim okullardan 1322/1904 Trabzon Vilayet Salnamesindeki bilgilerde Lazistan sancağında 3 adet gayrimüslim okulu bulunmaktadır. Bu okullar iptidai okullar olup Rumlara ait okullardı. Verilen bilgilere göre gayrimüslim ve Müslüman nüfus miktarının ve bu nüfusun yüzde kaçının okuduğu salnamede şu şekilde belirtilmiştir: Lazistan sancağında kadınlarda % 7, erkeklerde ise % 22'dir. Tahsil erbabı kadınlarda 38 iken erkeklerde 111 ve toplamda 149 kişidir. Gayrimüslim nüfus mevcudu ise kadınlar da 482, erkekler ise 531 ve toplamda 1013 kişidir. (TVS, 1322, ss.440-441) Bu okulların nüfusa göre dağılımına baktığımızda Rum halkının kendi okullarında eğitim tercih ettikleri görülmüştür. Aynı salnamede Müslüman nüfus ile kıyasladığımızda ise Müslüman kadınlarda % 7, Müslüman erkeklerde ise % 15 olmakla birlikte toplamda % 11 dir. Tahsil görmüş kadınlar 5.827, erkekler ise 12,312 olmakla birlikte toplamda 18,139 kişidir. Toplam nüfus ise kadınlarda 81,432, erkekler 83,578 kişi olup yekün 165,010 kişidir. Lazistan nüfusunun oranına baktığımızda Müslüman kesimde okuma yazma oranı % 11 ve gayrimüslimlerde ise % 14 'tür. (TVS, 1322, s.441) Bu oranın yüksek çıkmasında gayrimüslim nüfusun az olmasının etkisi büyüktür. 1296 Trabzon Vilayet salnamesinde Rize'de mekteb-i Hristiyan 1 tane, mekteb-i İslam 90 tane ve medrese 12 tane görülmektedir. Kura-i seba nahiyesinde mekteb-i Hristiyan Okulu ile medrese bulunmazken mekteb-i İslam Okulu 27 tanedir. Mapavri nahiyesinde ise mekteb-i Hristiyan ve medrese okullarına rastlanmazken 11 tane mekteb-i İslam Okulu mevcuttur. (TVS, 1296, ss. 130-131) Muallimleri hakkında 1296 Trabzon Vilayet salnamesi'nde herhangi bir bilgi verilmemiştir. 1319 Trabzon Vilayet Salnamesinde Lazistan sancağında 3 adet azınlık okulu görülmektedir. Bunlardan 1 tanesi kızların okuduğu ibtidai derecesinde bir okul iken 2 tanesi de erkeklerin okuduğu ibtidai derecesinde bir okuldu. Kızların okuduğu ibtidai'de öğrenci sayısı 29 iken, erkeklerin okuduğu iptidaide öğrenci sayısı 98 idi. Aynı salnamede Müslüman kız çocukların okuduğu ibtidaiye okulu sayısı 198 iken

öğrenci sayısı 5.782 idi. Müslüman erkek çocukların okuduğu ibtidai okulu sayısı 432, toplam erkek öğrenci sayısı 11.862 kişidir. Lazistan sancağında aynı salnamede gayrimüslimlerin okuduğu rüştiye derecesinde okul bulunmazken; Müslüman kız çocuklarının okuduğu rüştiye derecesinde de okul bulunmamaktadır. Müslüman erkek çocukların okuduğu rüştiye derecesinde okul sayısı ise 6 tanedir ve toplam öğrenci sayısı 409 kişidir. Gayrimüslim ve Müslim nüfusunun yüzde kaçının okuduğu hakkında bilgi veren bu salnamede de gayrimüslim kızların % 7'si, erkeklerin ise % 15'i okuma- yazma biliyorken; Müslüman kızların % 6'sı okuma yazma bilirken, erkeklerin % 21'i okuma-yazma biliyordu. Gayrimüslimlerde tahsil erbabı kızlarda 57.782 iken erkeklerde 12.271'dir. Bu durum Müslüman kızlarda 29 iken erkeklerde ise 98 ve toplamda 127' dir. (TVS, 1319, ss.234-235)

Lazistan sancağı merkez kazada 1898 tarihinde Trabzon valisi Mehmed Kadri imzasıyla maarif nezaretine gönderilen Rize kazasıyla Mapavri (Çayeli), Kura-i Seba (İkizdere) ve Karadere (Kalkandere) nahiyelerinde bulunan İslam mektepleri ve medreselere ait vakıf hesabe cetvelinde, bölgedeki eğitim kurumlarının yaygınlığını ve dağılımını göstermesi bakımından önemlidir. Listeye göre vakıf olan kurumların sayısı Rize mahallelerinde 34, Rize köylerinde 76, Çayeli'nde 56, İkizdere'de 19, Kalkandere'de 6'dır. Bunlardan 77 tanesi Rize merkeze bağlı mahalle ve köylerde, 66'sı Çayeli'nde, 19'u İkizdere'de, 6'sı İyidere'de, 9'u Derepazarı'nda, 10'u Güneysu'da, 4'ü de Kalkandere ilçesi sınırlarında yer almaktadır. Bu kurumlardan: (Güvelioğlu, 2012, ss. 44-45) 75'i Mektep (Sibyan/ Mahalle Mektebi), 72'si Mektep ve Cami, 12'si Cami, 9'u Medrese, 19'u Mektep ve Mescit, 2'si Medrese ve Mektep, 1'i de Medrese- Mektep Cami olarak kayıtlıdır. (Güvelioğlu, s.45) Vakıf cetvelinde Rize'deki sibyan mekteplerinin sayısı 169, medreselerin sayısı 13 olara verilmiştir. 1898 yılına ait cetvele göre Rize'deki eğitim kurumları, buldukları köy ve mahalle ve mütevellî heyetlerinin adları şöyledir: (Güvelioğlu, s.45)

Sıra	Kurum	Bulunduğu yer	Mütevellisi
1	Mektep	Peripol (Rize Pehlivan)	Kasapoğlu Receb
2	Cami	Eminettin(Rize Eminettin)	HacımollazâdeAliEfendi
3	Mektep ve Mescid	Dalyan (Rize Tophane)	Hayrayerlioğlu Mustafa Efendi
4	Mektep ve Mescid	Kale (Rize Kale)	İbrahim Efendi
5	Cami	Kasaba içinde Orta Cami (Rize Yeniköy)	Faik Efendi
6	Mektep	Kamenit (Rize Kavaklı)	Ali Efendi
7	Ayşe Hatun Cami	Kasaba içinde (Rize Çarşı)	Hacı Yusuf Efendi
8	Mektep ve Mescid	Kankalanos (Rize Yağlıtaş)	Kasapoğlu Ahmed
9	Mektepve Mescid	Romanoz (Rize Hayrat)	Hacı İbrahim Efendi
10	Mektepve Mescid	Oskolmanoz Mah. (Rize)	Ömer Reis
11	Mektepve Mescid	Hurtoz (Rize Fener)	Ömer Reis
12	Mektep ve Mescid	İksent (Rize Kumbursirt)	Burhan Usta
13	Mektep	Samri (Rize Kaplıca)	Abdurrahim
14	Mektep ve Mescid	Roşi (Rize Reşadiye)	Hacı Osman Efendi
15	Mektep	Filiboz (Rize Halatçılar)	Ahmed Efendi
16	Mektep ve Cami	Kuvaroz (Rize Gülbahar)	Süleyman Efendi
17	Mektep ve Mescid	Yeniköy (Rize Yeniköy Mah)	Mustafa Efendi
18	Mektep ve Mescid	Paşayan ve Vonit (Rize Çarşı veAtmeydanı)	Mehmed Efendi
19	Mektep ve Mescid	Cancol (Rize Baisu)	Tahir Efendi
20	Mektep ve Cami	Humrik (Rize İslam Paşa)	Hacı Mustafa Efendi
21	Mektep ve Cami	Müftü (Rize Müftü Mah.)	Hacı Ömer Kaptan
22	Mektep ve Mescid	Paşayan Atmeydanı (Rize Çarşı ve Atmeydanı)	Hacı Mustafa Efendi
23	Mektep ve Cami	Akrotil (Rize Camiönü)	Osman Reis
24	Mektep	Sirahoz (Rize Çorapçılar)	Molla Halid

25	Mektep Ve Cami	Arkilikoç(Rize Ekmekçiler)	Memiş Dayı
26	Mektep	Kalahton (Rize Paşakuyu)	Hacı Ali
27	Mektep ve Cami	Diğer Kuvaroz (Rize Gülbahar)	Osman Efendi
28	Mektep ve Cami	Diğer Haldoz (Rize Portakallık)	Hacıalizâde Rasim Efendi
29	Mektep ve Cami	Hamzabey Romanoz (Rize Hamzabey)	Molla Ahmed
30	Mektep ve Mescid	Pindoç (Rize Değirmendere)	Hacı Hafız Osman Efendi
31	Medrese	Piriçeiebi (Rize Piriçeiebi Mah.)	Necibe Hatun
32	Mektep	İksenit (Rize Pilavdağı)	Hacı Mustafa Efendi
33	Cami	Kasaba içinde Tuzcuzâde Rize	Hacı Tahir Efendi
34	Medrese ve Cami	Malkoçoğlu Cami(Rize Çarşısı)	Rıfat Efendi
35	Küçük Mektep ve Mescid	Kalamoz (Rize Gündoğdu Akpınar)	Dervişoğlu Hacı Ömer
36	Mektep ve Cami	Salarha Atyanoz (Rize Kasaralar)	Küçükalloğlu Ali
37	Mektep ve Cami	Yapraklar (İyidere)	Ali Yazıcı
38	Mektep ve Cami	Fetakoz (Rize Gündoğdu)	Halpuzoğlu Ömer
39	Mektep ve Cami	Aron Mağloz Askoroz (Rize Camidağı- Sütlice)	Arapoğlu Ahmed
40	Mektep Medrese Cami	Aron Mağloz (Rize Camidağı-Sütlice)	Kara Hüseyinoğlu Mehmed Efendi
41	Mektep ve Cami	Aron (Rize Sütlice)	Topaloğlu Haşan
42	Mektep ve Cami	Kuriloç(Güneysu Adacami)	Abdullohoğlu Hacı Yunus
43	Mektep ve Mescid	Karayemiş (Rize)	Takılıkoğlu Osman
44	Cami	Karayemiş (Rize)	Takılıkoğlu Osman
45	Mektep ve Mescid	AronTaserek (Rize Sütlice)	Sadıkoglu İbrahim
46	Mektep ve Cami	Serandinos (Rize Yemişlik)	Uzundurmuşoğlu Haşan
47	Medrese	Veylas (Rize Gündoğdu Veliköy)	Küçükislâmoğlu Mehmed
48	Mektep ve Cami	Malpet(DerepazarıEriklimanı)	Hafız İshak Efendi
49	Mektep ve Cami	Gürgen Horhor (Güneysu Gürgen)	Kalenderoğlu Osman

50	Mektep ve Cami	Hoholi (Rize Soğukçeşme)	Kanburoğlu Abdülhamid Efendi
51	Mektep ve Cami	Rados (Rize Uzunkaya)	Yazıcıoğlu İsmail Efendi
52	Mektep ve Cami	Gürgen (Güneysu Gürgen)	Bacaoğlu Mehmed bin Ahmed
53	Mektep ve Cami	Pulihoz (Güneysu Dumankaya)	Gençalioğlu Haşan bin Memiş
54	Mektep ve Cami	Apanconoz (Rize Gündoğdu Ketenli)	Garipoğlu Hacı Mustafa Efendi
55	Mektep ve Cami	Gomis (İyidere Fıçıtası)	Kirisioğlu İsmail Efendi
56	Mektep ve Cami	Sivelos (Rize Alipaşa)	Karbuzoğlu Temel Reis
57	Mektep ve Cami	Sivelos Siloroğlu (Rize Alipaşa)	Mollaahmedoğlu Ali Efendi

58	Mektep ve Cami	Perkam (Çayeli Demirhisar)	Karamehmedoğlu Ahmed Efendi
59	Medrese	Perkam (Çayeli Demirhisar)	Karamehmedoğlu Ahmed Efendi
60	Medrese	Ahingöz (Rize Tekkeköy)	Deliömeroğlu Halil
61	Mektep ve Cami	Karasu (Rize)	Kulaksızoğlu Receb
62	Mektep ve Cami	Kandeva (Rize Kırklartepesi)	Emirahmedoğlu Yunus Efendi
63	Cami	Canbolad (Rize Pehlivantaşı)	Körmehmedoğlu Yunus Efendi
64	Cami	Kapnes Salarha (Rize Güneşli-Güneştepe)	Ömeroğlu Zekeriye bin Ali
65	Mektep	Kapnes Salarha (Rize Güneşli-Güneştepe)	Ömeroğlu Zekeriye bin Ali
66	Mektep ve Cami	Pilaymanoz (Derepazarı Çakmakçılar)	Fitozoğlu Ali
67	Mektep	Ruspa Yalıyolu (Derepazarı Uzunkaya)	Manioğlu Ali Yazıcı
68	Medrese	Ahingöz(Rize Tekkeköy)	Deliömeroğlu Halil bin Şaban
69	Mektep	Büyük Setoz (Güneysu Kıbledağı)	Mandevöğlu Ahmed Efendi
70	Mektep	Küçük Setoz(Güneysu Ortaköy)	Tayyib Efendi
71	Mektep	Konyad Mihanca (Rize Tuğlalı)	Sandukçioğlu İsmail Efendi
72	Mektep ve Cami	Liparit (İyidere Yalıköy)	Hacıoğlu Salih Kaptan
73	Mektep	Çıklenar (İyidere Sarayköy)	Çakıroğlu Salih Efendi
74	Cami	Şatroz (Rize Gölgesi)	Kazmaoğlu Hacı Hüseyn
75	Mektep	Şatroz (Rize Gölgesi)	Kazmaoğlu Hacı Hüseyn
76	Mektep ve Cami	Zavendik (İyidere Büyükçiftlik)	Çalıkoğlu Receb Efendi
77	Medrese	Zavendik (İyidere Büyükçiftlik)	Öksüzöğlu İbrahim Efendi
78	Mektep	Tanklar (Rize Yolüstü)	Sağıroğlu Ali Usta
79	Cami	Tanklar (Rize Yolüstü)	Tavukçuoğlu Memiş Efendi
80	Mektep ve Cami	LerozArmut(Çayeli Büyükköy)	Hacıoğlu Sadık
81	Mektep	Leroz Armut (Çayeli Büyükköy)	Çavuşoğlu Mustafa Efendi
82	Mektep	Orta Kanboz (Güneysu Selamet)	Öksüzöğlu Ömer
83	Mektep	Viroz Kutika (Güneysu Küçükcami)	Mollaalioğlu Ali Efendi

84	Mektep	Lazkoz (Derepazarı Çalışkanlar)	Çalıkoğlu Hamid
85	Mektep	Perkam Pirinçlik (Çayeli Demirhisar)	Karadurmuşoğlu Ali
86	Mektep	Salarha Kaçaran (Rize Elmalı)	Sinekoğlu Zekeriya
87	Mektep	Arşot [Raşot] (Çayeli Çeşmeli Karaağaç)	Kameroğlu Ali
88	Mektep	Koliça (Derepazarı Subaşı)	Salihoğlu Ali
89	Mektep	Hanzi (Derepazarı Sandıktaş)	Mahnalıoğlu Hacı Haşan
90	Mektep	Perkam Taşlık (Çayeli Demirhisar)	Hordoloşoğlu Bahadır
91	Medrese	Pulihoz (Güneysu Dumankaya)	Mustafabaşoğlu Ahmed
92	Mektep	Godri (Rize Dağınıksü)	Gündoğdu İbadoğlu Arif
93	Mektep	Kuriloz Potomya Zevandik (Güneysu Adacami)	Havulioğlu Yunus
94	Mektep	Salarha Atyanoz Başköy (Rize Kasarcılar)	Çalıkoğlu Memiş
95	Mektep	Sanduk (Rize Pehlivantaş)	Körmehmedoğlu Yunus
96	Mektep	Hanis (Rize Bildircinköy)	Mirzoğlu İsmail
97	Mektep	Sorğorlu Yavlakoz (Çayeli Büyükköy)	Küçükalıoğlu Abdullah
98	Mektep	Kaçaran (Rize Elmalı)	Kanburoğlu Hacı Mehmed
99	Mektep	Konyat (Rize Tuğlalı)	Sanosmanoğlu Hacı Mehmed
100	Mektep ve Medrese	Askoroz Felenksu (Rize Gündoğdu Taşlıdere)	Havyarlıoğlu Şaban
101	Mektep	Concik (Rize Aktaş)	Gündoğdu Mollaahmedoğlu Mehmed Efendi
102	Mektep	Arşot [Raşot] Anafra (Çayeli Çeşmeli-Karaağaç)	Çuğuroğlu Memiş
103	Mektep	Çakri (Derepazarı Çukurlu)	Ömeroğlu Ahmed Çavuş
104	Mektep	Şimadiyos (Derepazarı Esentepe-Kirazdağı)	Bıyıkıoğlu Yusuf
105	Mektep	Gürgenli Ulu (Çayeli Gürgenli)	Lorcioğlu Tahir Çavuş
106	Mektep	Hos (Derepazarı Maltepe)	Mehmedbaşoğlu Beşir Efendi
107	Mektep	Kalamos (Rize Akpınar)	Gündoğdu Dursun, Ömer, Eyüp ve Musa
108	Mektep	Kofin (Rize Beştepe)	Kosifoğlu Mustafa
109	Mektep	Likoz Salarha (Rize Kokulukaya)	Hacı Hurşid ve Şuayb
110	Mektep ve Cami	Arğalağoz (Rize Çiftekavak)	Lazzâde Kemal Efendi

111	Mektep	Akrotıl Hamuda (Çayeli Limanköy)	Köroğlu Abdullah
112	Mektep	Akrotıl (Çayeli Limanköy)	Hacızâde Yakub Efendi
113	Mektep	Yaka (Çayeli Yaka)	Kısoğlu Reşid
114	Mektep	Çanceva (Çayeli Yenicami)	Haliloğlu Mehmed Çavuş
115	Mektep	Çanceva Muskalı (Çayeli Yenicami)	Sadıkoğlu İbrahim Efendi
116	Mektep	Çanceva Kelos (Çayeli Yenicami)	Lalaşeroğlu Ali
117	Mektep ve Cami	Caferpaşa (Çayeli)	Karahasanoğlu Eyüb
118	Mektep ve Cami	Arpik Büyük Camii (Çayeli Musadağı)	Fettahoğlu Hüseyin
119	Mektep	Arpik Küçük Mektep (Çayeli Şirinköy)	Morgiloğlu Aziz Efendi
120	Mektep	Makraş (Çayeli Ortaköy)	Kirisoğlu Hurşid Efendi
121	Mektep	Palodya (Çayeli Beyazsu)	irfanoğlu İlyas Efendi
122	Mektep ve Cami	Çeçeva (Çayeli Haremtepe-Güzeltepe)	Şanlıoğlu Hamid Efendi
123	Mektep	Hahunç Tırğa (Çayeli Çataldere)	Hamdanamidoğlu Haşan Efendi
124	Mektep	Nefs-i Hahunç (Çayeli Çataldere)	Ahmedoğlu Osman Efendi
125	Mektep	Babik (Çayeli Çukurluhoca)	Zikürlizâde Ali Efendi
126	Mektep ve Cami	Nefs-i Babik (Çayeli Çukurluhoca)	İsmail Efendi
127	Mektep ve Cami	Palahor (Çayeli Yenice)	Hacıahmedoğlu Mehmed Efendi
128	Mektep ve Cami	Peraştan (Çayeli Uzundere)	Hacışüküroğlu Mehmed Ali
129	Mektep ve Cami	Çutins Başköy (Çayeli Başköy)	Şadumanoğlu Mehmed
130	Mektep	Nefs-i Çutins (Çayeli Ormancık)	Uzunömeroğlu Abdullah
131	Mektep ve Cami	Misahor (Çayeli Kaptanpaşa)	Hafız Ömer Adil Efendi
132	Mektep	Misahor Kondu (Çayeli Kaptanpaşa)	Mustafa Hakkı Efendi
133	Mektep ve Cami	Tolnos (Çayeli Yeşiltepe)	Topçuoğlu Süleyman Efendi
134	Mektep ve Cami	Kaminoz (Çayeli Buzlupınar)	Korukoğlu Osman
135	Mektep ve Cami	Kaminoz'un (Çayeli Gürpınar)	Buberoz Karamehmedoğlu Aziz
136	Medrese ve Mektep	Latum (Çayeli Madenli)	Andonoğlu Şükür Efendi
137	Mektep	Latum (Çayeli Madenli)	Müftüoğlu Receb

138	Mektep	Latum'un Andonoğlu (Çayeli Madenli Yazıcılar)	Andonoğlu Şakir
139	Mektep	Aytoroz Gorgolu (Çayeli incesirt)	Şişmanzâde Hacı Mahmud
140	Mektep ve Mescid	Aytoroz (Çayeli incesirt)	Mollaosmanoğlu Mustafa
141	Mektep ve Cami	Nefs-i Aytoroz (Çayeli incesirt)	-----
142	Mektep ve Cami	Kuvaroz Yaneli (Çayeli Sabuncular)	Sarıbrahimoğlu İbrahim Efendi
143	Mektep ve Cami	Kuvaroz (Çayeli Sabuncular)	Eyüboğlu Hurşid
144	Mektep	Kuvaroz Azmanlı (Çayeli Sabuncular)	Azmanoğlu Receb Çavuş
145	Mektep	Murciva (Çayeli Yenipazar)	Tüysüzoğlu Mustafa Efendi
146	Mektep	Maryeva Mollaömer (Çayeli Şairler)	Mollaömeroğlu Temel
147	Mektep	Maryeva (Çayeli Şairler)	Mollaömeroğlu Ömer
148	Mektep	Kuvadiyoz (Çayeli Çataklıhoca)	Babalıoğlu Mustafa
149	Mektep	Arkotli Tarlık (Çayeli Limanköy)	Ereğlioğlu Haşan
150	Mektep	Sırt (Çayeli Sırtköy)	Süleymanoğlu Yusuf
151	Mektep	Çikarun (Çayeli Esendağ-Yamaç)	Karaabdullaboğlu Abdullah
152	Mektep ve Cami	Sırt Derebaş (Çayeli Sırtköy)	Kâmiloğlu Haşan
153	Mektep ve Cami	Mesavri Çirmanlı (Çayeli Sarısu)	Alemdaroğlu Hüseyin
154	Mektep ve Cami	Mesavri Latıfoğlu (Çayeli Latifli)	Latıfoğlu Arif
155	Mektep ve Cami	Mesavri Çirmanlı (Çayeli Sarısu)	Hacı Hüseyin Efendi
156	Mektep	Fenaçi (Çayeli Yanıkdağ)	Bağdatlıoğlu Ali Efendi
157	Mektep	Çilingir (Çayeli Çilingir)	Selimoğlu Yusuf
158	Mektep	Galata Karaömer (Çayeli Çataklıhoca)	Karaömeroğlu Hüseyin Efendi
159	Mektep ve Cami	Asrifos (Çayeli Âşıklar)	Mollamustafaoğlu Hüseyin
160	Mektep	Galata (Çayeli Yalı)	Çomoğlu Ali Efendi
161	Mektep ve Cami	Mamul (Çayeli Kesmetaş)	Danayasaoğlu Osman Efendi
162	Mektep	Çeçeva Alloğlu (Çayeli Haremtepe)	Alioğlu Dursun

Tanzimat Dönemi ile birlikte modern bir eğitim sistemi uygulanmaya başlamış ve bu sistem ülke genelinde etkisini göstermiştir. Kısa vadede bu yenilik faaliyetlerin başarıya ulaştığı söylenemez. Batı örnek alınarak birtakım reformlarla ülkeye ışık

tutulmaya çalışılmışsa da ruhen eksiklik devam etmiştir. Eğitim alt yapısı oluşturulmadan eğitim kurumlarının inşa edilmesi öğretmen açığını da beraberinde getirdiği gibi sayıları da giderek artan okulların kontrolü çok zor olmuştur. Eğitimin düzene konulması için nizamname, kanunlar çıkarılmıştır. Özellikle devletin mali gücünün olmaması açılan yeni okulların giderlerini halka yüklemiştir.

Gerek medreseler gerekse iptidai ve rüştiyeler iane yoluyla yaptırılmış ve masrafları halka yüklenmiştir. Lazistan Sancağında yapılan okulların büyük çoğunluğu iane veya halk tarafından yaptırıldığı gibi Osmanlı hükümdarının da bu sınırlar içerisinde okullar yaptırdığı görülmektedir. Lazistan Sancağı içerisinde eğitim ve öğretim kurumlarını ele alırken hem *Trabzon Vilayet Salnameleri* hem ve *Maarif Salnamesi* ve de İshak G. Güvelioğlu'nun Rize için yapmış olduğu *Rize Eğitim Tarihine Bir Bakış* adlı çalışmasından, vakıf kayıtlarında Rize'deki eğitim kurumlarından faydalanarak bilgiler karşılaştırılmıştır.

2.5. Dini Kurumlar

Sınırları çok geniş olan Lazistan Sancağı farklı etnik yapıyı da beraberinde getiriyordu. Sınırların Batum'dan Rize'ye kadar uzanması Müslüman ve gayrimüslimlerin bir arada yaşaması ve hoşgörülü devlet politikası nazarında sancak içerisinde çok sayıda dini kurum olarak kilise ve camiler yer almakta idi. Trabzon Vilayet Salnameleri'nden elde ettiğimiz bilgiler doğrultusunda sancak içerisinde Ermeni kilisesi, Rum kilisesi, namazgâh fetvahane, mescid, cami, dini kurumların farklı yıllara ait miktarları şu şekildedir:

1291 Vilayet Salnamesine göre Rize kasabasında Ermeni kilisesi yer almazken Livane kasabasında 4 Ermeni kilisesi yer almaktadır. 1292 Vilayet Salnamesi'nde sadece Livane kazasında 4 adet Ermeni kilisesi görülmektedir. (TVS, 1291, ss.90-91) 1293-1294 Vilayet Salnameleri'nde de bu sayı aynıdır. 1291 Vilayet Salnamesine göre ise Lazistan sancağı Rize kazasında 2 Rum Kilisesi, Nefs-i Batum'da 1 Rum Kilisesi, Livane, Çürüksu, Hopa, Arhavi, Atina ve Gönye kasabalarında Rum kilisesi bu salnamede görülmemektedir. Rum kilisesi âdeti 1292, 1293, 1294 Vilayet Salnameleri'nde de miktar aynıdır. Bu durum bölgede Rum ve Ermeni nüfusu ile orantılı olsa da bu yıllarda Rum ve Ermeni nüfusları bazı kazalarda görülmemektedir. (TVS. 1291, ss.90-91)

1291 Trabzon Vilayet Salnamesi'ne göre Rize kasabasında 7 cami, 4 mescit bulunmakta, fetvahane(müftülük) kayıtlarda bulunmamakla birlikte 1 tane namazgâh bulunmaktaydı. Batum kazasında 2 cami, mescit bulunuyordu; fetvahane ve namazgâh kayıtlarda bulunmuyordu. Batum köylerinde 17 cami bulunmaktaydı. Livane kasabasında 5 cami bulunurken, mescit, fetvahane ve namazgâh kayıtlarda bulunmamakta idi. Gönye kasabasında ise 2 cami bulunuyordu. 1291 Vilayet Salnamesine göre Lazistan sancağı içerisinde toplam 38 cami bulunurken 4 tane de mescit bulunmaktaydı. Rum ve Ermeni kiliselerinin sayısı 7 adet olarak görülmektedir. (TVS. 1291, ss.90-91) 1292 Vilayet Salnamesine göre ise Rize kazasında 7 cami, Batum kasabası ve kuralarında 11 cami, 1 mescid, Livane kasabasında 17 cami yer alırken, Çürüksu nahiyesinde 5 cami bulunuyordu. Hopa kasabasında 1 cami, Arhavi kasabasında 3 cami, Atina'da 2 cami, Gönye kasabasında 1 cami yer almaktadır. (TVS. 1292, ss.105-106) 1320 Vilayet Salnamesine göre Rize kasabasında 30'a yakın cami ve mescit, 2 tekke ve Rum kilisesi bulunmaktaydı. Atina kazasında 26 mescit, 81 cami bulunmaktaydı. Bu yılda Atina kazasında 38.393 Müslüman nüfus yaşarken, 20 Ermeni nüfusu vardı. Hopa kazasında ise 20 cami, 5 mescit; Arhavi nahiyesinde 35 cami, Viçe nahiyesinde 24 cami bulunmaktaydı. (TVS. s. 1320, s. 286)

Salnameler incelendiğinde 1286'dan 1322 yılına doğru gelindiğinde Müslüman nüfusun arttığını buna bağlı olarak Rum ve Ermeni nüfusun azaldığını görmekteyiz. Bu durumu iki şekilde izah etmek mümkündür: Zaten sayıları az olan Ermeni ve Rum halkı ya İslam'ı seçmiş ya da Lazistan sancağından başka bölgelere göç etmiştir.

Lazistan sancağı içerisinde meşhur bilinen camiler mevcut olup bunların adları ise şöyledir: *Şeyh Camisi* (Kitabeye göre ilk şekliyle El-Hac Muhammed Efendi tarafından 1711 yılında yaptırılmıştır. Şehir merkezinde Vilayet konağının güneyinde eski Piri Çelebi Mahallesiinde yer alır. Caminin kubbeleri kurşunla kaplıdır. (Karpuz, 1992, s.28) *Taşçıoğlu Camisi* (Cezayirli Kaptan Ali Paşa tarafından 1718 yılında yaptırılmıştır. (Karpuz, s.26) *Orta Camii* (Kitabesine göre 1737'de yaptırılmıştır. Bugünkü cami 1941 yılında yeniden inşa edilmiştir. Dikdörtgen planlı cami, kalın taş duvarlı kırma çatılıdır. (Karpuz, s.23) *Büyük Mahalle Camii* ki bu cami Ardeşen Yukarıdurak mevkiinde 1743 yılında inşa edilmiş bir camidir. Kalın taş duvarlara sahiptir. Kapı kanatları ve minberi orijinaldir. (Karpuz, s. 40) *Âşıklar Köyü Camisi*, bu cami 1765 tarihinde yapılmıştır. *Cimil Başköy Camisi*, bu caminin 1773 yılında

yapıldığı kayıtlardan anlaşılmaktadır. *Baltacı Camisi*, 1719 yılında Mahmudzade El-Hac tarafından yaptırılmıştır. Hemşin Deresi'nin batı kenarında yer alır. Taş duvarlı, kırma çatılı bir camidir. (Karpuz, s.59) *Bilenköy Camisi*, köyün merkezinde iki katlı olarak yapılmıştır. 1894 tarihinde inşa edildiği tahmin edilmektedir. Bazı yaşlı kişiler caminin buraya yakın bir yerden taşınarak yeni şekline kavuşturulduğunu söyler. (Karpuz, s.61) *Değirmendere Camisi*, 1798'de Pazar'da inşa edilmiştir. *Güneysu Merkez Camisi*, 1798 yılında inşa edilmiştir. *Kibledağ Camisi*.1862 yılında yapılmıştır. Bölgenin geleneksel ahşap camilerinden birisidir. (Karpuz, s. 57) *Gülbahar Hatun Cami*, Yavuz Sultan Selim'in annesi Gülbahar Hatun tarafından 1565-1570 yılları arasında yaptırılmıştır. Cami Rize Gülbahar Mahallesi'ndedir. Ancak o tarihte yaptırılmış olan cami bugün mevcut değildir. (Terzioğlu, 2008, s. 22) *İskender Cafer Paşa Camii*, 1570 yılında İskender Cafer Paşa tarafından yaptırılmıştır. Kurşunlu Camisi olarak da bilinir. (Terzioğlu, s. 23) En eski camilerden birisidir. *Hacıbaşı Camii*, Çarşı camisi olarak da bilinen bu cami Çayeli şehir merkezinde bulunmaktadır. Kitabesinden anlaşıldığına göre 1793 yılında yapılmıştır. (Terzioğlu, s. 28) *Batum Orta Camii*, muhtemelen yapımı 1886'dır. Acara Beyi Arslan Bey tarafından yaptırılmıştır. Batum'da Osmanlı sembollerinden biridir. İki Laz kardeşin yaptığı rivayet edilir. *Hacı Balta Camii*, 1793 yılında Hacı Mehmet tarafından yaptırılmış olan bu cami Hemşin'de yer almaktadır. (Terzioğlu, s. 46) *Kale Camisi*, Kale Mahallesi'nde ve Rize İç Kalesi'nin güneyinde bulunan bu caminin yapım tarihi 1658' dir. Bu camiye yaptıran kişi *Halil Ağa* adlı bir hayırseverdir. (Karpuz, s. 22) Camilerin çoğunda ahşap oymacılığı kullanılmış olup camilerin zamanımıza kadar birçok defa restore edilerek kalıcılığı temin edilmiştir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

LAZİSTAN SANCAĞINDA SOSYAL VE KÜLTÜREL HAYAT

3.1. Nüfus Yapısı

Osmanlı Devleti'nin çok farklı milletleri yüzyıllarca bir arada yaşatmayı başarması ve bu farklı etnik grupların toplumsal yapı içerisindeki yeri büyük önem arz etmektedir. Osmanlı Devleti XV. yüzyılın ikinci yarısından itibaren başta fethettiği topraklar olmak üzere sınırları dâhilinde nüfus sayımları yaptırmıştır. Bu sayımların altında yatan bir kaç nedenlerin başında tımar sisteminin bir gereği olarak yapılan nüfus sayımları gelirken, vergi toplamının ve asker temin etmenin bir gereği diğer nedenler arasında yer alırdı. Bu yüzden hane içerisinde sadece erkekler sayılmıştır.

Ömer Lütfi Barkan' a göre XVI. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin genel nüfusu 30-35 milyon civarıydı. Fernand. Braudel ise bu nüfusun 20-22 milyon olduğundan bahseder. (Braudel, 1992, s.475) 1830'da Osmanlı Devleti, devletin gidişatını düzene koyabilmek, ordunun giderlerini karşılamak, askerlik çağı gelmiş nüfusu tespit etmek ve vergi dağılımını düzenlemek için nüfus sayımına ihtiyaç duymuştu. Din mensuplarının desteği ile yapılan sayımlarda müslüman- gayrimüslim ayrılığı esas alınmış ve yalnız erkek nüfus sayılmıştır. Gayrimüslimler kendi aralarında Rum, Ermeni, Yahudi diye ayrılmıştır. Bu nüfus sayımlarının sonuçlarını değerlendirmek için de *Ceride Nezareti* kurulmuştur. Bu kurum özellikle de defter nazırlığı oluşturarak, görev yaptıkları eyaletin büyüklüğüne göre kâtipler görevlendirir ve bu kâtipler şehirde, kasaba ve köylerde yeni doğanları, ölenleri, göç edenleri kayıt altına alırdı.

Lazistan sancağı nüfus hareketlerine geçmeden önce bölgenin XVI. yüzyıldaki hane sayılarına hakkında kısa bir açıklama yapacak olursak, 1461 yılında Fatih Sultan Mehmed'in Trabzon'u Osmanlı topraklarına katması ile birlikte Rize de Osmanlı sınırları içerisine dâhil oldu. Rize, Osmanlı Devleti zamanında liman, nahiye ve kaza statülerinde yer almıştır. Fetihle birlikte Rize'de 31 köy olup Anadolu'nun muhtelif yerlerinden Müslüman ahali bölgeye getirilerek yerleştirilmiştir. Rize'nin yanı sıra

Hemşin kazasının 34, Atina kazasının ise 30 köyü bulunuyordu. (Albayrak, 2010, ss. 149-150) 1530 yılında Rize kazasında 30 köyde 561 Müslüman ve 6.467 Hristiyan hane mevcuttu. Aynı yıl Atina(Pazar) 589 hane Müslüman, 507 hane Hristiyan hane bulunuyordu. Hemşin kazasından 34 köyde 214 Müslüman haneye karşılık 457 Hristiyan hane bulunuyordu. Mapavri'de ise aynı yıl 95 Müslüman hane mevcuttur. (Albayrak, s. 150) 1830 yılındaki sayımlarda Rize, Hemşin ve Gönnye kazalarındaki nüfus sayımları aşağıdaki gibidir:

Tablo 12

Karpat, Osmanlı Nüfusu, s.43

Kaza Merkezi	Müslüman	Reaya	Toplam
Rize ve Hemşin	30.457	-----	30,457
Gönnye	20.532	-----	20,532

Tablo 12'de 1830 yılına ait Rize, Hemşin ve Gönnye kazalarının nüfus miktarları Kemal Karpat'ın vermiş olduğu bilgiler doğrultusunda düzenlenmiştir. Bu bilgilere göre Rize ve Hemşin kazalarında Müslüman nüfus 30.557, Gönnye kazasında ise Müslüman nüfus 20.532'dir. Bu kazaların nüfusunun tamamına yakını Müslümanların oluşturduğu anlaşılmaktadır. Müslüman nüfus dışında Çingene, Yahudi, Ermeni nüfusunun bölgede yer almadığı görülmektedir. (Karpat, 2010, s. 243) Bu sayımdan sonra Osmanlı Devleti'ndeki bir sonraki nüfus sayımlarını, 1844-1859-1860-1882-1884 yıllarında yapmıştır. Osmanlı Devleti'nin en başarılı nüfus sayımı 1882'de başladı ve sekiz yılda tamamlandı. Bu sayımda Osmanlı Devleti'nin nüfusu 17.388.622 kişi idi. Osmanlı Devleti'nin XIX. yüzyılda toprak kayıpları ile karşı karşıya kalması ile Anadolu ve diğer vilayetlere doğru göç artmıştır. Bu göç hareketlerine neden olan savaşlardan biri de 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi olmuştur. XX. yüzyılda ilk nüfus sayımının 1903 yılında başlayıp dört yıl içerisinde tamamlanması ile yaşanmıştır. Bu yıldan sonra bir daha nüfus sayımı yapılamamıştır.

Bu nüfus sayımlarının Lazistan sancağı içerisindeki yansıması ve Lazistan sancağı içerisinde yapılan nüfus sayımlarını Trabzon Vilayet Salnamelerinden elde edilen bilgiler doğrultusunda açıklanması önem arz etmektedir. Buna göre 1869

yılında Lazistan sancağında 64.534 Müslüman, 41 Rum, 396 Ermeni ve 1.261 Katolik olmak üzere toplam 66.232 kişi bulunmaktaydı. (TVS, 1286, s. 147) Karye(köy) sayısı 330'dur. 1292 yılı Vilayet Salnamesine göre Lazistan sancağında 67.972 Müslüman, 41 Rum, 433 Ermeni, 1.233 Katolik ve 2002 Çerkez olmak üzere 71.681 erkek nüfus bulunuyordu. (TVS, 1292, s. 257 vd.) 1877-1878/ 1294 sayımında Batum'a bağlı Atina, İcareler, Çürüksu, Hopa, Livane olmak üzere 22.811 hanede toplam nüfus 71.681 kişi (Karpat, s. 254) olurken, 1295 Vilayet Salnamesine göre Lazistan sancağında 75.612 Müslüman, 77 Rum, 484 Ermeni ve 1.650 Katolik olmak üzere toplam 77.823 kişi bulunuyordu. (TVS, 1295, ss. 239-241) 1292 Vilayet Salnamesine göre değerlendirdiğimizde Lazistan sancağında nüfusun arttığı görülmektedir. Katoliklerin sayısı azalırken Ermeni ve Rum nüfusunun artışı dikkat çekmektedir. Lazistan sancağındaki bu nüfus artışını 1877-1878 Osmanlı - Rus Harbine bağlamak gerekir. Bu savaşta Batum'un elden çıkışı ile beraber bu coğrafyadan Doğu Karadeniz'e doğru bir nüfus hareketi olmuştur.

1296 Trabzon Vilayet Salnamesine göre Lazistan sancağı'nda 28.792 Müslüman ve 22 Ermeni olmak üzere toplam 28.814 kişi (TVS, 1296, ss. 237-241) görülmektedir. 1295 yılı ile 1296 yılı Salnamelerinde Lazistan sancağı nüfusu karşılaştırıldığında büyük bir azalış göze çarpmaktadır. Nitekim Lazistan sancağı nüfusu 1295'de 77.823 iken 1296'da bu sayı ortalama elli bin eksilerek 28.814 kişiye düşmüştür. Bu durum 1295'de imzalanan Berlin Antlaşması ile Batum'un Ruslara bırakılması ile ilgilidir. Bu yer sancak kapsamı dışında kaldığı için nüfus sayımına dâhil edilememiştir.

1882-1893 yılları arasında büyük önem atfedilen nüfus kayıtlarına göre Lazistan sancağı (Rize-Hopa ve Pazar kazaları)'nda 135,280 kişi bulunuyordu. (Karpat, s. 292) Kadınlar ilk kez 1881-1882-1893 sayımında sayılmıştır. Osmanlı Devleti'nin 1881-1882-1893 nüfus sayımı ile aynı döneme rast gelen Vital Cuinet'in bilgilerinde Lazistan sancağı genel nüfusu şöyle belirtilmiştir:

Tablo 13

Cuinet, Lazistan Nüfusu, s.119

Sancak Adı	Müslüman Laz	Yunan Ortodoks	Ermeni Gregoryan	Ermeni Katolik	Katolik Latin	Yahudi
Lazistan	138.820	16.000	5.000	100	40	40

Tablo 13'te Vital Cuinet'in verdiği istatistiksel bilgilerden hareketle Müslüman Laz nüfusu 138.820 görünürken sancak içerisindeki Rum nüfusunu 16.000, Gregoryan ve Katolik mezhebine mensup Ermeni nüfusu 5.100 olarak ifade edilmiştir. Ayrıca sancak içerisinde Katolik Latin nüfusunu 40 ve Yahudi nüfusunu da 40 göstermiştir. Bu bilgilerden hareketle Lazistan sancağı nüfusunun 160.000 olduğu ifade edilmektedir. Lazistan sancağı olarak ifade edilen ve nüfus bilgileri verilen kaza sayısı 4 olup bunlar Rize Hopa, Atina ve Of'dan oluşurken; nahiyeler ise Hemşin, Karadere, Mapavri, Arhavi, Kura-i Seba, Vitze'den oluşmaktaydı. (Cuinet, s.119) Kemal Karpat'ın Osmanlı Devleti'nin genel nüfus sayımına dair verdiği bilgiler ise aşağıdaki tabloda verilmiştir:

Tablo 14

Karpat, Lazistan Nüfusu, s. 292

Sancak Adı	Müslüman Kadın	Müslüman Erkek	Rum Kadın	Rum Erkek	Ermeni Kadın	Ermeni Erkek	Katoli Kadın	Katoli Erkek	Yahdi Kadın	Yahdi Erkek	Protestan Kadın	Protestan Erkek	Gayri Müslim Çingene
Lazistan	63887	71651	308	385	22	27	--	--	--	--	--	--	--

Her iki tablo (Tablo 13 ve 14) karşılaştırıldığında Osmanlı nüfus istatistikleri, Lazistan sancağı'nda 135,538 Müslüman, 693 Rum, 49 Ermeni olduğunu belirtirken Cuinet, 138,820 Müslüman, 16,000 Rum, 5.100 Ermeni, 40 Latin Katolik ve 40 Yahudi vatandaşı olduğunu belirtmektedir. Bu iki tabloda Müslüman nüfus dışında

Rum sayısında dikkate değer bir fazlalık göze çarpmaktadır, Rum nüfus miktarında Cuinet'in bildirdiği rakam ile Osmanlı nüfus istatistikleri açısından farkı çıkardığımızda 15.307 kişi fazlalık görülmektedir. Bu kadar fazlalığın görülmesi iki taraftan birinin güvenilir bilgiler vermediğinin kanıtıdır. Yine Cuinet'in bilgileri ile Osmanlı nüfus istatistiklerinde Ermeni nüfusu farkı 5.051 kişidir. Burada da fark oldukça fazladır. Osmanlı Devleti nüfus sayımını, Müslümanları askere almak ve gayrimüslimler için ise alacağı vergiye bağlı olarak sayım yapmakta idi. Bu hususta Cuinet'in böyle bir zarureti yoktu. (Telliöglü, 1999, s. 96 vd.) Yani Cuinet'in rakamları abartarak gösterdiği dikkatlerden kaçmamaktadır. Cuinetin belirttiği Müslüman nüfus ile Osmanlı Devleti'nin ortaya koyduğu Müslüman nüfus sayımının sonuçları birbirine denk düşerken gayrimüslim nüfus arasında fark çöktür.

Lazistan sancağı üzerindeki genel nüfus değerlendirmesini Osmanlı Devleti'nin coğrafi durumu hakkında bilgi veren Kolağası *Ali Cevad* tarafından 1895-1898 yılları arasını kaleme alınmış olan eseri "*Memalik-i Osmaniye'nin Tarih ve Coğrafya Lügati*"nden sancak nüfusu hakkında ise bilgiler verilmiştir. XIX. yüzyılın sonlarında Lazistan sancağında 138,820 Müslüman nüfus bulunurken, 16,000'i Rum, 5.000'i Ermeni, 100'ü Katolik, 40'ı Latin Katolik ve 40'ı Yahudi olmak üzere toplan 160.000 (Ali Cevad, 1313-1314. ss.521-522) nüfus mevcuttur. Yine *Şemsettin Sami'nin Kamüsü'ül-A'lam* adlı eserinde XIX. yüzyılda Lazistan sancağı nüfusunun 137.738'i Müslüman, 689'u Rum nüfusu (Şemsettin Sami, çev.1996, s.3967) olduğu belirtilmektedir. Vilayet salnamelerinden hareketle 1320/1902 Trabzon Vilayet Salnamesinde Lazistan sancağı nüfus miktarı Rize kazasında Rum kadın 472 kişi, erkek 446 kişi iken, Müslüman kadın nüfusu 41.417, erkek ise 46.411 kişidir. Toplamda ise 88.746 kişidir. Atina kazasında ise 10 ermeni kadın, 10 Ermeni erkek nüfus bulunurdu. Rum nüfusunun bulunmadığı Atina kazasında 19.795 Müslüman kadın, 17.743 Müslüman erkek bulunurken toplamda Atina kazasının nüfusu 37.558 kişidir. Hopa kazasında ise Protestan, Katolik, ermeni ve Rum nüfusu bulunmazken 16.989 Müslüman kadın, 15.940 Müslüman erkek ve toplamda ise 32.929 kişi bulunmaktaydı. (TVS, 1320, ss. 210-211) 1322/1904 Trabzon Vilayet Salnamesi'ne göre Lazistan sancağının nüfus dağılımı ise aşağıdaki gibidir. Bu nüfus cetvelinde nahiyeye ve kazaların nüfuslarının yanında kadın-erkek nüfus miktarı da gösterilmiştir: (TVS, 1322, ss. 433-434)

Tablo 15

TVS, Lazistan Sancağına ait müslüman-gayrimüslim erkek ve kadın nüfusunun miktarı (K: Kadın E: Erkek)

Sancak -kaza- nahiye isimleri	Pro test an		Ka toli k		Ermeni		Rum		Müslüman		Toplam	
	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E
Rize	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
Karade reNah.	.	.	.	.	.	.	525	499	29,918	33,858	30,443	34,357
Kurayıs ebaNah	.	.	.	.	.	.	.	.	3,610	3,720	3,610	3,720
Mapavr i Nah.	.	.	.	.	.	.	.	.	4,940	5,230	4,940	5,230
Atina Kaz.	.	.	.	.	.	.	.	.	5,950	6,250	5,950	6,251
Hemşin Nah.	.	.	.	.	10	10	.	.	1,2300	12,330	12,300	12,330
Hopa Kaz.	.	.	.	.	.	.	.	.	7,200	6,192	7,210	6,202
Arhavi Nah.	.	.	.	.	.	.	.	.	5309	4907	5309	4907
Viçe Nah.	.	.	.	.	.	.	.	.	6939	7016	6939	7016
Toplam	.	.	.	.	10	10	525	499	76.166	79.503	76.701	80.013

Tablo 15'te görüldüğü üzere Lazistan sancağı toplam nüfusu 156.714 kişidir. Müslümanların toplam nüfusu 155.669 kişidir. Lazistan sancağında Protestan ve Katolik nüfusa rastlanılmamaktadır. Azınlıklar içerisinde Rum nüfusu toplamı 1.024 kişidir. Özellikle Hemşin nahiyesinde Ermeni nüfusunun 20 kişi olduğu görülmektedir. Diğer nahiye ve kazalarda ise Ermeni nüfusu görülmemektedir. Toplam gayrimüslim nüfus ise 1.044 kişidir. 1286/1868 Vilayet Salnamesine göre Lazistan sancağı kaza ve nahiye nüfusları ise şu şekildedir: (TVS, 1286, s. 67)

Tablo 16

Emiroğlu, Lazistan Sancağı Kaza ve Nahiye Nüfusları, s.67

Kaza ve Nahiyeler	Kura Sayısı	Hane Sayısı		Erkek Sayısı		Toplam
		Müslüman	G.Müslim	Müslüman	G.Müslim	
Rize Kazası	126	6.719	76	26.965	209	27.124
Kura-i seba Nahiyesi	24	1.703	-	5.765	-	5.765
Arhavi Kazası	34	2.288	-	6.521	-	6.521
Atina Nahiyesi	26	2.346	-	4.119	-	4.119
Hemşin Nahiyesi	32	1.543	24	5.869	8	5.957

Tablo 16'da karye sayısı bakımından Rize kazası birinci sırada yer almaktadır. 6.719 haneye sahip olan Rize kazasında 76 gayrimüslim hanesi görölmektedir. Rize kazası 27.124 toplam nüfusa sahip iken, gayrimüslim nüfus sayısının 209 olduğu görölmektedir. Hemşin nahiyesinde 24 gayrimüslim hanesinde, 8 kişi bulunmaktadır. 1313/1895 Trabzon Vilayet Salnamesine göre (TVS, 1313, s.278) Rize kazasının toplam nüfusu aşağıdaki gibidir:

Tablo 17

TVS, Rize Nüfusu, 1313, s. 278

Toplam	Erkek	Kadın	
74.131	41.250	32.881	Müslüman
647	338	309	Rum
74.778	41.588	33.190	Toplam

Tablo 17'de verilen bilgilerden hareketle 1313/1895 Trabzon Vilayet Salnamesi'ne göre Rize Kazasında kadın ve erkeklerin toplam nüfusu 74.778'dir. Müslüman nüfus sayısı Rize kazasında 74.131'dir. Bu nüfus cetvelinde Rum nüfus sayısı 647'dir. (TVS, 1313, s. 278) Rize kazasında Ermeni nüfusunun olmadığı anlaşılmaktadır. Aynı nüfus sayımına göre Hemşin-Atina kazasının toplam nüfus miktarı ise aşağıdaki gibidir:

Tablo 18

TVS, Atina ve Hemşin Nüfusu, 1313, s. 284

Toplam	Erkek	Kadın	
33.779	16.321	17.458	Müslüman
42	22	20	Rum
33.821	16.343	17.478	Toplam

Tablo 18'deki bilgilere göre 1286/1868 Trabzon Vilayet Salnamesi'nde Atina-Hemşin nahiyelerinde 42 gayrimüslim nüfus görünmektedir. Gayrimüslim nüfusun Osmanlı-Rus savaşlarından kaçarak bölgeye göç eden kişiler oldukları bilinmektedir. Ayrıca aynı salnamede sadece Hopa kazasının toplam nüfusu 29.228 kişidir. 14.533'ü erkek, 15.295'i kadındır. Verilerden elde edilen bilgiler doğrultusunda nüfusun tamamı Müslümandır. Gayrimüslim nüfus görülmemektedir. 1313/1895 Trabzon Vilayet Salnamesi'nde Atina- Hemşin kazasında Müslüman erkek 16.321, kadın ise 17.458 kişidir. Toplam 33.779 Müslüman nüfus bulunurdu. Aynı salnamede 22 erkek, 20 kadın ve toplam 42 Rum nüfus bulunurdu. (TVS, 1313, s. 284)

1318/1900 Trabzon Vilayet Salnamesi'ne göre Lazistan sancağı içerisinde yer alan Rize kazası, Atina ve Hopa kazalarının ve Lazistan sancağının toplam nüfus miktarı aşağıdaki gibidir: (TVS, 1318, s. 242)

Tablo 19

1318 Lazistan Sancağı Toplam Nüfusu

1318/1900- LAZİSTAN SANCAĞI			
Rize Kazasının Toplam Nüfus Miktarı			
	Kadın	Erkek	Toplam
İslam	40,618	45,757	86,375
Rum	460	444	904
Toplam	41,078	46,201	87,279
Atina kazasının Toplam Nüfus Miktarı			
	Kadın	Erkek	Toplam
İslam	19,721	17,706	37,427
Ermeni	12	11	23
Toplam	19,733	17,717	37,450
Hopa Kazasının Toplam Nüfus Miktarı			
	Kadın	Erkek	Toplam
İslam	16,849	15,801	32,650
Lazistan Sancağının Toplam Nüfus Miktarı			
	Kadın	Erkek	Toplam
İslam	77,188	79,264	156,452
Rum	460	444	904
Ermeni	12	11	23
Toplam	77,660	79,719	157,379

Yukarıdaki verileri değerlendirdiğimizde Rize kazasında nüfusun, 1313 /1895 Vilayet Salnamesindeki nüfus cetveline göre nüfus miktarında artış olduğu görülmektedir. Rize kazasında toplam nüfus 87.279'a yükselirken, Rum nüfusunun önceki sayımlara göre artarak 904 kişiye yükseldiği görülmektedir. Atina kazasının 37.427'si Müslüman, 23'ü Ermeni nüfus oluştururken kazanın toplam nüfusu 37.450 kişidir. Hopa kazasının toplam nüfusu 32.650 kişidir. 1318 Trabzon Vilayet Salnamesi'nde Lazistan sancağının genel nüfusunun 157.379 olduğu görülmektedir. Bu nüfus içerisinde sancakta Ermeni nüfusu sadece 23 kişidir. Coğrafya içerisinde Rum nüfusunun varlığını koruduğunu ve bu sayının 904 olduğunu görüyoruz. 1321/1903 Vilayet Salnamesine göre Lazistan sancağı Rize kasabasında toplam nüfus

93.927 kişi iken kadın ve erkeklerin toplam nüfusu 92.934 ve geri kalan 993 kişi de Rum'dur. (TVS, 1321, s. 273) Kemal Karpat'ın *Osmanlı Nüfusu* adlı eserinde Miladi 1906/1907- Rumi 1321/1322 verilerine göre Lazistan (Rize) Müslüman kadın nüfusu 98.063, Müslüman erkek nüfus 97.382 olmak üzere toplam 195.445 kişidir. Kazak nüfusa denk gelinmezken, 938'i Rum kadın nüfus, 696' si Rum erkek nüfus olmak üzere toplam 1.634 kişi idi. 14 Ermeni kadın ve 17 Ermeni erkek nüfus olmak üzere toplam 31 kişi bulunuyordu. (Karpat, s. 340) (Yazarın açıklamasına göre bu istatistikleri içeren nüfus cetvelindeki bilgilerin hangi yıla ait oldukları açıkça belirtilmediği ne var ki istatistiklerle karşılaştırarak ve listedeki vilayetlerin düzenlenmesine bakarak 1906/1907 yılında derlendiği belirtilmektedir. (Karpat, s.355) Bu nüfus cetvelinde Rize kasabasında Ermeni nüfusa rastlanmamıştır. Aynı salnamede Atina kazasının kadın ve erkek toplam nüfusu 38.393 kişidir. Kazada 20 Ermeni nüfus bulunmaktadır. Miladi 1914 nüfus sayımına göre Lazistan (Rize), Atina ve Hopa'nın toplam nüfus miktarı ise 210.508 kişidir. Rize merkez nüfusu ise 122.058 kişidir. Bu nüfusun 1.507'si Rum, 5'i Ermeni idi. Atina'nın toplam nüfusu 50.297 kişidir. Bu nüfusun 171 Rum, 28 Ermeni idi. Hopa ise 38.156 kişi barındırırken bu nüfusun 44' ü Rum, 2'si ise Ermeni idi. (Karpat, s.378) Hopa kazasıyla köylerinde ahalinin kadın ve erkek nüfus toplamı 10.070 kişidir ve kazaya bağlı Arhavi nahiyesinde 13.913 kişi bulunurken; Viçe nahiyesi 9.700 nüfustan ibarettir. Toplamda ise 33.683 nüfusa sahip olmakla birlikte hepsi de Müslümandır. (TVS, 1293, ss. 172-189) 1293/1876 Trabzon Vilayet Salnamesine göre Lazistan sancağı içerisinde yer alan mahalleler, köyler, hane sayıları ve nüfusları (TVS, 1293, ss. 172-189) aşağıdaki gibidir:

RİZE KAZASI

<u>S.No</u>	<u>Mahalle veya Köy</u>	<u>Hane</u>	<u>Nüfus</u>
1	Paşayan Çarşı Mah.	23	62
2	Piriçelebi Mah.	25	76
3	Vonit (At Meydanı) Mah.	17	60
4	Yeniköy Mah.	43	119
5	Pabik (Tophane) Mah.	25	75

6	Müftü Paraşol(Müftü) Mah.	64	218
7	Peripol (Pehlivan)Mah.	24	82
8	Kalohten Paşa Kuyu Mah.	83	210
9	Kuvaroz (Gülbahar) Mah.	41	127
10	Hal doz (Bağdatlı) Mah.	55	211
11	Hal doz Maa.Sırahoz Mah. (Portakallık-Çorapçılar)	62	173
12	Hamzabey Mah.	38	137
13	Ramanoza Tabi Hamzabey Mah.	26	1
14	Kale Mahallesi	27	118
15	Roşi Reşadiye Mah.	16	54
16	Kamaşinoz (Mermerdelen)Mah.	18	52
17	Arkolit (Camiönü) Mah.	22	80
18	Emüniddin Mah.	68	243
19	Hurtoz (Fener)Mah.	30	120
20	Çarihoz Çanco(Đağsu-Balsu)Mah.	14	41
21	Haceno(Çamlıbel) Mah.	25	73
22	Filiboz(Halatçılar)Mah.	23	43
23	Pindo(Değirmendere)Mah.	23	82
24	İksenit (Kambursırtı)Mah.	23	73
25	Diğer İksenit (Pilavdağı) Mah.	31	120
26	Ramanoz (Hayrat)Mah.	38	66
27	Diğer Mahallesi	29	57
28	Kangalanoz(Yağlıtaş)Mah.	49	74
29	Büyük Samri(Kaplıca)Mah.	22	90
30	Arkiliko(Ekmeçiler)Mah.	22	81

31	Kamenit (Kavaklı)Mah.	22	74
32	Küçük Samri(Küçükköy)Mah.	16	54
33	Hanis(Bıldırcın Köy)Mah.	17	56
34	̄Konyat(̄Kışlak)Karyesi (İsırlık)	40	151
35	Sandık Canpolat Karyesi (Pehlivantaşı) Mah.	25	61
36	Sahur(Düzköy) karyesi	39	147
37	Uma (Ortapazar)̄Karyesi	124	360
38	Siklik (Azaklıhoca)Karyesi	110	401
39	Uma Tohli(Üçkaya)Karyesi	23	98
40	Ağraloz(Çiftekavak)Karyesi	56	151
41	̄Fılargo (Topkapı)Karyesi	85	218
42	Rados(Uzunköy)Karyesi	70	200
43	Maşere Tabi Ağraloz Karyesi	45	150
44	Ruspa(Uzunkaya)Karyesi	50	315
45	Akatöz(Bürücek)̄Karyesi	39	110
46	Savaloz(Ali Paşa)Karyesi	74	114
47	Malpet(Eriklimanı)	45	210
48	Hama Bala Bihanoz Karyesi (Bahattin Paşa)	23	99
49	Maşen (Sarıyer)Karyesi	32	120
50	Filandoz (Derepazarı)Kar.	299	90
51	Muskas (Çeşmeköy)Kar.	36	131
52	̄Kolica(Subaşı)̄Karyesi	74	284
53	Lazkozderalkoz(Çalışkanlar)	23	98
54	Argaloz(Yanıқтаş)Karyesi	28	98

55	Mağalaroz(Tersane)Karyesi	38	148
56	Liparit Üstüpler(Yalıköy)	64	231
57	Hanci (Sandıktaş) Karyesi	38	171
58	Aspet(Fethiye)Karyesi	52	210
59	Botrozkomi(Fiçitaşı)	60	323
60	Salandoz Yapraklar(Taşhane)	28	283
61	Varatlar (Köşklü)Karyesi	19	55
62	Kalikoç (Yaylacılar)Karyesi	14	40
63	Lazlar(Köşklüye Bitişik Bir Yer)	15	51
64	Çuncivanoz(Denizgören)	19	44
65	Hos (Maltepe)karyesi	38	54
66	Şimadiyoz (Kirazdağı-Esentepe)	37	180

67	Şertoş (Gölgeli)Karyesi	64	170
68	Terdur Karyesi	23	95
69	Çaklı (Çukurlu)Karyesi	57	175
70	̄Zavendik (Çiftlik – B Çiftlik)	25	106
71	Kaluklar (Çanakçeşme) Kar	92	403
72	Goloz (Kendirli) Karyesi	29	162
73	Korfin (Baştepe)Karyesi	19	45
74	Mashandoz (Masıhazar) Ĥazar	47	191
75	Çıklenar (Sarayköy) Karyesi	49	202
76	Mavrant (Kalecik) Karyesi	49	166
77	Likoz (Kokulukaya) Karyesi	45	175
78	Ĥarvel (GüzelKöy) Karyesi	45	164
79	Fosa (Köprülü) Karyesi	53	169
80	Haylaton	42	123
81	Lestenkoz(Taş köprü) Karyesi	20	95
82	İveroz (Müderrisler)	29	99
83	Kapnes (Güneşli) Karyesi	22	125
84	Serandinoz (Yemişlik) Karyesi	22	104
85	Ahincoz (Yiğitler) Karyesi	22	98
86	İštenoz (Yiğitler – Serindere)	40	195
87	Kandeva (Kırklartepe Karyesi)	22	118
88	Fatla (Kireçhane) Karyesi	16	82
89	Aron (Sütlüce) Karyesi	22	125
90	Mağaloz (Camidağı Karyesi)	77	337
91	Andon (Küçükçakır) Karyesi	22	125
92	Karasu Karyesi	70	137

93	Karayemiş Karyesi	27	101
94	Anbarlık Karyesi	26	115
95	Singaz (K�m�rc�ler) Karyesi	29	146
96	Ruspa (Muradiye) Karyesi	37	218
97	Kaçeran (Elmalı) Karyesi	35	169
98	Ğutoz (Akarsu – Pekmezli) Karyesi	55	230
99	Kuriloz (Yenicamii – Adacami)	90	482
100	Nefs-i Kanboz Karyesi	45	
125			
101	Orta Kanboz Karyesi	15	45
102	Yukarı Kanboz (Taşcamı) Karyesi	20	57
103	Kasat�z (İslahiye) Karyesi	18	39
104	Ayancos (Ketenli) Karyesi	19	37
105	Puluhoz Kalharaf (Dumankaya – KiremitK�y)	49	258
106	Veroz (K�ç�kcamı) Karyesi	47	175
107	G�rge Karyesi	66	175
108	Hazavit (Ulucamı) Karyesi	166	625
109	Mişona (Pazark�y)	49	194
110	Kaçeran (Zıncırlı K�pr�) Karyesi	49	194
111	Set�z (Ortak�y- Kibledağı)	149	482
112	Singaz (Tepebaşı- Yeşilyurt)	30	371
113	Concık (Taşpınar) Karyesi	39	145
114	Leroz Mervan (B�y�kk�y) Karyesi	150	624
115	Haytef Karyesi (Beşikçiler – G�rge)li	39	412

116	Armut Karyesi	29	127
117	Perkam -Demirhisar	322	4
118	Kalamoz (Akpınar) Karyesi	68	127
119	Raşot (Söğütlü) Karyesi	70	285
120	Mirakaloz (Taşlıdere – Hamidiye)	100	400
121	Kuzandinoz (Taşlık) Karyesi	53	211
122	Ğodri (Dağınıksu) Karyesi	56	215
123	Atyanoz Cigara (Bozukkale)	35	162
124	Vela (Veliköy) Karyesi	63	250
125	Hamalyoz (Balıkçılar)	60	240
TOPLAM		2408	20442

KURA-İ SEBA NAHIYESİ

1	Mahura (Tozköy) Karyesi	181	512
2	İksenit (Diktaş) Karyesi	171	413
3	Haya-i Sufla (Çataltepe)	66	196
4	Haya-i Ulya (Eskice) Karyesi	50	157
5	Anzer-i Ulya (Ballıköy)	118	251
6	Anzeri Sufla (Çiçekli)	126	320
7	Betran (Meşeköy) Karyesi	126	320
8	Ēthone (Gürdere) Karyesi	22	77
9	Cevatoz (Yeralma) Karyesi	38	92
10	Cimil-i Sufla (Yetimhoca)	27	69
11	Cimil-i Vasat (Ortaköy)	25	61
12	Cimil-i Ulya (Başköy)	19	57
13	Köhser (Çamlıköy – Sivrikaya)	38	93
14	Kabahor (Gölyayla	126	422

15	Kalyav (Bakırköy) Karyesi	22	97
16	Veliköy-ü İspir (Dereköy)	41	113
17	Veliköy-ü Rize (Yağcılar)	16	52
18	Hömeze (Demirkapı)	55	165
19	Vane (Ilıcaköy) Karyesi	37	116
20	Kafkame (Çağrankaya Karyesi)	57	260
21	Varda (Güneyce) Karyesi	90	534
22	Komes (Şimşirli) Karyesi	50	256
23	Kapse-i Rize (Ayvalık)	14	60
24	Kapse-i Of (İhlamur) Karye	13	43
25	Manle (Kirazlık) Karyesi	47	155
26	Mize (Rüzgarlı) Karyesi	23	79
TOPLAM		1598	4970

KARADERE NAHİYESİ

<u>S.No</u>	<u>Mahalle veya Köy</u>	<u>Hane</u>	<u>Nüfus</u>
1	Tavranoz (Geçitli) Karyesi	20	28
2	Tonik (Kızıltoprak) Karyesi	23	92
3	Arev (Yumurta Tepe) Karyesi	18	78
4	Taşerik (Dilsiz Dağı) Karyesi	19	140
5	Tulon (Taşçılar) Karyesi	17	50
6	Andıra (Kayabaşı- Hurmalık)	47	163
7	Maşer (Dülgerli) Karyesi	40	223
8	Kapnes (Dağ Dibi) Karyesi	26	120
9	Şilyan (Çayırılı) Karyesi	61	275
10	İnci Karyesi	27	113
11	Toğli (Medrese) Karyesi	45	183

12	Tasrik'e tabi Andıra Karyesi (Hurmalığın bir kısmı)	19	140
13	Giliçöz (Selimiye) Karyesi	43	260
14	Şuvarna (Hüseyn Hoca) Karyesi	30	115
15	Apancena (Fındıklı) Karyesi (Esendere)	37	181
16	Basalet / Pasalet (Aksu-Tatlı su)	62	252
17	Seftar (Yolbaşı) Karyesi	88	445
18	Patır (Ormanlı) Karyesi	57	202
19	Vandri (Çağlayan) Karyesi	53	305
20	Çiller (Kuruköy) Karyesi	25	105
21	Şilyan Ayanoz Çayırılı	40	98
TOPLAM:		797	3568

MAPAVRİ NAHİYESİ

<u>S.No</u>	<u>Mahalle veya Köy</u>	<u>Hane</u>	<u>Nüfus</u>
1	Yaka Karyesi	28	81
2	Halotena (Eskipazar)	16	53
3	Maryeva (Şairler) Karyesi	46	171
4	Cenceva (Caferpaşa – Yenicami)	72	140
5	Aprik Makraş (Musadağı)	74	252
6	Mamul (Kesmetaş) Karyesi	64	267
7	Çeçeva Balod Haremtepe Karyesi (Beyaz su)	131	564
8	Miloz (Kestanelik – Sefalı)	50	190
9	Havya (Yanıkdağ)	35	170
10	Asrifos (Aşıklar)	65	309

11	Komikazancel (Taşhane)	57	394
12	Galata Kuvalyoz (Yalı)	31	101
13	Murseva (Yeni Pazar)	162	607
14	Büyükdere Maa Kuvaroz (Sabuncular)	21	85
15	Çilengir (Çilingir)	67	295
16	Aktoril (Limanköy)	57	196
TOPLAM:		976	3875

ATINA (PAZAR) KAZASI

<u>S.No</u>	<u>Mahalle veya Köy</u>	<u>Hane</u>	<u>Nüfus</u>
1	Nefs-i Pazar Mahallesi	22	73
2	Nogadiya (Cumhuriyet) Karyesi	48	130
3	Şilerit (Soğuksu) Karyesi	50	148
4	Ziyat Karyesi	16	54
5	Kukulat (Hisarlı) Karyesi	33	110
6	Tordivat (Sivrikale) Karyesi	41	146
7	Zelur / Zelek (Balıkçı) Karyesi	18	75
8	Melyat (Medivenli) Karyesi	27	98
9	Surminat (Kuzayca) Karyesi	17	69
10	Venek (Örnek) Karyesi	19	80
11	Avramit (Güneyköy) Karyesi	22	84
12	Kemer Karyesi	28	101
13	Hacabit (Subaşı) Karyesi	27	97
14	Ögne Karyesi	11	43
15	Cacivat (Akmesoid) Karyesi	94	95
16	Aranaş (Darılı) Karyesi	17	53

17	Hunar (Aktaş) Karyesi	17	48
18	Keşan Karyesi	25	52
19	Culet / Sulet (Dağ dibi) Karyesi	9	39
20	Nohlapsō (Yavuz) Karyesi	19	90
21	Hançkun (Alçılı) Karyesi	25	126
22	Talvat (Tütüncüler) Karyesi	41	154
23	Hudisa (Kesikköprü) Karyesi	32	162
24	Nefs-i Zoga Karyesi	23	112
25	Hotri (Kocaköprü) Karyesi	49	168
26	Lamgp (Yücehisar) Karyesi	48	200
27	Apso Suçatı) Karyesi	37	128
28	Zağnat (Derinsu) Karyesi	8	35
29	Bestar Karyesi	46	140
30	Cigetüre (Boğazlı) Karyesi	43	125
31	Mamakivat (Irmakköy) Karyesi	57	185
32	İlastat (Yemişli) Karyesi	74	110
33	Bulup-i Ulya (Zafer) Karyesi	44	75
34	Bulup-i Sufla (Kirazlık) Karyesi	22	135
35	Dadivat (Handağı) Karyesi	15	45
36	Sukita (Derebaşı) Karyesi	40	125
37	Kostanivat (Dernek) Karyesi	30	115
38	Kuvancar (Ard. Elmalık) Karyesi	24	75
39	Bakoz (Yamaçdere) Karyesi	27	150
40	Hako (Şehitlik) Karyesi	27	115
41	Pilargivat (Akkaya) Karyesi	23	70
42	Tolikçet (Duygulu) Karyesi	17	53

43	Ardeşin (Düz Mah.) Karyesi	42	110
44	Cibistani (Müftü M Kavaklı)	48	142
45	Sıfat / Sıfat (Prinçlik)	51	130
46	Şiyat (Cami. Kahveciler)	50	180
47	Salınköy (Armağan) Karyesi	46	160
48	Guvant (Çayırdüzü) Karyesi	33	110
49	Vefrence Karyesi	85	325
50	Şangul (Doğanay) Karyesi	27	115
51	Zgam-i Ulya (Yukarıdurak) Karyesi	71	230
52	Zgam-i Sufla (Aşağıdurak) Karyesi	78	300
53	Yanivat (Bayırcık) Karyesi	27	115
54	Apişho (Köprübaşı) Karyesi	31	74
55	Komilo (MuratKöy) Karyesi	20	130
56	Melmesuvat (Karyesi	42	150
57	Makaliskirit (Dikkaya) Karyesi	56	192
58	Ağvan (Şeslikaya) Karyesi	56	193
59	Okurdile (Yayla Mah.) Karyesi	30	83
60	Ğere (Işıklı) Karyesi	99	285
61	Öce (Yenyol) Karyesi	22	105
62	Örtaköy Karyesi	42	160
63	Mudafi (Gündoğan) Karyesi	29	80
64	Sano (Topluca) Karyesi	53	140
65	Kuzina (Pazar Elmalı) Karyesi	23	112
66	Mecidiye Mah.	10	36

TOPLAM 2383

7950

HEMŞİN NAHIYESİ

<u>S.No</u>	<u>Mahalle veya Köy</u>	<u>Hane</u>	<u>Nüfus</u>
1	Komnos / Komino (Buzlupınar)	39	161
2	Tulnos /Yeşiltepe	24	211
3	Mesahor (Senöz / Kaptanbaşa)	39	185
4	Babik (Çukurluhoca) Karyesi	32	126
5	Cuntes / Cutins (Ormancık)	26	101
6	̄Balahor / ̄Parahol (̄Yenice)	37	167
7	Berastan (Uzundere) Karyesi	30	108
8	Hahunç (Çataldere) Karyesi	51	200
9	Makribodam (İncesu) Karyesi	24	121
10	Hemşinbaş (Ortaklar) K̄aryesi	26	171
11	Hemşinorta (OrtaYayla)Karyesi	35	110
12	Hemşinaşağı (Sıraköy) Karyesi	20	62
13	Kale-i Bala (Hisarcık) Karyesi	21	121
14	Vareş (̄Yazlık)	11	31
15	Elevit (Yaylaköy) Karyesi	11	31
16	Çat Karyesi	11	50
17	Meydan Karyesi	16	100
18	̄Kolona (̄Zilkale) K̄aryesi	20	181
19	Molloyevs (̄Ülkü) Karyesi	10	291
20	Çinçiva (Şenyuva) Karyesi	20	110
21	Kuşiva (Yolkiyı) Karyesi	61	115
22	Makrevis (Konak M.) Karyesi	20	198
23	Canadobra (Aşağı şimşirli) Karyesi	71	177
24	Holco (Kaplıca M.) Karyesi	26	105

25	Kısmanmaliver (Yukarı Şimşirli)	25	110
26	Livikçakıslı (Güroluk) Karyesi	37	136
27	Şirdenkadan (Kavak M.) Karyesi	32	132
28	Sirt (Sirt Mah.) Karyesi	16	33
29	Viçe-i Ulya ((Çamlıhemşin)	28	95
30	Viçe-i Sufla (Çamlıhemşin)	36	127
31	Melmanet (Akbucak) Karyesi	72	249
32	Acaba (Bucak) Karyesi	22	49
33	Çinkit (Uğrak) Karyesi	31	115
34	Meleskur (Ortayol) Karyesi	32	148
35	Gumno (Yaltkaya) Karyesi	57	245
36	Bodullu (Mutlu Mah.) Karyesi	52	205
37	Tazina (Akyamaç) Karyesi	36	140
38	Zugo Orta (Hemşin /Ortaköy)	56	244
39	Badara Karyesi	39	126
40	Sanova (Nurluca) Karyesi	26	120
41	Tepan (Bilenköy) Karyesi	31	118
42	Nefsi Zugo (Çamlıtepe) Karyesi	43	207
43	Sağırlı (Hilal) Karyesi	25	80
TOPLAM:		1377	5912

VİÇE- FINDIKLI NAHİYESİ

<u>S.No</u>	<u>Mahalle veya Köy</u>	<u>Hane</u>	<u>Nüfus</u>
1	Mashora (Kıyıcık) Karyesi	32	75
2	Filora (Merkez Mah.) Karyesi	61	150
3	Baçva (Yeni Mahalle) Karyesi	31	74

4	Yeniköy Karyesi	73	164
5	Manastır (Hurriyet Mah.) Karyesi	18	39
6	Hara Karyesi	66	158
7	̄Zogo (Şulak – İhlamurlu) Karyesi	93	241
8	Bishala (Arılı) Karyesi	68	135
9	Cevcede/Curceve (Çınarlı) Karyesi	61	138
10	Ab-ı Sufla (Aksu) Karyesi	129	229
11	Ab-ı Ülya (Çağlayan) Karyesi	71	171
12	Ab-ı Hemşin (Aslandere) Karyesi	80	270
13	Sümle (Sümer) Karyesi	157	358
14	Dernilor Karyesi	39	249
15	Canpet (Meyveli) Karyesi	61	143
TOPLAM :		1094	2594

Yukarıdaki mahalle ve köy isimlerinin günümüz karşılıkları için Orhan Naci Ak'ın, *Rize Tarihi* adlı eserinden faydalanılarak alınmıştır. Bu verileri incelediğimizde Rize kazasında mahalle sayısı 33, köy sayısı 93'tür. Mapavri nahiyesinde mahalle statüsü görülmezken, köy sayısının 16 ve hane sayısının 976, bu hanelerde yaşayan erkek nüfusun 3,875 olduğunu görmekteyiz. Rize kazası, Kura-i Seba nahiyesi, Karadere nahiyesi ve Mapavri nahiyesinde toplam 33 mahalle, 156 köy, 8.779 hanede, 32. 855 erkek nüfus bulunmaktaydı. Atina kazasında mahalle sayısı iki, köy sayısının 66, hane sayısı ise 2.383 ve bu hanede yaşayan erkek nüfus oranı 7.950 kişidir. Atina kazası Hemşin nahiyesi ve Viçe nahiyelerinde toplam mahalle sayısı 2, köy sayısı 125, hane sayısı ise 4.854 ve bu hanelerde yaşayan erkek nüfus 16.456 kişidir.

Osmanlı Devleti'nin sınırlarının genişlemesine bağlı olarak, farklı etnik gruplar da bu sınırlar içerisinde barındırılmıştır. Bu nüfus, toprak kayıpları olduğu zaman diliminde sayıma tabi tutulmazken, kaybedilen topraklardan da Anadolu'ya göçler olmuştur. Bu yüzden bazı nüfus sayımlarında nüfus patlamasını bu sayıya

bağlamak uygun düşmüş olur. 1830'da yapılan ilk nüfus sayımında Lazistan sancağının özellikle Rize-Hemşin ve Gönve kazalarında toplam 50,989 erkek nüfus bulunmakta ve nüfusun % 90'ını Müslüman kesim oluşturmaktaydı. 1869/1286 Trabzon Vilayet Salnamesine göre Lazistan Sancağının toplam nüfusu 66,232 kişidir. 1292 yılı Salnamede Lazistan sancağının toplam nüfusu 71.681 kişidir. 1295 Vilayet Salnamesi'nde Lazistan sancağının toplam nüfusu 77.823 kişidir.

1296 Trabzon Vilayet Salnamesinde Lazistan Sancağı'nın toplam nüfusu 28.814 kişidir. Bir önceki sayıma göre değerlendirdiğimizde sancak içerisinde %50'den fazla bir azalma olduğunu görmekteyiz. Bunun sebebi 1877-1878 Osmanlı-Rusya Savaşı'nda Berlin Anlaşması ile Batum'un Rusya'ya bırakılması ile bu yerleşim yerleri nüfus sayımı dışında tutulmuştur. 1882-1893 yılları arasında yapılan nüfus sayımında Lazistan sancağının toplam nüfusunun 136,280 kişi olduğunu görmekteyiz.

1322 Trabzon Vilayet Salnamesine göre Lazistan sancağının toplam nüfusu 156,713 kişidir. Bu nüfus sayımlarında salnamedeki nüfus cetvelleri incelendiğinde Lazistan sancağında nüfusun büyük çoğunluğunu - bu oran % 90'ı buluyor- Müslümanlar oluştururken Rum nüfus ikinci sırada yer almaktadır. Ermeni nüfusunun sancak içerisindeki oranı çok düşük olmakla beraber genellikle Hemşin ve çevresinde yaşadıkları görülmektedir. Lazistan sancağı nüfusunda belirli zamanda büyük düşüşler olsa da, hem nahiye hem de kazaların nüfusları sürekli artmış, sancak nüfusunda da büyük bir artış olmuştur.

Lazistan sancağı nüfusunu incelerken aynı zamanda hem Şemseddin Sami'nin " *Kamüsül A'lam* " adlı eserinden hem de Ali Cevad'ın " *Memalik-i Osmaniye'nin Tarih ve Coğrafya Lügati* " eserinden faydalanılmış, verilen nüfus bilgilerini salnamedeki bilgilerle karşılaştırılarak açıklanmıştır. Aynı zamanda bölgeye ışık tutmaya çalışan Vital Cuinet'in eserinde sancak için vermiş olduğu nüfus bilgilerinin abartılı olduğunu sadece Müslüman nüfusun Osmanlı nüfus cetvellerindeki bilgilerle tutarlı olduğu, gayrimüslüm nüfusun Vital Cuinet tarafından hem abartılı verildiği anlaşılmıştır.

3.2. Sosyal ve Kültürel Faaliyetler

Osmanlı Devleti 1852'de Batum sancağının adını Lazistan olarak değiştirmiş ve Batum'un Ruslara bırakılmasından sonra da sancak merkezi Rize'ye taşınmıştır. 1867'de yapılan düzenlemeyle Trabzon vilayeti 4 sancaktan oluşmaktaydı. Bu sancaklardan biri de Lazistan Sancağı idi. Bu sancak sınırları içerisinde, Batum, Gönye, Hopa, Arhavi, Viçe, Atina, Hemşin, Çürüksu, Acera-yı Ulya, Acera-yı Süfla, Ardeşen nahiyesi, Livane-i Süfla, Rize kazası, Mapavri nahiyesi gibi yerleşim yerlerinden oluşmaktaydı.

1319 Vilayet Salnamesi'nde Lazistan sancağında 159.233 kişi yaşamaktaydı. Bu nüfus içerisinde Rum, Ermeni, Müslüman iç içe yaşayarak Osmanlı Devleti'nin adalet ve hoşgörü anlayışına uygun bir yaşam tarzı sürüyorlardı. Coğrafya içerisinde hem birbirlerini etkilediler hem de birbirlerinin kültürel yapısından etkilendiler. Hemşin Ermeni halkının, civar köylerin halkı ile beraber Müslüman olmuşlarsa da bazı köylerde Hristiyan olarak kalmış ve kiliseleri de mevcut bir kısım halk vardır. Müslüman olanlar da bugüne kadar hala Ermenice konuşurlar. Hemşinliler, yıllık 8-10 paraya kadar ispenç denilen vergiyi öderler ve padişah sarayına senede 2.000 okka balmumu verirdi. Bölgenin idaresi, biri mühtedi birisi de ermeni olmak üzere iki ağanın elindedir. Hemşin köyleri Çat, Koluna, Koşdinç, Amokta, Mezmun, Janintnonç, Molevinç, Uskurda, Şinçiva, Kuşiva, Ortnenç, Makrevinç, Kabak, Khala, Yukarı Vija, İç Vija, adlarını taşımakta olup Eliovid ve Khevak adlı köyler daha büyük olup Müslüman ve Ermeni karışık halkla meskûn yaşamaktadır. (Bijişkyan, 1969, s. 64) Bu satırlardan da anlaşıldığı üzere Osmanlı sınırları içerisinde farklı dinlere mensup halk iç içe barış içerisinde yaşamaktaydı. Lazistan sancağı içerisinde Müslüman ve gayrimüslimlerin giyim tarzlarının birbirine benzediği görülmektedir. Bu bilgilere göre:

Müslüman Giysileri

Mintan

Kuşak

Fes

Entari

Gayrimüslim Giysileri

Mintan

Kuşak

Fes

Entari

Çarşaf	Çarşaf
Şal (Acem işi)	Şal (İngiliz işi)
Yelek	Yelek
Çenber	Çenber

Müslüman giysileri ile gayrimüslim giysilerin benzerliklerinin yanında farklılıklarının da olduğu biliniyor. 1873 yılında ait bir kaynakta erkeklerin giyimi şu şekilde anlatılmaktadır: Kalın yünden yapılmış aba elbise giyerler. Ceketleri ve zıpka denilen pantolonları vardır. Mintan üzerine beyaz abadan yelek giyerler. Başlarında fesin üzerinde başlık bulunur. Ayağa ise çapula veya çarık giyerler. Kemerinde süslü fişekliği, barut kabı, tütün ve para kesesi ile silahlığında Karakulak bıçağı bulunur. Omuzunda tüfeği asılıdır. Kadınların ise başında fes üzerine gümüş tepelik takmaktaydılar. Boğazlarında altın, gümüş gerdanlıklar vardı. Şalvar üzerine peştamal kuşanırlardı. Bellerinde ipekli bir kemer sarılıydı. Ayaklarına potin veya pabuç giyiyorlardı. Bugün köy kadınları yine peştamal kuşanmakta, üstten makaslı keşanlar örtünmektedirler. (Karpuz, s.16) Sosyal hayat içerisinde batıl inançların yaygın hal aldığı görülmektedir. Öyle ki Rize’de dev ve peri korkusundan akşam olunca evlerine çekilir ve geceleyin asla dışarı çıkılmazdı. (Bijişkyan, s.62) Hemşin’de Ermenilerin ve gerekse Müslümanların çok ziyaret ettikleri *Haçikar* adında bir manastır vardır. Manastır binasının yanında büyük bir çan bulunur ve yine çok fazla ziyaretgâhta bulunulan bir ayı mezarı vardır. Mezarın üzerinde aynı ayının manastıra on iki sene hizmet ettiği yazılıdır ve Ermeni ve Müslüman halk, hayvanın ölüm yıldönümü gününde gidip manastırda dua ederlerdi. (Bijişkyan, s.63) Hemşinli Ermeniler ’den Müslüman olanlar Hristiyanlık adetlerini muhafaza etmiş olup bilhassa *vartavar yortusu* (Vartavar Yortusu, Çamlıhemşin’in yaylalarında yazın düzenlenen ve genç kızların, erkeklerin katılım gösterdiği bugün hala devam eden şenliklerdir. Ermenilere göre Nuh Peygamber ‘in duası ile birlikte yağmurun yağması ve tufandan sonra hayatın normale dönmesi inancıdır. Eski biçimini yitirse de özünü, amacını hala korumaktadır) günü hepsi de kiliseye gider, mum yakarlar ve cedlerinin ruhları için kurban keserlerdi. Hepsisi de Ermenice konuşurdu. (Bijişkyan, s.63)

Lazistan Sancağı yazın yağışlı ve rutubetli bir coğrafya olduğu için tarım açısından pek de verimli toprakları yoktur. Bundan ötürü bölge insanı özellikle de

Atina, Hopa ve Hemşin kazalarından birçok kimse fırıncılık, tütüncülük ve rençberlik yapmak için her sene Kafkasya ile Rusya'nın güneyine, Romanya ve Bulgaristan'a gittikleri gibi geri kalanlar da ziraat, kayıkçılık, balıkçılık ve dülgerlik gibi sanayi işleri ile uğraşırlardı. (TVS, 1321, s.284) Örneğin Lazistan sancağından 1317 senesi zarfında Trabzon vilayetinden pasaport alarak yurt dışına gidenlerin sayısı Hristiyan kadın 7 kişi, Hristiyan erkek 20 kişi; Müslüman kadın 38, Müslüman erkek 4.328 kişidir. (TVS, 1321, s.475) Bir yılda toplam 4.453 kişi dışarıya göç etmiştir. Atina kazasında 1 rüştiye okulu, 1 ibtidai okulu, 2 mescid, 1 hükümet konağı, 1 telgrafhane, 1 hamam ve 18 camii, 8 medrese, 338 dükkân, 31 kahvehane, 16 fırın vardır. Salı günleri kasabada pazar kurulur ve civar köyler o gün alışveriş için Atina'ya gelirlerdi. (TVS, 1321, s.285) Lazistan sancağı merkezi olan Rize kasabasında 1320 Vilayet Salnamesi'nde Rize halkı için arazi mevcudiyeti kâfi olmadığından ve ekseri yerler dağlık ve taşlıktan ibaret olduğundan ziraata uygun bulunmadığından halkın hemen hemen ekserisinin Rusya ve Romanya'ya (TVS, 1320, s.273) göç ettiklerinden bahsedilmektedir. Yine aynı salnamede Lazistan halkından: "*âdât ve ahlakından ve bunların ne kadar cesur ve cüretkâr adamlar olduğu... Karadeniz'in müthiş fırtınaları ve güçlü dalgaları ile Lazların, bu cesur ve çevik halkın faaliyetlerinde, yürüyüş ve söyleyişlerinde birçok garip ve şayamı hayret uygunluklar görülür... (TVS, 1320, s.273) Lazlar dil ve gelenekleri ile vilayetin diğer sakinlerinden pek çok açıdan farklıdırlar.*" (TVS, 1320, s.273) diye bahsedilmektedir. Rize kazasında 16.223 ev, 500 dükkân, 5 misafirhane, 25 fırın, 10 aşçı dükkânı, 3 lokanta, 15 kahvehane de bulunuyordu. (TVS,1320,s.273) Lazistan sancağı içerisinde yaylacılık büyük önem arz etmektedir. Yaylacılık Rize'de umumi bir haldedir. Kasaba halkı yaz mevsiminde Kura-yı Seba dâhilinde bulunan yaylalara defalarca gidip ağustos bitiminde yerlerine geri dönerlerdi. (TVS,1320,s.274) Yaylak- kışlak üzerinde hayvancılık gelişmiştir. Yaylacılık Lazistan sancağı kasabalarında nahiye ve köylerinde de gelişmiştir. Hayvancılığa bağlı olarak *minzi* tabir edilen bir nevi peynirle, tereyağı, yün, yumurta ve bal gibi şeyler olup ve bunlardan fındık, fasülye ile balık yağından her sene yüklü bir şekilde ihracat yapılırdı. Anzer köylerinin *yeşil balı* da meşhurdur. (TVS,1320,s.273) 1320 Trabzon Vilayet Salnamesi'nde sosyal ve kültürel hayat şu şekilde teferruatıyla izah edilmektedir: Trabzon Vilayeti Karadeniz boyunca imtidat ettiğiinden bu taraflarda sakin olan ahalinin denizle ve deniz hayatıyla pek çok münasebetleri olduğunu herkes bilir. Gerçekten Karadeniz'in müthiş fırtınalarından, korkunç dalgalarından eski vakitlerde

ve bilhassa gemiciliğe ait hikayatta kemal-i ehemmiyetle bahsedilirdi. Kış mevsiminde donanmanın ihtimal ki i'tiyad hükmümü alan merasim-i mahsusadan dolayı İstanbul'a avdete mecbur olmasından naşi, müteaddid muhasarat-ı bahriyenin neticesiz kaldığını ve mart dokuzu hulul edince donanmanın boğazdan tekrar Karadeniz'e çıkıp muhasamata yeniden pekiyi bilinir. Bugün bile eski i'tiyadatın tesiri altında yaşayan birçok yelken gemileri kaptanları vardır ki bütün kış Karadeniz'e çıkmamak ihtiyatından vazgeçemezler. Vapurların ihtirandan sonra denizlerin eski ehemmiyeti kalmadı. Burada da mesai-i beşeriyyenin tabiata galebe ettiği görüldü. *Seyri sefainin yelkenli gemilerine, başderdelere, kadırgalara, şaykalara münhasır olduğu zamanlarda kasım ayı gelir gelmez gemilerin Karadeniz'den çekilmelerine bahis olan o fena denizlerin tesiri bütün kış mevsiminde ihtimal ki bir iki defa posta ve yük vapurlarını limanlara ilticaya mecbur etmekten ibaret kaldı. Fakat Karadeniz'in eski huysuzluğu hala bakidir. Boğazdan çıkan bir vapur fena bir havaya tutulacak olur ise önünde Sinop'tan başka iltica edecek bir liman yoktur. Zaten Karadeniz'in de en fena yeri de bu taraflardır*" (TVS,1321,ss. 216-217) Yine aynı salnamede:

"Herhangi bir memleketin evsafı ve şerait-i tabiyesiyle orada sakin olan ahalinin teşekkülât-ı uzviyyeleri, adet ve ahlaki arasında pek samimi bir münasebet olduğu malumdur. Bu hakikati başka bir tarzda ifade etmek lazım gelirse, Karadeniz'in hiddet ve şiddeti tamamıyla Lazlarda tecelli eylemiştir demek kâfidir. Arazinin birbiri ardınca uzanıp giden sarp ve dik dağlardan, uçurumlardan, dar vadilerden teşekkül eylemiş olduğunu da düşünmek olur isek bu kadar yaramaz bir denizde gezip dolaşmaya, böyle bayır ve taşlıklarda hayatını kazanmaya mecbur olan halkın komşularından hem de çok nokta-i nazardan-farklı adamlar olmaları lazım geleceğini tasdikte tereddüt etmezsiniz." (TVS,1321,s.217)

"Sahil-i vilayetin menazır-ı bediyyesini hakkıyla tasvir etmek pek güçtür. Şurada bir ağaçlık nihayet bulur bulmaz ötede mezru tarlalar görülür daha ötede sahili örten beyaz duman kümleleri arasında bir küçük kasabacığın evleri seçilmeye başlar. Vapurla bir iskeleye gelmiş olsanız her yerde çalışkan, cesur bazı defada -niçin yalan söylemeli-çok söyleyip gürültü koparan bir halk arasında kaldığımızı görürsünüz. Sahilden içerilere doğru arazi tedricen yükselir." (TVS,1321,s.217)

"Kış mevsiminde dehhaş kar fırtınalarının, çiğlerin cevalangehi olan bu dağlar üzerinde yaz gelir gelmez asar-ı hayat görülmeye başlar. Her adımda bir inek ve koyun sürüsüne, her dağ eteğinde tebdil-i hava için sahildeki şehir ve kasabadan göçüp gelmiş bir aileye tesadüf edersiniz. (TVS,1321,s.217) Yaylacılar havanın açılmasına imtizaren günlerce bazen haftalarca evlerinde – eğer bu evlere ev tabiri caiz olur ise-kapamıp oturmaya mecbur olurlar. Bu aralık daha ziyade kesafet peyda eden dumanlar yüksek yerlerden vadi ve derelere doğru inmeye başlar ortalık açılır. Bu hal ertesi günü havanın iyi olacağına delildir. Açık bir havada yüksek bir tepe üzerinden etrafa bakıldığı halde bu manzaranın sakin bir denizden farkı yoktur. Dağların çukur yerlerini,

dereleri doldurmuş duman uzaktan bir deniz manzarasını alır, dağların yüksek tepeleri bu duman denizinin üzerinde adeta birer ada gibi görünür. Gecenin hululüyle beraber kamer de hüzn-engiz ziyasını etrafa işara başlar, bir ibham içinde görünen bu denizin adaların manzarası o kadar şairane, o kadar latif olur ki tavsifi kabil değildir. Bu halde çok sürmez, afak- i cibalin تنها bir köşesinden baş gösteren bir bulut parçası git gide büyümeğe ve dehşetli bir manzara almaya başlar. Arası çok geçmez ki rüzgâr-ı zür –karin şuradan buradan toplayıp getirdiği ufak bölük parçaları bir sürat-ı harikulade ile gelip buna iltihak eder. Zeytuni bir renk alan bulut yığınlarının altında dağların, derelerin ezilip kaldığına insanın ihtimal vereceği gelir, havanın ağırlığı tahammül ersadır; etrafın huşu-i sükûnet pırası hande ise dehşetli bir fırtınanın lüle-saz zuhur olacağını gösterir. Derinden işitilen gök gürültüleri, gözleri kamaştırır şimşekler bu tarakka-i kıyamet nümünün mukaddimesidir. Yağmurun ilk damlaları dolu taneleri ile beraber düşer. Menatik-ı harrenin seri ve şedid tufanlarını andıran bir yağmur etrafı sellere gark eder. O aralık bütün zevi'l-i hayat şedaid-i tabiaten korkup meskenlerine iltica etmiştir. Artık hiçbir yer de hayattan bir eser göremezsiniz. Nihayet arası çok geçmez ki tabiat bu çulğnlığından yorulmuş gibi görülür. Bulutlar yavaş yavaş yükselir böcekler yuvalarından, insanlar evlerinden çıkmaya başlarlar. Ağaçların dalları üzerinde kalan yağmur katreleri bir hasret zedenin gözyaşları gibi yerleri ıslatmakta devam eder. Ertesi günü güneşle beraber yayla hayatı eski haliyle avdet eyleyler” (TVS,1321,s.220)

“Bu hengâmeden deniz kıyılarında çok defa bir şey duyulmaz; çünkü zeminin yüksekliği ile beraber iklimin şiddetinin de arttığını herkes bilir. Kış mevsiminde ise bu yüksek yerlerin nasıl bir hal alacağını anlamak için o kadar derin düşünmeye lüzum yoktur. Buralarda kış daha evvel hükmünü icraya başladığından yayla halkı eylül ortalarına doğru daha çukur yerlere inerler. Koyun sürüleri de mezralara getirilir. Artık köylere inmek için havanın bozmasını beklemekten başka bir şey kalmaz. Bu güzel yerler bütün kış beyaz kefenler altında yatar. Bütün bu fırtınalarla, şiddetli kışlarla, yüksek dağlarla, her türlü şiddetli iklimiyle Karadeniz sahili dünyanın en güzel yerlerindedir” (TVS, 1321, s. 221)

Yazın bütün sahil boyunca boğucu bir hararet hüküm fermanıdır. Bunun sebebini de rutubetin çokluğuna atfetmek lazımdır. Yaz mevsimin en sıcak günlerinde otları bile kurumaktan muhafaza eden rutubetin insan sağlığı açısından pek hoş giden bir şey olmadığını söylemeğe lüzum yoktur. Vilayet sahilinde yazları müessir bir hararet hissedilmesi de doğrudan doğruya tesir eden hararet-i şemsten başka rutubet-i havanın sakladığı fazla harareten intişarından ileri gelmektedir. (TVS, 1321, s. 221) Ahalinin evsaf-ı maneviyye ve ahlakiyyeleri şayan-ı memnuniyet bir derece de olduğu halde evsaf-ı uzviyye ve teşekkülât-ı vücudiyeleri memleketlerinin ciyadet-i havası, avariz-i tabiyesinin tesirat-ı mahsusasıyla mütenasib değildir. İnsan bu yerler de kayyu'l bünye, adeta dev cüsse adamlara tesaduf etmek ister. Bazı kimseler bunun sebebini havanın rutubet-i fevkaladesine atfediyorlarsa da i'tiyadat-ı irsiyyenin her türlü suistimalın ve bilhassa noksan tagdiyenin de pek büyük dahli vardır. Bunun için kat-i bir hüküm verebilmek uzun müddet tedkikat ve müşahadatta bulunmağa tevakkuf eder.... (TVS, 1321, s. 221)

“Arazinin taksimat-ı tabiyesine, ahalinin adet ve ahlakına, teşekkülât-ı uzviyyelerine göre vilayeti üç büyük kısma ayırmak mümkündür. Birinci kısım şarktan Rusya hududundan başlayıp bütün Lazistan Sancağı ve bir de Trabzon Sancağının Sürmene, Akçaabat kazaları ile Yomra, Maçka, Tonya nahiyelerini şamilidir. Diğer memalik-i şahane halkı vilayetin tekmil seknesini Laz namıyla

yâd ederlerse de bunun bir vukufsuzluk neticesi olduğunda şüphe yoktur. Çünkü Lazlar lisanları ile ve adetleriyle, tarz-ı maişet ve evsaf-ı hayatiyyeleri ile ayrılırlar. Sekene-i vilayetin kısmı azamıyla Türk neslindedir. Bunlardan sonra Trabzon Sancağı'nın kısm-ı bakıyesi ile Canik Sancağı ahalisi ikinci kısım olarak gösterebilir. Bunların arasında çok farklı ahaliyeye tesadüf edebiliriz; fakat bu tehallüfat umumi bir taksimi ihlal edecek derecede ehemmiyete haiz değildir. Üçüncü kısım Gümüşhane Sancağı ahalisidir ki bunlar ilk nazarda diğer ahaliiden tefrik olurlar. Bunlardan sonra Rusya'dan göç eden Gürcülerle, Çerkezler gelir Gürcüler en ziyade Ordu, Terme, Fatsa ve Ünye kazalarında yerleşmişlerdir. Bunlar umumiyetle cesur ve silah kullanmayı bilir adamlar olduklarından bu taraflara henüz göç eyledikleri zamanlarda bazı uygunsuzluklarda bulunmuşlar ise de hükümet-i seniyyenin tedbir-i mahsusa-i inzibat perveranesi sayesinde sukun ve asayışın faidesini ba'husus komşularının hukukuna riayet etmek lüzümünü anladıklarından bugün vilayetin faydalı ve çalışkan bir halkı olmuşlardır. Gürcüler kendi memleketlerinde iken azade-ser yaşamaya alıştıklarından bir kısmı ziraatle hayatlarını temin ettikleri halde bir kısmı da hükümet işlerinde ve bilhassa umur-i zabıtada müstahdem bulunmaktadır...Bu cesur halkı Lazlarla mukayese edebiliriz" (TVS, 1321, ss. 222-223)

Yine aynı salnamenin bir başka kısmında ise arazide meydana gelen heyelanlar üzerine de yapılan açıklamalar var ki şu şekilde izah edilmiştir:

"Teşekkülât-ı jeolojisi itibariyle pek iyi bir halde olmayan arazinin hemen umumiyetle dağ sırtlarından ibaret bulunmasıdır ki bu da yağmur ve sel sularını, dağların sath-ı maillerinden ne kadar ince toprak alıp indirdiği ve bu halin neticesi olarak tarlaların gittikçe zayıflaması iyi hasılat veremediği nazar-ı dikkate çarpar . Dere ve nehirlerin her sene denizlere sürüp götürdüğü mevadd-ı azotiyyenin miktarı hesap edilmiş olsa insan bu dehşetli zaiyatın önünde mütehayyir olup kalır. Bu mesele yalnız bu vilayette değil belki bütün dünyada nazar-ı dikkate alınacak kadar fevkalade öneme haizdir. İnsaniyet Avrupa'nın kuvvetten düşmüş topraklarından kimyevi ve madeni gübrelere her gün bir suretle ıslah ve ikmal edilen zirai üsül ile az çok bir hasılat almak uğraştığı halde dere ve nehirlerin her sene denize sürüp götürdüğü mevadd-ı imbatiyeden istifade etmek çarelerini de arayacak ve bu servet zayi olup gitmeyecektir. " (TVS, 1321, s. 224)

"Sel ve yağmur sularının tahribatına karşı yapılabilecek bir şey var ise o da Amerika fenn-i arazi ülemasından ve Ohaio Darü'l Fününü muallimlerinden olup geçen sene aksa-yı şarktan avdetinde Trabzon'a dahi gelerek Zigana Dağına kadar bir seyahat-ı fenniye icra eden Mister Frederik Rayt'ın tavsiyesi veçhile arazi-i mailede ince toprakları bunların meyillerine amuden yapılacak setlerle muhafaza etmekten ibarettir. Trabzon Sancağı'nda Giresun, Tirebolu ,Ordu kazalarıyla Trabzon kazasına merbut bir iki nahiyenin başlıca medar-ı serveti olan fındık hasılatının önemini herkes bilir. Bu fındık bahçeleri adeta hüda-yı nabit eşçar hükmündedir Bu ağaçlardan bu kadar istifade eden ahali bunların senede bir defa olsun diplerini belleyip tesirat-ı hevaiyyeye maruz bulundurmamak, fazla sürgün ve dallarını ayıklamak lüzümünü bile hissetmiyordu. Fındık, tütün, fasulye, mısır darısı gibi mütenevvi mahsûlat ile Trabzon Sancağı ahalisi ile Lazistan ve Gümüşhane halkına nispetle daha ziyade mesutturlar." (TVS, 1321, s. 226)

Yöre dilinde “*Halt*” tabir olunan Gümüşhane köyleri halkı kış gelir gelmez sahil şehirlerinde ve bilhassa Trabzon’da toplanıp hamallık, rençberlik ile geçimlerini sağlarlar; birtakımı da katırcılıkla geçinirler. (TVS, 1321, s. 226) Şehirlerde sakin olan Rumlar ticaret ve sanayi ile köylerde oturanlar da ziraatla geçimlerini temin ederlerdi. Şehir ve köy halkından birçok kimse hemşehrileri olan Müslümanlar gibi Rusya’ya, Kafkasya’ya ve Karadeniz sahilinde bulunan memleketlere gidip oralarda ticaretle meşgul olur. Bir zamanlar deniz ticareti bilhassa gemiciliğe daha ziyade rağbet ederlermiş, içlerinde bazı yelken gemisi kaptanları vardır ki değil yalnız Karadeniz’i Akdeniz’in bütün sahillerini; aynı zamanda İtalya, Yunanistan, Mısır ve Fransa’nın sahil kıyılarını gezip dolaşmışlardır. (TVS, 1321, s. 227)

Aynı salnamenin bir başka yerinde ise Lazistan ve Trabzon’da yaşayan çocukların eğlencelerine de değinilmiş ve Lazistan sancağında bir gelenek halinde bir şehir ve kasabanın herhangi bir sokağından geçerek ve herhangi bir köye gidilecek olursa irili ufaklı bir sürü çocuğun etrafa koştuklarını bu küçük çocukların en sevgili oyunlarının *âşık oyunu* olduğundan bahseder. (TVS, 1321, s. 238) 1321 Trabzon Vilayet Salnamesi’nde Lazistan sancağının birçok özelliğinden bahsetmekle birlikte bir başka Osmanlı belgesinde, Pazar kazasında, yaşanan bir gelenekten bahsedilmiştir. Pazar kazasına bağlı Hemşin nahiyesi halkının kızları ile evlenmek isteyenlerden nikâh parası, başlık adı altında yüksek miktarda para istedikleri, bundan başka kardeş, amca ve enişte hakkı diye birer lira daha aldıkları, bu yüzden evlenmek isteyenlerin bir hayli borçlandıkları ve bu uygulamanın bazı sorunlar ve kötü sonuçlar ortaya çıkardığı (DH. MKT, 2497/15) anlaşılmaktadır. Buradan da anlaşıldığı üzere Lazistan sancağı içerisinde başlık parasının büyük bir problem olduğu ve bu problemin çözümü için Dâhiliye Nezareti’ne bir dilekçe ile başvurulduğu görülmektedir. Düğünlerde, eğlencelerde taraflar arasında tek tek veya gruplar halinde atışma yapılırdı. Tulum ve kemeçe eşliğinde horonlar oynanır, türküler söylenirdi. Güveyinin kız evine ilk gelirken koç getirmesi, güveyinin gece misafirler huzurunda tavana asılması Kazak, Kıpçak ve Başkurt Türkleri’nin gelenekleri ile benzerlik gösterirdi. (Karpuz, s.15)

Lazistan sancağında halkın, temel ihtiyaçlarını karşılamak için belirli günlerde pazarlara gelerek ihtiyaçlarını karşılardı. 1294 salnamesine göre, sancakta kurulan

pazar yerleri aşağıdaki gibidir: (TVS, 1294, ss. 190-191) Bu pazar yerleri bütün salnamelerde aynı gün olarak verilmiştir.

Şehir, Kasaba ve Kura İsmi	Günler
Nefs-i Batum Kasabası	Cuma
Livana Kasabası	Cuma
Hopa Kaymakamlık Merkezi olan Kuledibi Karyesi	Cuma
Acara-i Sûfla kaymakamlık merkezi olan Kedu Karyesi	Cuma
Acara-i Ulya müdürlük merkezi olan Hola Karyesi	Cuma
Arhavi Nahiyesi Kasabası	Cuma
Atina Kazası Kasabası	Cuma
Rize Kazası	Cumartesi

Atina'da Cuma günleri kurulan büyük bir Pazar sayesinde halk faal bir alışverişte bulunur. Laz diye adlandırılan bu bölge halkı umumiyetle Mingrel lisanını konuşur, fakat Türkçe'de bilirlir. (Bijişkyan, s. 63) Özellikle Batum'dan mum, zerdeva ve büyük miktarda mısır buğdayı ile geniş ormanlardan yakalanan hayvanların derileri bu pazarlara getirilerek ticareti yapılırdı. Batum'dan çok esir getirilirdi. (Bijişkyan, s.66) Sancak içerisinde pazar mahallerinin cuma ve cumartesi kurulduğu görülmektedir. Rize'de deniz ulaşımı oldukça hareketli idi. Karadeniz hattında Osmanlı vapurlarından başka, Fransa, Rusya ve Avusturya kumpanyalarına mensup vapurlar da işlemekteydi. Osmanlı vapuru çarşamba günü İstanbul'dan hareket edip sahildeki ilçelere uğrayarak Batum'a kadar gider; dönüşte aynı iskelelere uğrayıp, yük ve yolcu olarak İstanbul'a dönerdi. İstanbul'dan çarşamba günü hareket eden bir vapur, Pazar günü Trabzon ve Rize'ye ulaşırdı. İstanbul- Rize arası ortalama 5 gün sürmekteydi. 1294 Trabzon Vilayet Salnamesi'nde Dersaadet'ten hareketle Trabzon'dan Batum'a kadar gelip giden kumpanya vapurlarının günlük tarifeleri şu şekildeydi:

"Her çarşamba günü Dersaadet'ten hareketle Ereğli, Amasra, İnebolu, Sinop, Samsun, Ünye ve Giresun'a uğrayarak pazar günleri Trabzon'a gelip akşamında hareketle Rize'ye uğrayarak Batum'a kadar gider ve salı günü oradan hareketle Trabzon'a gelerek çarşamba günleri mezkûr iskelelere uğrayarak Dersaadet'e gider. Aynı salnamede Rusya vapurları

için beher cumartesi Dersaadet'ten hareketle İnebolu, Sinop, Samsun, Ordu ve Giresun iskelelerine uğrayarak salı günü Trabzon'a gelerek ertesi gün (çarşamba) Batum'a gider ve beher pazar günleri Batum'dan hareketle avdette mezkûr iskelelere uğrayarak Dersaadet'e azamet eder.” (TVS, 1294, ss. 83-84)

Salnamede Avusturya vapurları için her cuma günleri Dersaadet'ten hareket ederek, büyük küçük gemiler İnebolu, Sinop, Samsun, Ordu ve Giresun iskelelerine uğrayıp 3 gün sonra Pazartesi günü Trabzon'a gelip ve her Perşembe günleri iskeleden hareketle hat boyunca çeşitli iskelelere uğrayarak yine Dersaadet'e varır. Fransız vapurları her Pazartesi günü Dersaadet'ten hareketle İnebolu, Sinop, Samsun, Ordu ve Giresun iskelelerine uğrayıp Perşembe günü Trabzon'a gelir ve cumartesi günü buradan hareketle hat boyunca çeşitli iskelelere uğrayarak Dersaadet'e varırdı. Yukarıdaki bilgilerden de anlaşıldığı üzere Karadeniz İskeleleri XIX. yüzyılda yük ve yolcu taşıma bakımından önemli bir ticaret güzergâhı idi. Deniz ulaşımının canlılığı bölgeyi sosyal ve iktisadi bakımdan etkilemiştir. İstanbul'dan Trabzon, Rize ve Batum'a haftada bir defa *Fevaid-i Osmaniye* (*Fevaid-i Osmaniye*'nin adı Haziran 1871 'de *İdare-i Aziziye* adı olarak değiştirilmiştir. (Davut Hut, 2016, ss. 27-vd.) şirketi tarafından yapılan vapur seferlerinin yetersiz olması, ihtiyaca cevap verememesi sonucunda bölge halkının tüccarların, Rus, Fransız ve Avusturya vapurlarını kullanmak zorunda kalması, sancak halkının tepkisine neden olmuş. Rize- Batum arası sefer düzenleyecek (A. Mkt. Mhm, 428/81-3, 6 Ekim 1868) yeni bir vapurun gönderilmesini istemişlerdir. Sadece Rize'ye ve Batum'a vapur seferi düzenleyecek bir vapurun temin edilemeyeceğini ve bunun şu an mümkün olmadığını beyan eden *Bahriye Nezareti* en kısa sürede satın alınmış vapurlardan bir vapurun gönderilmesi ile bu hatta hizmet vereceği konusunda başbakanlıktan bir yazı (A. Mkt. Mhm, 428/81-1, 3 Aralık 1868) sancak merkezine gönderilmiştir. 1316/1898 Trabzon Vilayet Salnamesi'ndeki istatistik bilgiler incelendiğinde şöyle bir tablo ortaya çıkmaktadır ki Rusya ve Avusturya gemileri Rize iskelesini yaygın olarak kullanmaktadır:

Tonaj	Adet	
48854	50	İdare-i Mahsusa
6090	192	Osmanlı Sancağını Taşıyan Büyük Gemi
3751	1613	Osmanlı Sancağını taşıyan Küçük Gemi
81489	73	Avusturya (Loyd) Vapurları
28388	35	Rusya Vapurları
1202	1	İngiliz Vapurları
186	1	Yunan Vapurları

Rize İskelesi mensup olan sefain-i adiyeye ber-veçhi atidir.

Tonaj	Adet	
48854	50	Büyükçe Sefain/Gemi
6090	192	Dört Tonelik/Tonaj
3751	1613	Üç Tonelik/Tonaj
81489	73	İki Tonelik/Tonaj
28388	35	Bir Tonelik/Tonaj

Mapavri nahiyesi iskelesine de bir sene zarfında iki bin tonilato/tonaj hacminde bir vapur ve 645 tonilato/tonaj hacminde dört yelken gemisi gelmiştir. Mezkur limana gelmiş olan gemiler bir sandal ile altmış beş kotradan ibarettir. (TVS, 1316, s. 275) Rize' de yer alan vapur acenteleri ise şunlardır:

İdare-i Mahsusa Vapurları Acentesi	
Şükrü Efendi – Salise -	Kâtibi Rıza Efendi
Loyd(Avusturya) Vapurları Kumpanyası Acentesi	Mustafa Efendi Kâtibi Fani Efendi
Rusya Vapurları Kumpanyası Acentesi	Mösyö Adreya

Yukarıda Rize kazasında açılan acentelere baktığımızda Rize İskelesini en fazla kullanan ülkelerin acenteleri dikkat çekmektedir. Bu durum sancak içerisinde yapılan ithalat ve ihracat ile doğrudan ilişkilidir. 1316 senesinde Rize İskelesine uğrayan vapur ve yelkenli gemilerle gelen yolcu sayısı ve giden yolcu sayısı şu şekildedir: (TVS, 1319, s. 251)

Rize iskelesine uğrayan vapur ve yelken gemileriyle gelen- giden yolcu sayısı

Şuher/Aylar/1316	Gelen	Giden	Toplam
Mart	266	717	983
Nisan	266	717	983
Mayıs	302	788	1090
Haziran	182	536	718
Temmuz	425	500	925
Ağustos	277	553	830
Eylül	544	274	819
Ekim	319	470	789
Kasım	615	699	1314
Aralık	194	258	452
Ocak	709	200	909
Şubat	650	267	917
Toplam	4.749	5.979	10.728

Rize iskelesinden 1316 yılında giden ve gelen yolcu sayısına baktığımızda bir yılda 10.728 kişi giriş çıkış yapmıştır. Gelen yolcu sayısı 4.749 giden yolcu sayısı ise 5.979 dur. En fazla gelen-giden yolcu hareketliliği Kasım ayında 1.314 kişi olmuştur. Aralık ayında ise yolcu sayısı en düşük seviye olmuştur. Gelen yolcu sayısı en fazla eylül, kasım, ocak ve şubat ayları olmuştur. Bu hareketlilikler Rize iskelesinin ne kadar çok işlek bir liman özelliği taşıdığını gösterir. 1322 Trabzon Vilayet salnamesi'nde Rize, Mapavri ve Atina limanına uğrayan gemiler ise şu şekildedir: (TVS, 1322, s. 452)

Tablo 20

TVS, 1322, s. 452

Vapur		Yelken Gemisi		Ülkeler	Uğradıkları Yer
Adet	Tonaj	Adet	Tonaj		
48	55767	2134	13490	Devlet-i Aliyye	
84	42733	86	315	Rusya	
61	72703	---	---	Avusturya	Rize
1	1711	---	---	Fransız	
194	172914	2210	13805	Toplam	
1	1230	---	---	Alman	Mapavri
---	---	1	397	Yunan	
1	1230	1	397	Toplam	
1	359	---	---	Rusya	Atina
197	174.503	2212	14.202	Genel Toplam	

1322 Trabzon Vilayet Salnamesi'nde Rize, Mapavri (Çayeli) ve Atina limanlarına uğrayan vapur ve yelkenli gemilerin İstanbul, Rusya, Avusturya, Fransız, Alman ve Yunan şirketlerine ait oldukları görülmektedir. Bir yıl içerisinde bu limanlara 197 vapur, 2.212 yelkenli gemi uğramıştır. Genel itibariyle Rize iskelesine yüksek tonajlı gemilerin uğradığı görülmektedir. Rize İskelesine en fazla uğrayan 84 adetle Rus vapurları olmuştur. En az ise 1 adet büyük tonajlı vapurla Fransa olmuştur. Mapavri İskelesi daha çok Yunan ve Alman gemileri tarafından ilgi görmüştür. Başkentten büyük küçük gemilerin Rize iskelesine uğradıkları da görülmektedir. Lazistan sancağı limanlarına yanaşan gemilerin daha çok ticari amaçlı oldukları anlaşılmaktadır. Limanların ithalat ve ihracat özelliği taşıması yanaşan gemi sayısını artırmıştır. 1322/ 1904 yılında Rize limanını Avusturya ve Fransız şirketlerin tercih etmediği de görülmektedir. 1316 yılında Rize limanına 35 gemi yanaşırken 1322 yılında bu yaklaşık 10 kat artmıştır. 1316 yılında İngiliz gemilerini limanlarda

görürken 1322 yılında İngiliz gemilerine rastlanılmamıştır. Yunanistan'dan 1316 ve 1322 yılında birer gemi limana uğramıştır. Limanların işlek olması Osmanlı Devleti'nin siyasi istikrarından da etkilenmektedir.

3.3 Kütüphaneler

Osmanlı Devleti'nde sosyal hizmetler, hayır sahipleri tarafından kurulan vakıflar vasıtası ile yürütülürdü. Bu vakıflar arasında medreseler ve kütüphaneler de bulunurdu. Bu kütüphaneler ilk zamanlarda ya cami ya da türbe, tekke gibi hayır kurumlarının içinde veya imaret tesislerinin içerisinde bulunurdu. Bu yüzden Osmanlı devri Türk kütüphaneleri karşımıza bir vakıf kuruluşu olarak çıkmaktadır. (Erünsal, 1991, s.13) Kütüphaneler müstakil bir binada kurulur ve bir personeli bulunurdu. Personelin başka işle uğraşmaması için dolgun ücret verilirdi. (Erünsal, 2000, s.61) Bu kütüphane binaları süreç içerisinde öğretim ve ibadet mekânları olarak da kullanılmıştır. (Erünsal, 2000, s.61) Osmanlı Devleti, İznik'i alınca ilk medreseyi de burada kurmuştur. Bu medreseyle birlikte öğretim için gerekli olan bazı kitaplar da temin edilmiştir. Bursa'da kurulan bu ilk büyük kütüphaneyi Orhan Bey kurmuştur. (Şehşuvaroğlu, 1978, s.5) I. Murad döneminden itibaren ise yavaş yavaş gelişen ilmi hayat neticesinde bir kitap birikiminin başladığı görülmüştür. Yıldırım Bayezid zamanında Bursa'da açılan medreseler ve buna bağlı olarak gelişen kültürel hayat İstanbul'un fethiyle birlikte yeniden şekillenmeye başlamıştır. Yeni Saray kısmında büyük bir kütüphane kurulmuştur. İstanbul'un ilk vakıf kütüphanesi 1454 yılında *Hasan Geylani* tarafından sur dibindeki zaviyede kurulmuştur. Kütüphanelerde dini eserlerin yanında tıbbi eserlerin de olduğu ve kitaplardan faydalanmanın da bazı şartlara bağlı olduğu anlaşılmıştır. (Erünsal, ss. 23-24) II. Abdülhamid döneminin Türk kütüphanecilik tarihinde önemli bir yeri vardır. II. Abdülhamid, okul konusundaki politikasını kütüphanecilik alanında göstermiş, bir taraftan da vakıf kütüphanelerinin ıslahı, kataloglarının hazırlanması konusunda büyük çabalar sarf etmiştir. Çeşitli okullarda büyük kütüphaneler kurmuştu. Öyle ki Yıldız Sarayı'nda iki kütüphanesi bulunurdu. (Erünsal, 2014, ss. 95-96)

Kütüphanelerin bağlı bulunduğu vakıfların idaresi *Evkaf-i Hümayuna* bağlanmış ve bu kurum tarafından denetlenmiştir. 1910 yılından sonra bu görev *Maarif Nezareti* ile paylaşılmıştır. Tanzimat Dönemi'nde vakıf kütüphanelerinin çalışma şekli, fiziki şartlarının iyileştirilmesi, kataloglarının yeniden tanzimi için bazı adımlar atılmışsa da

vakıf kütüphanelerinin düzeni konusunda gerekli başarı temin edilememiştir. (Erünsal, ss. 29-30) Tanzimat sonrasında imparatorluğun İstanbul dışındaki şehirlerde müstakil binaya sahip vakıf kütüphaneleri kurma çalışmalarında bir gelişme yaşanmıştır. Çeşitli şehirlerdeki küçük koleksiyonlara sahip birçok müstakil kütüphane kurulmuştur. Osmanlı kütüphaneleri süreç içerisinde o kadar önem kazanmış ve ilerlemiştir ki her evde ve konakta bulunması gerekli görülmüştür. Bu kitaplıklar zamanla vakıf kitaplıkları haline gelmiştir. (Şehsuvaroğlu, s. 4) İmparatorluğun çeşitli bölgelerine dağılmış 200'ün üzerinde kitap barındıran vakıf kütüphaneleri bulunurdu. (Erünsal, ss. 115-116) Ayrıca vakıf kütüphanelerinin personel giderleri, maaşları vakıf kurucuları tarafından vakfiyelerde yazılırdı. (Erünsal, s. 69) Kurulan kütüphaneye vakfedilen kitapların üzerine vakıf mührü vurulur ve vakfın kaydı düşülürdü. Bu mühürlerin üzerine bazen bir ayet veya bir beyit ya da vakfın ismi yazılı olabiliyordu. (Erünsal, s. 70) Lazistan sancağında da kurulan vakıf kütüphaneleri vardı. 1316 ve 1321 Maarif Salnamelerinde Lazistan sancağında Rize kazasında belirtilen kütüphane görülmektedir. (Maarif Salnamesi, 1316, s. 608)

Tablo 21

1316 Maarif Salnamesinde Rize Kütüphanesi, s.608

Liva	Kaza	Kütüphane	Mahalli Adı	Bânisi	Kitap Sayısı	Yapılış Tarihi
Lazistan	Rize	Altıkulaç	Kasabada	Şeyh Hacı Ahmed Şemseddin	485	1300

Osmanlı Devleti maarif salnamelerinde kütüphanelerle ilgili önemli bilgiler mevcuttur. Bu salnamelerde kütüphanelerin nerede bulunduğu, kütüphanenin adı, banisi ve kitap adedi gibi bilgiler büyük önem arz etmektedir. Ancak Trabzon Vilayet Salnamelerinde kütüphanelerle ilgili herhangi bir bilgi mevcut değildir. Maarif Salnamelerinde Lazistan sancağı içerisinde kütüphanenin adı ve diğer bilgileri yukarıdaki tabloda gösterilmiştir. Tabloda görüldüğü gibi 1316-1321 Maarif Salnamelerinde Lazistan sancağında Rize kazasında kütüphane görülmektedir. Rize Eminettin Mahallesi'nden ve kadiri tarikatı tarafından 1300/1882 yılında kurulmuş 485 kitabı bulunan bir kütüphanedir. Kütüphanenin yeri bazı kaynaklarda, Piriçelebi Mahallesi'nde eskiden Trabzon müftülüğü yapmış, Altıkulaçzade merhum '*Hacı Ali*

Efendi Medresesi bitişğinde' (Güvelioğlu, 2006, s. 77) şeklinde tarif edilmektedir. Kütüphanenin akıbeti konusunda bilgi mevcut olmayıp Rus işgali sırasında tahrip ve talan edildiği muhtemeldir. (Güvelioğlu, s. 77) Bir diğer kütüphane 1315/1897 Rize-Güneyce'de Şeyh Osman Niyazi Efendi'nin kütüphanesidir. (Erünsal, s. 117) Maarif salnamelerinde Rize kazası dışında Lazistan Sancağı dâhilinde herhangi bir kütüphane kaydına rastlanılmamaktadır. Kaynaklardan elde ettiğimiz bilgiler doğrultusunda Lazistan merkezinde şu kütüphaneler bulunmaktadır:

Tatoğlu Kütüphanesi: Rize Yeniköy Mahallesi'nde orta cami civarında bulunmaktaydı. Tatoğlu Abdülkerim Efendi tarafından 1848'de kurulan bu kütüphanenin (Güvelioğlu, s. 76) Maarif Salnamesinde kaydı bulunmaktadır.

Karadere Medrese Kütüphanesi: Karadere (Kalkandere) Hüseyin Hoca Köyü'nden Müderris Hüseyin Efendi tarafından ilçe merkezinde hükümet konağının yerinde 1869 yılında kurulan medresenin ikinci katında bulunmaktaydı. Bu kütüphanenin Rus işgali esnasında yağmalandığı ve bazı kitapların Batum ve Tiflis'e nakledildiği anlaşılmaktadır.(Güvelioğlu, s. 76)

Gümüşhanevi Kütüphanesi: Kaynaklardan hareketle Gümüşhaneli Ahmet Ziyaüddin Efendi tarafından 1294/1877 tarihinde 100 yazma ve basma kitap ve 20 cilt risale (Güvelioğlu, s. 77) ile kurulduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca bir başka açıklamada kütüphanenin yeri Semerkandi Şeyh Ali Efendi türbesi civarında Altıkulaç Hacı Ali Efendi Medresesi bitişğinde 1876 yılında inşa edildiği. (Budak, 2013, ss.75-86)

Varda Tekke Kütüphanesi: Kura-yı Seba (İkizdere) bağlı Güneyce nahiyesinde Kurtuluş Mahallesi'nde Osman Niyazi Efendi tarafından 1315 (1897-1898) yılında kurulmuş bir kütüphanedir. Eldeki kayıtlardan 183 cilt halinde 142 adet kitap mevcuttur. (Güvelioğlu, s. 78) Vilayet Salnamelerinde kütüphanelerle ilgili bir bilgi mevcut değildir. Kurulan kütüphanelerin vakıf kütüphaneleri olduğu görülmektedir.

2.4 İdarecilerinin Aldığı Rütbe ve Nişanlar

Madalya başarı gösterenlere verilen bir nişandır. Osmanlı Devleti, devletin menfaatlerine uygun hizmet edip büyük başarılar gösteren kişileri çeşitli madalyalarla mükâfatlandırmıştır. Osmanlı Devleti'nde üstün hizmet gösteren askeri ve mülki memurlara çeşitli dereceleri de olan madalyalar padişahın emri ile takılırdı ki bu madalya takma geleneği Batı'nın etkisiyle II. Mahmud zamanında başladığı söylenir. (Artuk, 2007, ss.154-156) Batı'ya ait olan bu gelenek Osmanlı Devleti'ne çok geç gelmiştir. Osmanlı Devleti'nde Batı menşei ilk nişan 1852'de mecidi nişanı olarak ihdas edildi. (Artuk, s.154) Osmanlı Devleti'nde halktan önemli kimselere ve önemli yabancılara da devlet için göstermiş oldukları üstün başarıdan dolayı nişan veya madalya takılırdı. (Gündüz, 2011, ss. 128-144) Osmanlı Devleti'nde II. Mahmud'un Yeniçeri Ocağını ilga etmesi ile birlikte yeni, modern bir ordu kurmasıyla rütbe nişanları yeniden belirlendi. Nişanlara, *üla, saniye, salise ve rabia* olmak üzere dört çeşit olarak belirlenmiştir. (Artuk, s. 154) Madalyaların nişanlardan farkı nişanlardan ebat olarak daha büyük olmasıdır. (Gündüz, ss. 128-129) Osmanlı Devleti'nde madalya, nişandan önce gelir. (Artuk, 2003, ss. 301-302) Mülkiye rütbeleri sırasıyla şu şekildedir: *Vezir, bala, ula evveli, ula sanisi, saniye sınıf-ı mütemayizi* (Mülkiye rütbelerindedir. "Mütemayiz" rütbesinde de kullanılır. *Salise sınıf- ı sanisi*'den büyük *ula sanisi*' den küçüktür. Askeri rütbelerden "*Miralay*"a denk gelir. Ricalden sayılmadıkları için teşrifata katılmazlardı. "*İzzetlü*" elkabını kullanırlar. Kendilerine yazılan evraklarda başlık olarak "*İzzetlü Efendim*" diye yazılırdı. (Pakalın, 1971, s. 124), *saniye* (Saniye rütbesi, mülkiye rütbelerinin adıdır. Saliseden büyüktür. '*Üla sanisi*' den küçüktür. "Saniye sınıf- ı sanisi", "Saniye sınıf-ı mütemayizi" olmak üzere iki dereceye ayrılır. Bununla birlikte saniye denilince "*saniye sınıf-ı sanisi* ", "mütemayiz" denilince "*saniye sınıf-ı mütemayizi*" anlaşılırdı. *Miralaya* denk düşer. Pakalın, s. 123), *salise, rabia, haccanlık ve hamise*. (Pakalın, s. 69) Bu rütbelerden hamise mülkü rütbelerin ilk derecesidir. Bunlara "*hamiyetlü* " elkabı kullanılır. Hamiseden büyük saliseden küçük olan dördüncü rütbe manasındaki *rabia* ise askeriyeden *yüzbaşıya* denk olur ve kendilerine "*fütüvvetlü* " elkabı kullanılır. Rütbe-i salise, saniyeden küçük rabiadan büyük olan bir mülkiye rütbesidir. Askeri rütbe karşılığı *binbaşısıdır*. (Gündüz, s.133) Tanzimat döneminde devlet memurlarının sınıflandırılması aşağıda (Tablo 22) göstermektedir:

Tablo 22

Gündüz, Osmanlı Rütbeleri, s. 134

Mülkiye Sınıfı	Askeriye Sınıfı	İlmiye Sınıfı
Sadrazam	Sera Asker	Şeyhülislam
Rütbe-i Ula Sınıf-ı Evveli	Müşir-Vezir	Sadr-ı Rumeli
Rütbe-i Ula Sınıf-ı Sânisî	Ferik	Sadr-ı Anadolu
Rütbe-i Sani Sınıf-ı Evveli	Mir-i Miran	İstanbul Payesi
Rütbe-i Sani Sınıfı Sânisî	Mirliva	Harameyn Mollası
Rütbe-i Salis Sınıf-ı Evveli	Miralay	Bilad-ı Erbaa Mollası Payesi
Rütbe-i Salis Sınıfı Sânisî	Kaymakam	Mahreç Mollası Payesi

Lazistan sancağı içerisinde çeşitli görevlerde bulunan kişilerin göstermiş olduğu üstün hizmetlerden ötürü Osmanlı Devleti, sancak eşrafından olanlara çeşitli rütbe ve nişanlar vermiştir. Trabzon Vilayet Salnamelerine göre Lazistan sancağı rütbe ve nişanları aşağıdaki gibidir: (TVS, 1311, ss. 304-308-312)

Tablo 23

TVS, 1311, s. 304-312

Rize Eşrafından Rütbe ve Nişan					
İsim	Rütbe	Tevcihi	Mecidi	Tevcihi	
Memiş Paşazade Mesut Paşa	Mirülüme ra	...	.	...	
Tuzcuzade İsmail Efendi	İstabl-ı Amire	6s 306	.	...	
Beledî Reisi Hacı Hüseyin Efendi	Salise	3 s 306	.	...	
Mahkeme-i bidayet başkâtibi Hacı Ali Efendi	Salise	6 s 306	.	...	
Memiş Paşazade Mehmet Ali Bey	Salise	...	.	...	
Nüfus Memuru Salih Efendi	Hamse	23 n 310	.	...	
Mataracızade Ahmet Fehmi Efendi	.	...	5	4 s 308	
İdare-i Mahsusa Acentesi Ruşen Efendi İlmiye	.	...	5	29 ra 308	
Müftü Hacı Hasan Hüsnü Efendi	Bursa	26 n 300	.	..	

Mahkeme-i Şeriye Başkâtibi Edirne 27 ra 304
Osman Efendi

Atina Kazası Eşrafından Haiz-i Rütbe ve Nişan Olan Zevat

İsim	Rütbe	Tevcihi	Osmanî	Tevcihi
Bahezade Sait Efendi	Dergah-ı Ali	19 ca 96	.	...
Sayfzade İsmail Efendi		...	4	17 m 304

Hopa Kazası Eşrafından Haiz-i Rütbe ve Nişan Olan Zevat

İsim	Rütbe	Tevcihi
Lostarzade Raşit Efendi	Saniye	...
Mamoyzade Hasan Efendi	Sâlise	16 ş 308
Mamoyzade Refet Efendi	Sâlise	16 ş 308
Osman Ağazade Hacı Hüsnü Efendi	Sâlise	19 ca 308
Çalıkzade Hasan Efendi	Sâlise	...
Hacı Şahinzade Osman Bey	Dergah-ı Ali Kapıcıbaşı	...

Mecidiye, Osmanlı Devleti'nde nişanlardan biridir. Halk arasında *mecidiye* adıyla bilinir. 1852'de ihdas edilmiştir. Sultan Abdülmecid'e ithafen bu ismi almıştır. Beşinci dereceye kadar kademelendirilir. İyi hizmet edenlere verilirdi. Buna sahip olmak için gerek askeri gerek ilmiye ve gerekse mülkiye'de görev yapanlar en az 20 yıl devlette hizmeti bulunması gerekir. Bir derece yüksek rütbe nişanı alanlar bir öncekini geri verirlerdi. (Pakalın, s. 428) Bursa, Edirne, Şam, Mısır, Filibe rütbeleri *bilad-ı hamse mevleviyyeti* olarak adlandırılırdı.

Yukarıdaki Rize, Atina ve Hopa eşrafının bilgilerine baktığımızda Osmanlı Devleti ister Müslüman olsun ister gayrimüslim olsun devlet için üstün hizmet gösterenleri ödüllendirmiştir. Gayrimüslimler Lazistan sancağının en ücra bölgelerinde çeşitli dairelerde çalışmışlardır. Rize eşrafından Memiş Paşazade Mesut Paşa, *mirül ümera* rütbesi ile ödüllendirilmiştir. Yani askeri rütbede, paşa rütbesine tekabül eden mirül ümera, sivillere verilen paşalar rütbesi olarak da bilinir. Tuzcuzade İsmail Efendi, *istabl-ı amire* rütbesi ile ödüllendirilmiş olup, istabl-ı amire saraydaki ahır veya at işlerine bakan görevlinin unvanıdır. Binbaşılık derecesinde bir rütbe olan *salise*, belediye reisi *Hacı Hüseyin Efendi*, Mahkeme-i Bidayet başkâtibi *Hacı Ali Efendi* ve *Memiş Paşazade Mehmet Ali Bey*'e tevcih edilmişlerdi. Bu bilgilerden de

anlaşılacağı üzere da 1311/1893 Vilayet Salnamesine göre Lazistan sancağında görev yapanların rütbe, tevcihi, mecidileri yer alırken, toplam 18 kişi ödüllendirilmiştir. 1313 yılı Trabzon Vilayet Salnamesine göre rütbe, tevcih ve mecidiler Rize ve Hopa kazalarında aşağıdaki gibidir: (TVS, 1313, ss. 304-308-312)

Tablo 24

TVS, 1313, ss 304-308-312

Rize Kazası				
Rütbe ve Nişanın Verildiği Kişi	Rütbe ve Nişan	Rütbe ve Nişanın Verildiği Kişi	Rütbe ve Nişan	Rütbe ve Nişan
Hacı Memiş Paşazade Mesut Paşa	Mir-i Miran	Kadızzade Hacı Ali Efendi		Sâlise
Hacı Memiş Paşazade Hacı Ahmet Bey	Üla Sânisî	Tuzcuzade Süleyman Efendi	Asaf	Sâlise
Tuzcuzade Efendi	Tahsin	İstabl-i Amire		
Hopa Kazası				
Rütbe ve Nişanın Verildiği Kişi	Rütbe ve Nişan	Rütbe ve Nişanın Verildiği Kişi	Rütbe ve Nişan	Rütbe ve Nişan
Liva Mutasarrıflığından Munfasıl Hasan Paşa	Mir-i Miran	Ahmet Ağazade Hasan Fehmi Efendi		Sâlise
		Mamoyzade Tevfik Efendi		Sâlise

1319 Trabzon Vilayet Salnamesi'ne göre Lazistan sancağı Rize kazasında rütbe ve nişan tevcihinde bir önceki yıllara göre artışların olduğu aşağıdaki tabloda görülmektedir: (TVS, 1319, ss. 172-173)

Tablo 25

1319 TVS, Lazistan Sancağı Rize Kazası Rütbe ve Nişanlar, ss. 172-173

LAZİSTAN SANCAGI			
Rize Kazası			
Rütbe ve Nişanın Verildiği Kişi	Rütbe Ve Nişan	Rütbe ve Nişanın Verildiği Kişi	Rütbe Ve Nişan
Hacı Memiş Paşazade Mesut Paşa	Mir-i Miran	Tuzcuzade Süleyman Tevfik Bey	Rabia
Hacı Memiş Paşazade Hacı Ahmet Bey	Üla Sânisî	Rize İdare-i Mahsusa Acentesi Kuvelzade Şükrü Efendi	Rabia
Hacı Memiş Paşazade Mehmet Ali Bey	Mütemayiz	Liva evrak Kalemi memuru Muharrem Fevzi Efendi	Rabia
Hacı İbrahim Zade Hacı Hüseyin Efendi	Sâniye	Tuzcuzade Fehmi Efendi	Rabia
Tuzcuzade Tahsin Efendi	Istabl-ı Amire	İlmiye Liva Mahkeme-i Şeriye başkâtibi Osman Nuri Efendi	Devriye Müderrisi
Kadızzade Hacı Ali Efendi	Sâlise		
Tuzcuzade Süleyman Vasıf Efendi	Sâlise		
Mataracızade Hacı Hafız Hüseyin Efendi	Sâlise		
Kazancızade Hamit Efendi	Sâlise		

Tablo 26

1319 TVS, Lazistan Sancağı Hopa Kazası Rütbe ve Nişanlar, s.172

LAZİSTAN SANCAĞI

Hopa Kazası

Rütbe ve Nişanın Verildiği Kişi	Rütbe Nişan	Ve	Rütbe ve Nişanın Verildiği Kişi	Rütbe Nişan	Ve
Kurtzade Hacı Mustafa Efendi	Sâniye		Ahmet Ağazade Hasan Fehmi Efendi	Sâlise	
Karahasanzade Hüseyin Efendi	Sâniye		Arhavi Nahiyesi Müdürtü Mehmet Emin Efendi	Sâlise	
Mülkiye Kaymakamlarından Ali Rıza Paşa Mirü'l- ümerra Karahasanzade Hacı Ali Paşa	Sâniye		Osman Ağazade Ömer Cevdet Efendi	Sâlise	
Karahasanzade Hacı Ali Paşa	Sâniye		Osman Ağazade Mustafa Asım Efendi	Sâlise	
Mamoyzade Hasan Paşa	Sâniye		Osman Ağazade Ahmet Remzi Efendi	Sâlise	
Gireson Kazası Malo Müdürtü İmamzade Hasan Efendi	Sâlise		Osman Çalıkzade Hasan Efendi	Sâlise	
Osman Ağazade Hacı Hasan Efendi	Sâlise		Osman Kurtzade Ömer Efendi	Sâlise	
Mamoyzade Refet Efendi	Sâlise		Osman Hacı Şahinzade Ahmet Bey	Sâlise	
			Hacı Şahinzade Osman Bey	Sâlise	

Hacı Şahinzade Vahit Bey	Sâlise	Ahmet Ağazade Hasan Sâlise Fehmi Efendi
Kaza Mukavelat muharriri Mustafa Rahmi Efendi	Sâlise	Arhavi Nahiyesi Müdürü Mehmet Emin Efendi
Karahasanzade Halit Efendi	Sâlise	Osman Ağazade Ömer Cevdet Efendi
Kösezade Vasfı Efendi	Sâlise	Osman Ağazade Mustafa Asım Efendi
Kösezade Hamdi Efendi	Sâlise	Osman Ağazade Ahmet Remzi Efendi
Kösezade Hüseyin Efendi	Sâlise	Çalıkzade Hasan Efendi
Kösezade Hilmi Efendi	Sâlise	Kurtzade Ömer Efendi
Hacı Şahinzade Osman Bey kapucubaşı	Sâlise	Hacı Şahinzade Ahmet Bey
Hacı Alizade Şevket Bey	Rabia	Hacı Osman Bey
Karahasanzade Cafer Efendi	Rabia	Şiran Kazası Kaymakamı Ali Rıza Efendi

İLMİYE

Arhavi nahiyesi Rüştüye muallim-i evveli Ömer Lütfi Efendi Devriye müderrisi

Kurtzade Akif Efendi Rabia

Hopa Telgraf Memuru Rabia Hasan Rüştü

Balıkzade İbrahim Efendi Rabia

Hacı Alizade Şevket Bey

Tablo 27

1319 TVS, Lazistan Sancağı Rütbe ve Nişanlar, s.173

LAZİSTAN SANCAĞI					
Atina Kazası					
Rütbe ve Nişanın Verildiği Kişi	ve	Rütbe Ve Nişan	Rütbe ve Nişanın Verildiği Kişi		Rütbe Ve Nişan
Enderzade Bey	Faik	Sâlise	Baltazade Efendi	Hasan	Sâlise
Paşazade Efendi	Hakkı	Sâlise	Yasemzade Süleyman Efendi	Vehbi Hazretleri	Sâlise
Paşazade Efendi	Sabit	Sâlise	Yasemzade Mehmet Efendi	Hamdi İstanbul	Sâlise
Paşazade Efendi	İshak	Sâlise	Atina Abdülhamit Efendi	Müftüsü	Sâlise
Paşazade Efendi	Sait	Kapucubaşı	---		

Tablo 27’de Rize kazası eşraflarından Hacı Memiş Paşazade Mesut Paşa, mir’ül ümera olan rütbesini mir’ miran rütbesine yani beylerbeyi rütbesine yükselttiğini görmekteyiz. 1319 Trabzon Vilayet Salnamesi’ne göre 1- mir-i miran, 1 sanisi, 1 mütamayız, 1 istab-ı Amire, 2 kapucubaşı, 1, mür-ül ümera, 5 saniye, 27 salise, 11 rabia, 2 devriye müderrisi, 1 İstanbul payesi, 1 İstanbul müderrisi rütbeleri yer almaktadır. 1320 Trabzon Vilayet Salnamesi’ndeki bilgilere göre Lazistan sancağı Rize ve Hopa kazaları rütbe ve nişan tevcihati aşağıdaki tablo da yer almıştır: (TVS, 1320, ss.315-316) Kapucubaşı, saray kapıcılarının amiri ve büyük zabiti. En kıdemlisine baş kapıcıbaşı denir. Kapıcıbaşılik sonradan daimi olarak taşra hizmetinde bulunanlara verilmiştir. XVIII. yüzyıldan sonra sayıları gün geçtikçe arttı. Bu yüzyılın sonlarından itibaren rütbe olarak ayanlara verilmeye başlandı. Ayrıca mühim hizmetlerde bulunan

kişilere nüfuz ve itibarını artırmak için de kapıcıbaşı rütbesi verilmiştir. (Pakalın, ss.167-168)

Tablo 28

1320 TVS, Rize ve Hopa kazalarında rütbe ve nişanlar, ss. 315-316

LAZİSTAN SANCAĞI				
Rize Kazası				
Rütbe ve Nişanın Verildiği Kişi	Rütbeve Nişan	Rütbe ve Nişanın Verildiği Kişi	Rütbe Nişan	ve
Hacı Memiş Paşazade Mesut Paşa	Mir-i Miran	Molla Ömer Zade Mir'ât Efendi	Salise	
Hacı Memiş Paşazade Hacı Ahmet Bey	Üla Sânisî	Kalkavan Zade Mahmut Efendi	Salise	
Hacı Memiş Paşazade Mehmet Ali Bey	Mütemayiz	Tuzcuzade Süleyman Efendi	Rabia	Tevfik
Hacı İbrahim Zade Hacı Hüseyin Efendi	Sâniye	Kuvel Zade Şükrü Efendi	Rabia	
Tuzcuzade Tahsin Efendi	Istabl-ı Amire	Liva Evrak Kalemi Memuru Muharrem Fevzi Efendi	Rabia	
Kadızzade Hacı Ali Efendi	Sâlise	Tuzcuzade Fehmi Efendi	Rabia	
Tuzcuzade Süleyman Vasıf Efendi	Sâlise	İLMİYYE		
Mataracızade Hacı Hafız Hüseyin Efendi	Sâlise	Liva Müftüsü Hacı İbrahimzade Kamil Efendi	İstanbul	Müderrisi
Kazancızade Hamit Efendi	Sâlise	Ayvaz Zâde Osman Efendi	Devriye	Müderrisi
Molla Ömer Zâde Hacı Yahya Efendi	Sâlise	Köse Zade Osman Efendi	Devriye	Müderrisi
Memiş Zade Abdullah Efendi	Sâlise	Horduluş Zâde Yusuf Efendi	Devriye	Müderrisi

Hopa Kazası

Rütbe ve Nişanın Verildiği Kişi	Rütbe ve Nişan	Rütbe ve Nişanın Verildiği Kişi	Rütbe ve Nişan
LivâMutasarrıflığından Munfasıl Hasan Paşa	Mir-i Miran	Mamoy Zâde Memiş Rüştü Efendi	Mütemayiz
Kurtzade Hacı Mustafa Efendi	saniye	Hacı Şahin Zâde Vahid Bey	Sâlise
Kara Hasan Zâde Hüseyin Efendi	saniye	Kaza Mukavelat Muharriri Mustafa Rahmi Efendi	Sâlise
Osman Ağa Zâde Ömer Cevdet Efendi	Sâniye	Kara Hasan Zâde Halid Efendi	Sâlise
Osman Ağa Zâde Mustafa Âsım Efendi	saniye	Köse Zâde Hüseyin Efendi	Sâlise
Köse Zâde Mehmed Vasfi Efendi	Sânise	Köse Zâde Hilmi Efendi	Sâlise
Köse Zâde Mehmed Hamdi Efendi	Saniye	Eyüb Zâde Mehmed Efendi	Sâlise
Mülkiye Kaymakamlarından Behçet Efendi	saniye Ali	Batum Zâde Ali Faik Efendi	Sâlise
Mülkiye Kaymakamlarından Rıza Paşa	Mir'ül Ümera Ali	Kibar Ağa Zâde Ali Nihad Efendi	Sâlise
Kara Hasanzade Hacı Ali Paşa	Mir'ül Ümera	Hacı Şahin Zâde Ahmet Bey	Sâlise
Memoyzade Hasan Paşa	Mir'ül Ümera	Hacı Şahin Zade Osman Bey	Sâlise
MülkiyeKaymakamlığından Mütekaid Yakub Efendi	İstabl-ı Amire	Hacı Şahin Zâde diğer Osman Bey	Kapucubaşı
Mamoy Zâde Hasan Paşa	Mir-i Miran	Şiran Kazası Kaymakamı Ali Rıza Efendi	Râbia

Mülkiye Kaymakamlığından Mütekaid Yakup Efendi	Üla Sânisî	Kurt Zade Akif Râbia Efendi
Gireson Kazası Mal Müdürü İmam Zâde Hasan Efendi	Mütemayiz	Hopa Telgraf Rabia Memuru Hasan Rüşti Efendi
Osman Ağa Zâde Hacı Sâniye Hasan Efendi		Balık Zade İbrahim Rabia Efendi
Kurt Zâde Ömer Efendi	Salise	Hacı Ali Zade Rabia Şevket Bey
Mamoy Zâde Rifat Efendi	Sâlise	Kara Hasan Zâde Rabia Cafer Efendi
Ahmed Ağa Zâde Hasan Fehmi Efendi	Sâlise	İLMİYE
Mamoy Zade Tevfik Sâlise Efendi		Arhavi Nahiyesi Devriye Rüşdiyye Muallim-i Müderrisi evveli Ömer Lütfi Efendi
Osman Ağa Zâde Remzi Sâlise Efendi		
Çalık Zâde Hasan Efendi	Sâlise	

İstabl-ı Amire, saniye ile salise arasında bir rütbedir. Sivillere verilirdi. Rütbe sahipleri resmi günlerde 1866 yılına kadar mirimiranlarla saniye rütbesine sahip olanlar gibi resmi günlerde koyu lacivert setre giyerler. Kılıç da takardılar. (Pakalın, s.8)

Tablo 29

1320 TVS, Lazistan Sancağı Atina Kazası Rütbe ve Nişanlar, s. 316

LAZİSTAN SANCAĞI											
Atina Kazası											
Rütbe ve Nişanın Verildiği Kişi			Rütbe ve Nişan			Rütbe ve Nişanın Verildiği Kişi			Rütbe ve Nişan		
Yasim İbrahim Efendi	Zâde Necati	Saniye				Reyhan Hüseyin Efendi	Zade	Salise			
Paşa Efendi	Zâde İshak	Üla Sânisî				Kalyoncu Mehmed Efendi	Zâde	Salise			
Üst Sıdkı Efendi	Zâde Halil	Mütemayiz				Yarıcı Efendi	Zâde Derviş	Rabia			
Talator Efendi	Zâde Fevzi	Sâniye				Balta Efendi	Zâde Hasan	Rabia			
Paşa Efendi	Zâde Talat	Istabl-ı Amire				İLMİYE					
Ander Efendi	Zâde Faik	Sâlise				Yâsim Süleyman Efendi	Zâde Vehbi	İstanbul Payesi			
Paşa Efendi	Zâde Hakkı	Sâlise				Yâsim Efendi	Zâde Ziya	İzmir Mücerredi	Paye-i		
Talator Efendi	Zâde Ziya	Sâlise				Yâsim Hamdi Efendi	Zâde Mehmed	İstanbul Müderrisi			
Keskin Zâde Efendi	Alemdar Behlül	Sâlise				Canca Lütfi Efendi	Zâde Ömer	Devriye Müderrisi			
Derici Ahmed Efendi	Zâde	Rabia									

1321 Trabzon vilayet Salnamesine göre Lazistan sancağı rütbe ve nişan tevcihatı şu şekilde olmuştur: (TVS, 1321, ss. 452-453)

Tablo 30

1321 TVS, Lazistan Sancağı Rize Kazası Rütbe ve Nişanlar, s. 453

LAZİSTAN SANCAĞI					
Rize Kazası					
Rütbe ve Nişanın Verildiği Kişi	Rütbe ve Nişan	ve	Rütbe ve Nişanın Verildiği Kişi	Rütbe ve Nişan	ve
Hacı Paşazade Paşa	Memiş Mesut	Mir-i Miran	Kadı Zâde Hacı Ali Efendi	Sâlise	
Hacı Paşazade Ahmet Bey	Memiş Hacı	Üla Sânisî	Tuzcu Zâde Süleyman Asaf Efendi	Sâlise	
Hacı Paşazade Ali Bey	Memiş Mehmet	Mütemayiz	Mataracı Zâde Hacı Hafız Hüseyin Efendi	Sâlise	
Hacı İbrahim Zade Hacı Hüseyin Efendi	Sâniye		Kelkit Kazası Kaymakamı Kakavan Zade Mahmut Celalettin Efendi	Sâlise	
Tuzcuzade Efendi	Tahsin	Istabl-ı Amire	Tuzcu Zâde Fehmi Efendi	Rabia	
Kadı Zade Efendi	Hacı Ali	Sâlise	İLMİYYE		
Molla Ömer Zâde Hacı Yahya Efendi	Sâlise		Liva Müftüsü Hacı İbrahim Zâde Kamil Efendi	İstanbul Müderrisi	
Tuzcu Süleyman Efendi	Zâde Tevfik	Sâlise	Ayvaz Zâde Osman Efendi	Devriye Müderrisi	
Kuvel Efendi	Zâde Şükrü	Sâlise	Köse Zâde Osman Efendi	Devriye Müderrisi	
Liva Evrak Memuru Efendi	Kalemi Muharrem	Rabia	Horduluş Zâde Yusuf Efendi	Devriye Müderrisi	

Hopa Kazası

Rütbe ve Nişanın Verildiği Kişi	Rütbe ve Nişan	Rütbe ve Nişanın Verildiği Kişi	Rütbe ve Nişan
Liva Mutasarrıflığından Munfasıl Hasan Paşa	Mir-i Miran	Ahmed Ağa Zâde Hasan Fehmi Efendi	Sâlise
Mamoy Zâde Hacı Rüştü Efendi	Mütemayiz	Mamoy Zâde Tevfik Efendi	Sâlise
Kürt Zâde Hacı Mustafa Efendi	Sâniye	Osman Ağa Zâde Ahmet Remze Efendi	Sâlise
Kara Hasan Zâde Hüseyin Efendi	Sâniye	Çalık Zâde Hasan Efendi	Sâlise
Osman Zâde Ömer Cevdet Efendi	Sâniye	Hacı Şahin Zâde Vahit Bey	Sâlise
Köse Zâde Mahmut Sofu Efendi	Sâniye	Kaza Mukâvelât Muhariri Mustafa Efendi	Sâlise
Köse Zâde Mehmet Hamdi Efendi	Sâniye	Karahasan Zâde Halid Efendi	Sâlise
Of Kazası Kaymakamı Ali Behçet Efendi	Saniye	Kösezade HüseyinKöse Zâde Hüseyin Efendi	Salise
Telgraf Müfettişliğinden Mütেকaid Hacı Hasan Efendi	Sâniye	Köse Zâde Hilmi Efendi	Sâlise
Mülkiye Kaymakamlarından Ali Rıza Paşa	Mir'ül Ümera	Eyüp Zâde Mehmet Efendi	Sâlise
Kara Hasan Zâde Hacı Ali Paşa	Mir'ül Ümera	Batum Zâde Ali Faik Efendi	Sâlise

Mamoy Zâde Hasan Paşa	Mir'ül Ümera	Kıbar Ağa Zâde Ali Nihat Efendi	Sâlise
Mülkiye Kaymakamlığından Mütেকaid Yakup Efendi	İstabl-ı Amire	Hacı Şahin Zâde Ahmet Bey	Sâlise
Gireson Kazası Mal Müdürü İmam Zâde Hasan Hüsnü Efendi	Sâlise	Hacı Şahin Zâde Osman Bey	Sâlise
Osman Ağa Zâde Hacı Hasan Efendi	Sâlise	Hacı Şahin Zâde Diğer Osman Bey	Kapucubaşı
Kaza Mal Müdürü Cordan Zâde Osman Zeki Efendi	Sâlise	Şirin Kazası Kaymakamı Ali Rıza Efendi	Rabia
Kürt Zâde Ömer Efendi	Sâlise	Kürt Zâde Akif Efendi	Rabia
Mamoy Zâde Refet Efendi	Sâlise	Hasan Reşid Efendi	Rabia
Hacı Ali Zâde Şevket Bey Efendi	Rabia	Balık Zâde İbrahim Efendi	Rabia
Karahasan Zâde Cafer Efendi	Rabia	İLMİYYE	
		Ömer Lütfi Efendi	Devriye Müderrisi

Atina Kazası

Rütbe ve Nişanın Verildiği Kişi	Rütbe ve Nişan	Rütbe ve Nişanın Verildiği Kişi	Rütbe ve Nişan
Yasim Zâde İbrahim Necati Efendi	Sâniye	Reyhan Zade Hüseyin Efendi	Salise
Telator Zâde Fevzi Efendi	Sâniye	Kalyoncu Zâde Mehmed Efendi	Salise
Telator Zâde Ziya Efendi	Sâniye	Yazıcı Zâde Derviş Efendi	Rabia
Ender Zâde Faik Efendi	Sâniye	Balta Zâde Hasan Efendi	Rabia
Paşa Zâde İshak Efendi	Sâniye	İLMİYYE	

Üst Zâde Hafil Sıtkı Efendi	Sâniye	Yâsim Süleyman Efendi Hazretleri	Zâde Vehbi	İstanbul Payesi
Paşa Zâde Sabit Efendi	Sâniye	Yâsim Efendi	Zâde Ziya	İzmir Paye-i Mücerredi
Paşa Zâde Hakkı Efendi	Sâniye	Yâsim Hamdi Efendi	Zâde Mehmed	İstanbul Müderrisi
Keskin Alemdar Behlül Efendi	Zâde Sâniye	Canca Lütüf Efendi	Zâde Ömer	Devriye Müderrisi
Derici Zâde Ahmed Efendi	Sâniye			

Tablo 30'da Lazistan sancağında mülki idarede görev yapanların almış oldukları rütbe ve nişanların alt düzeyde rütbe ve nişan oldukları görülmektedir. Bu rütbe ve nişanların devlete büyük hizmetler yapan herkese verildiği görülmektedir. Örneğin 13 Mart 1892 'de Rize'nin ileri gelenlerinden Kalkavanzade Salih Efendi'nin yapmış olduğu hayırseverliği ve memuriyeti esnasında göstermiş olduğu üstün hizmetten dolayı bir üst rütbe ile ödüllendirilmesi Dâhiliye Nezareti'ne teklif edilmiştir. (DH. MKT, 1/79, 13 Mart 1892) Yine bir başka örnek ise 20 Temmuz 1850 yılında Rize'nin önde gelen ağalarından Abdülaziz Ağa'nın Batum'da ordu hizmetinde bulunduğu sırada üstün hizmet ve gayretlerinden dolayı mecidiye nişanı ile ödüllendirilmesi için sadaret makamına bir dilekçe ile başvurulmuştur. (A. MKT. NZD,194/99) 23 Eylül 1901 tarihinde Pazar kazası ileri gelenlerinden Beşezade Remzi Efendi'nin devlet meselelerinde üstün hizmetlerinden dolayı ödüllendirilmesi gerektiği hususunda Dâhiliye Nezaretine bir dilekçe ile başvurulmuştur. (DH. MKT, 2535/96, 23 Eylül 1901) Sancak merkezi Rize'de muhasebe görevinde bulunan Hacı Mesud Efendi'nin eşi Nadire Hanım, Rize'de birçok hanıma seccade dokumacılığını öğrettiği ve Rize'de el tezgâhlarının kurulmasını teşvik ettiği için *gümüş sanayi madalyası* ile ödüllendirilmesi hususundan Nafia Nezareti'ne başvurulmuştur. (Y. MTV, 235/60, 13 Ekim 1902) 1906 yılında Rizeli Ömerçebzade Rifat, Bekirzade Mustafa, Bolzade İbrahim, Menteşzade Hamid adlı kaptanlar hayat kurtardıkları için *tahlisiye madalyası* ile ödüllendirilmesi hususundan Dâhiliye Nezareti'ne başvurulmuştur. (DH. MKT, 1083/30) Bu tevcihatların verilisinde din farkı gözetilmemiş, Müslüman ve gayrimüslim herkese bu fedakârlıktan dolayı tevcihatta bulunulmuştur. Yıllar geçtikçe bir kişinin daha farklı nişan ve rütbe ile

ödüllendirilerek terfi ettirildiğini görmekteyiz. Salnamelerde Lazistan sancağında Rize kazası, Hopa kazası ve Atina kazasında görev yapan önde gelen kişilere verilen rütbe ve nişanları belirttik. Bu rütbeler içerisinde en üstünü mir-i miran olurken salise, saniye, rabia gibi tevcihatların yoğun olduğu görülmektedir.

SONUÇ

Osmanlı Devleti'nin ülke yönetiminde asıl birimini sancak oluşturmaktaydı. Birkaç sancağın bir araya gelerek oluşturduğu eyalet veya vilayet idari birimi geçmişten günümüze bazı değişikliklerle varlığını sürdürmektedir. (Çadırcı, 1988, ss. 1215 vd.) Sancaklar idari birim olarak bazı devlet memurlarına ve şehzadelere tımar veya zeamet olarak verilirdi. İlk zamanlarda sancak idari birimi askeri bir nitelik taşırdı. Yani taşra idari biriminde hükümdarın otoritesini temsil eden yönetici sınıfı seyfiye sınıfı diye nitelendirilirdi. (Yücel, 1977, ss. 495 vd.) Osmanlı Devleti'nde ilk sancaklar Orhan Bey tarafından kurulmuştur. I. Murad'ın Asya topraklarına karşı giriştiği fütihat hareketleri çerçevesinde yeni sancaklar oluşturmuştur. (Pitcher, 2013, s.180) D. E. Pitcher, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Tarihsel Coğrafyası* adlı eserinde belirttiği üzere Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde I. Süleyman döneminde 41 Osmanlı eyaletinden bahsetmiş olup bu eyaletlerden 34'ünün 317 sancağa ayrıldığını vurgulamıştır. 1578-1603 yılları arasında 39 eyaletin varlığından bahsedilir. (Pitcher, s.181) 1595'te III. Murad dönemi sonunda Osmanlı eyalet sayısının 40 olduğu bazı kaynaklarda vurgulanmıştır. (Von Hammer'ın III. Murad dönemi sonu için verdiği eyalet sayısı 40 idi. Ancak Donald Edgar Pitcher, bu listenin yanlış olduğunu belirtmiştir. (Pitcher, s.181) Osmanlı Devleti'nde 1609 tarihli verilerde 32 eyalet görülürken bu eyaletlerin 24'ü 279 sancağa bölünmüştür. (Pitcher, s. 181) İdari birimler ve bu idari birimlerin başında görev yapan yöneticilerin isimleri -tarihi süreç içerisine alacak şekilde- aşağıdaki tabloda(tablo 31) gösterilmiştir:

Tablo 31

Baykara, Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I, s.26

Zaman	Köy/Karye	Nahiye	Kadılık/Kaza	Subaşılık/Sancak/Liva	Beylerbeylik/Vilayet/Eyalet
Selçuklu	Kethüda	Vali	Kadı	Sübaşı	-----
İlk Osmanlı	Kethüda	Sübaşı	Kadı	Sancakbeği/Mirliva	Beğlerbeyi/Mir-miran

Geç Osm anlı XVIII	Kâhya/Ayan	Ayan	Kadı/Voyvo da	Mirliva- Mütesellim- Muhassıl- Mutasarrıf	Vali
1826- 1866	Muhtar/Kah ya	Muhtar	Müdür	Kaymakam/Muhas sıl	Vali
1867	Muhtar	Müdür	Kaymakam	Mutasarrıf	Vali
1924	Muhtar	Müdür	Kaymakam	Vali	-----

Eyaletlerin yöneticisi olan beylerbeylerine, kendilerine bağlı sancaklara, merkezden atanan sancakbeylerini idare etme yetkisi verilmiştir. Yani sancakbeyleri yetkileri bakımından beylerbeyine bağlıydı. Beylerbeylerinin, sancakbeyleri üzerinde askeri denetimi bulunurdu. XVII. yüzyıla gelindiğinde valilerin güçleri askeri başarıları ile ölçülmeye başlayınca bu durum sancak yönetimini de etkilemiş oldu. (Çadırcı, s. 1216) XVIII. yüzyıldan itibaren sancakların sayısı gittikçe artmıştır. Sancaklar merkezden atanan ve sancakbeyinin yerini almış olan *mütesellimler* tarafından yönetilmeye başlanmıştır. (Çadırcı, s. 1216) Böylece mütesellimlerin sayısı da gittikçe artmaya başlamıştır. II. Mahmud zamanında sancakların büyük çoğunluğu *Mukataat Hazinesine* bağlıydı. Birden çok sancağı tasarruf eden valilerin veya mutasarrıfların bu sancakları tek başlarına idare etmeleri zorlaşınca kendilerine kendi kapı halkından güvendikleri kişiler mütesellim olarak atanıyordu. (Çadırcı, s. 1231) Çalışmamızın konusunu sancaklar oluşturduğu için daha çok sancakların idari taksimatı, nüfus, sosyal ve ekonomik işleyişi üzerinde durmaya çalıştık. Bu çalışmada Lazistan'ın bir bölge olarak anılması ne zaman başladı ve ne kadar sürdü sorusuna yanıt arandı. (1847 yılına kadar Osmanlı Devleti'nde şehir adları genellikle vilayet adları olarak ifade edilirdi. Bu tarihten sonra etnik karışıklık yaratmak isteyen Avrupalılar, Kürdistan veya Lazistan eyaletleri gibi farklı etnik yapı varmış gibi vurgulamalar yaptı. Bu süreçler sonunda 1850'lerde Osmanlı Devleti'nde yeni bir ad, devlet teşkilatı içerisine dâhil olmuştur. İşte bu adlardan biri de Lazistan'dır. Lazların oturduğu yer manasında gelmekle birlikte "denizci" anlamını da barındırır. Osmanlı ülkesinde bu yeni adın Mustafa Reşid Paşa zamanında olduğu ve hicri 1266/1848 Devlet Salnamesi'ndeki Gönye Sancağı'nın adı Hicri 1267 'den sonra Lazistan adını aldı. Bu ad Cumhuriyetin ilanına kadar kullanıldı. (Albayrak, s.176; Baykara, 2015, ss.116-117) Trabzon Vilayet Salnameleri'nden hareketle 1869-1904 arası Lazistan

sancağı ele alınmıştır. Özellikle sancak idari yapısının yaşanan reformlar sürecinde nasıl bir taksimata tabii tutulduğu salnamelerden anlaşılmaktadır. Lazistan sancağı bu taksimat içerisinde şekillenmiş ve çeşitli idari birimleri oluşmuştur. Özellikle Tanzimat Fermanı'nın ilanı ile taşra yönetiminde yaşanan yenilikler açıkça kendisini göstermiş oldu. Tanzimat ile başlayan yenileşme hareketleri, ülkenin her karış toprağını etkilemiştir. “*Tanzimat ilkeleri 1841 yılından itibaren Trabzon Eyaleti'nde uygulanmaya başlanmış, halkın önde gelenlerinin tepkisi sonucunda uygulamalar kaldırılrsa da bazı kaynaklarda 1847 yılında Tanzimat ilkeleri Trabzon'da tekrardan uygulanmaya başlanmıştır.*” (Aygün, 2008, s.78) Vilayet Salmeleri de bu yenilik içerisinde yer almış ve günümüzde bilimsel araştırmalarda başvuru temel kaynaklardan olmuştur. Osmanlı Devleti, ilk salnameyi 1847'de çıkarmıştır. Anadolu'daki ilk örneği Trabzon'da, *Salname-i Vilayet –i Trabzon* adı ile çıkardı. (Albayrak, 2005, s.50) 1869-1880 yılları arasında on bir yıl muntazaman çıkarılmıştır fakat araya bazı fasıllar girerek son beş yılda (1900-1904) da sürekli çıkarılmıştır. Trabzon Vilayet Salmeleri'nden hareketle Lazistan sancağının taksimat yapısı kaza, nahiye idari birimleri salnamelerde ayrıntılı olarak gösterilmiştir. Osmanlı Devleti'nde ilk nüfus sayımı 1831 yılında yapılmıştır. Bu sayımdan hareketle Trabzon eyaletinin livaları şu şekilde belirtilmiştir: *Liva-i Trabzon ve Gönnye(Künye)* (Akbal, 1951, ss. 617-628) olmak üzere iki livadan müteşekkildi. *Batum sancağı* 1709 yılına kadar normal statüde bir sancak iken 1732 'de *malikânelik* ve bu yıldan sonra da *yurtluk- ocaklık* olarak tasarrufa bırakılmıştır. (Toraman, 2017, ss. 55-66) I. Süleyman tahta çıktığında Trabzon, Batum sancağı ile birleştirilerek yeni bir eyalet oluşturuldu. (Çakar, 2002, s. 265) I. Süleyman döneminde Trabzon vilayetinin kazaları ise şu şekilde verilmiştir: *Kaza-i Trabzon, Kaza-i Rize, Kaza-i Batum, Kaza-i Atina, Kaza-i Arhava (Radva), Kaza-i Körtün, Kaza-i Torul, Kaza-i Giresun, Kaza-i Koğans, Kaza-i Of* (Çakar, s.275) şeklinde kaza taksimatları yapılmıştır. *Tuncer Baykara'nın Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I* adlı eserinde Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü arşivindeki tahrir defterlerine göre XVI. yüzyıl sancakları arasında Acara, sancak olarak gösterilirken Nahiye-i Acara-i Süfla ve Nahiye-i Acara-i Ulya zaman zaman liva olarak da gösterilmektedir. (Baykara, s.194) Ayrıca 1568-1574 yılları arasında Trabzon, Batum, Ardanuç, Livane, Şavşat, Acara Erzurum Beylerbeyliğine bağlı olarak görülmektedir. (Baykara, s.96) Aynı eserde Batum sancağı 4 nahiyeden müteşekkil olup Nahiye-i Atene, Nahiye-i Arhava, Nahiye- i Hemşin, Nahiye-i

Eksanos'dan oluşuyordu. Rize nahiyesi ise Trabzon kazası içerisinde yer almaktaydı. (Baykara, s. 195) 1846 yılında Trabzon eyaleti, *Liva-i Trabzon ve Liva-i Gönnye* olmak üzere iki idari taksimat içerisinde yer alırken 5 sancaktan (Trabzon merkez- Canik- Batum- Karahisar-ı Şarki-Gönnye) oluşmaktaydı. (Öztürk, s.755) 1867 yılında sancak sayısı 4'e (Trabzon merkez-Batum-Canik-Gümüşhane) düşmüştür. (Öztürk, s. 755) 1857 yılındaki bazı bilgilerden hareketle Lazistan sancağı, Batum, Gönnye maa Hopa, Arhavi maa Viçe, Atine, Hemşin, Çürüksu, Acaray-i Ulya, Acaray-i Süfla maa Maçhil, Nahiyeye-i Ardeşen, Livane-i Süfla nam-ı diğer Vartın olmak üzere 10 idari birimden oluşmaktaydı. Bu yıllarda Rize ve Mapavri Trabzon sancağına bağlı idi. (Baykara, s. 231) 1880 yılında Trabzon vilayetinin sancak sayısı 3 iken (Trabzon merkez-Gümüşhane ve Lazistan) 1888 yılında Canik mutasarrıflığı sancak yapılmasıyla bu sayı 4'e yükselmiştir. (Öztürk, s. 756) 1888 Trabzon Vilayet Salnamesi'ndeki verilere göre Lazistan sancağının 32.360 hanesi bulunurken bu hanelerde 195.859 kişi yaşamaktadır. (Öztürk, s.756) Rize kazası, Mapavri, Karadere ve Kura-i Seba nahiyelerinde 120 köy bulunurdu. (Öztürk, s.756) 1903 yılında Of'un Trabzon merkez sancağına dâhil olması ile birlikte Lazistan sancağının kaza sayısı (Rize merkez-Atina- Hopa) 3'e düşmüştür.

Lazistan sancağı İlkçağdan itibaren güçlü ve çeşitli devletlerin kontrolü altına girmiş ve bu devletler uzun yıllar bölgede hâkimiyet kurmuştur. Lazistan bölgesi ve çevresi ilkçağlarda Sasani-Roma ve Doğu Roma arasında uzun yıllar süren savaşlara sahne olmuştur. Bölgenin zengin kaynakları, başta Grek kolonileri olmak üzere Pers ve Doğu Roma'nın sömürge sahası içerisinde kalmıştır. Büyük Selçuklu Devletinin Anadolu'ya girişi ile birlikte Tuğrul ve Çağrı Beyler tarafından izlenen fütühat hareketleri ile Türkmenler fethedilen bölgelere yerleştirilmiş ve iskân politikası izlenmiştir. II. Mehmed tarafından Trabzon'un alınması ile birlikte Müslüman nüfusun bölgeye yerleştirilmesi ile fetih hareketleri I. Selim döneminde de devam etmiştir. Lazistan bölgesi'nin bir kısmı Osmanlı Devleti sınırlarına dâhil olunca Pazar-Melyat ve Viçe de topraklara katılmıştır. I. Selim, Trabzon valisi iken Gönnye ve Batum sınırına kadar fetihlerle yaklaşmıştır. I. Selim, fetih politikasını genişleterek Viçe, Atina, Hopa, Batum, Sarp ve köylerini ele geçirerek sınırlarını genişletti I. Süleyman döneminde Batum ve çevresi Osmanlı Devleti'ne katılmıştır. Daha sonra Batum, Lazistan sancağının merkezi oldu. Osmanlı hâkimiyeti altında Lazistan, bir bölge adı

olarak kullanılmaya devam etmiş olup bu ifade Cumhuriyet dönemine kadar kullanılmıştır.

KAYNAKÇA

A) SALNAMELER

<i>Trabzon Vilayet Salnamesi, Def'a</i>	1	sene 1286
<i>Trabzon Vilayet Salnamesi, Def'a</i>	2	sene 1287
<i>Trabzon Vilayet Salnamesi, Def'a</i>	3	sene 1288
<i>Trabzon Vilayet Salnamesi, Def'a</i>	4	sene 1289
<i>Trabzon Vilayet Salnamesi, Def'a</i>	5	sene 1290
<i>Trabzon Vilayet Salnamesi, Def'a</i>	6	sene 1291
<i>Trabzon Vilayet Salnamesi, Def'a</i>	7	sene 1292
<i>Trabzon Vilayet Salnamesi, Def'a</i>	8	sene 1293
<i>Trabzon Vilayet Salnamesi, Def'a</i>	9	sene 1294
<i>Trabzon Vilayet Salnamesi, Def'a</i>	10	sene 1295
<i>Trabzon Vilayet Salnamesi, Def'a</i>	11	sene 1296
<i>Trabzon Vilayet Salnamesi, Def'a</i>	12	sene 1298
<i>Trabzon Vilayet Salnamesi, Def'a</i>	13	sene 1315
<i>Trabzon Vilayet Salnamesi, Def'a</i>	14	sene 1309
<i>Trabzon Vilayet Salnamesi, Def'a</i>	15	sene 1311
<i>Trabzon Vilayet Salnamesi, Def'a</i>	16	sene 1313
<i>Trabzon Vilayet Salnamesi, Def'a</i>	17	sene 1316
<i>Trabzon Vilayet Salnamesi, Def'a</i>	18	sene 1318
<i>Trabzon Vilayet Salnamesi, Def'a</i>	19	sene 1319
<i>Trabzon Vilayet Salnamesi, Def'a</i>	20	sene 1320
<i>Trabzon Vilayet Salnamesi, Def'a</i>	21	sene 1321
<i>Trabzon Vilayet Salnamesi, Def'a</i>	22	sene 1322

B) MAARİF SALNAMELERİ

1316 Maarif Salnamesi
1317 Maarif Salnamesi
1319 Maarif Salnamesi
1321 Maarif Salnamesi

C- KİTAP VE MAKALELER

- AK, O. (2000). *Rize tarihi*. Rize: Rize Halk Eğitim Müdürlüğü Yayınları-8.
- Akbal, F. (1951). 1831 tarihinde osmanlı imparatorluğunda idari taksimat ve nüfus. *Bellekten*, C.15, S.60, ss.617-628.
- Aksamaz, A. İ. (2014). *Dil, tarih, kültür ve gelenekleriyle lazlar*. İstanbul: Belge Yayın.
- Akyüz, Y. (2012). *Türk eğitim tarihi (M.Ö-1000-M.S 2012)*. Ankara: Pegem Akademi Yayınları.
- Albayrak, H. (2005). Doğu karadeniz bölgesi'nde ilk matbaa, ilk gazete ve ilk salname. *Karadeniz Araştırmaları*, C.I, S.4, ss. 39-52.
- Albayrak, H. (2010). *Tarih boyunca doğu karadeniz'de etnik yapılanmalar ve pontus*. İstanbul: Babıali Kitaplığı.
- Ali Cevad. (1313-1314). *Memalik-i osmaniye'nin tarih ve coğrafya lügatı*. Dersaadet: Mahmud Bey Matbaası,
- Allen, W.E.D. (1995). Eski lazistan, Ali İhsan Aksamaz (çev.), *Tarih ve Toplum*, ss.48-52.
- Arslan, M. (2000). Kolkhis bölgesi'nin tarihi coğrafyasına ilişkin bazı notlar. *Arkeoloji ve Sanat*, ss.26-41.
- Artuk, İ. (2003). Madalya. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 27, ss. 301-302.
- Artuk, İ. (2007). Madalya. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 33, ss. 154-156.
- Aydın , B. (2009). Salname. *Diyanet İşleri İslam Ansiklopedisi*, C. 36, ss. 51-54.
- Aydın , D. (1998). *Erzurum beylerbeyliği ve teşkilatı (1535-1566)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Aydın, B. Günalan. R. (2011). Ruus defterlerine göre XVI.yüzyılda osmanlı eyalet teşkilatı ve gelişimi. *Osmanlı Araştırmaları, İSAM*, S.38, ss. 27-28.
- Aygün, N. (2008). XIX. yüzyılın ortalarında Trabzon'da sosyal ve iktisadi yapı. *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, .C. 5, S.17, ss.75-11.
- Bay, A. (2016). Limanı olan bir kasabadan liman kentine: Batum şehri (1830-1905). *Türkiyat Mecmuası*, C. 26, S.I, ss.61-80.
- Baykara, T. (2015). *Anadolu'nun tarihi coğrafyasına giriş I*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Berdzenişvili, N, Canaşia S. ve Cavahişvili İ. (2000). *Gürcistan tarihi*, Hayri Hayrioğlu (çev.). İstanbul: Sorun Yayınları.
- Bijişkyan, P. M. (1969). *Karadeniz kıyıları tarih ve coğrafyası(1817-1819)*, Hrand D. Andreasyan (Çev.) İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.

- Bilgin , M. (2000). Doğu karadeniz bölgesinin etnik tarihi üzerine. *Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildirileri (6-8 Kasım 1998)* (ss. 79-81). Trabzon: Trabzon Belediyesi.
- Bostan, H. (2002). *XV-XVI. asırlarda Trabzon sancağında sosyal ve iktisadi hayat*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Bostan, İ. (1992). Batum. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 5, ss. 210-211.
- Braudel, F. (1992). *Akdeniz ve akdeniz dünyası*, M.Ali Kılıçbay (Çev.). İstanbul: İmge Yayınevi.
- Budak, H. (2013). Ahmed Ziyaüddin efendi'nin şemali, ailesi, doğduğu-çocukluğunun geçtiği muhit, vefat tarihi ve kütüphaneleri. *I.Uluslararası Ahmed Ziyaüddin Gümüşhanevi Sempozyumu Bildiriler Kitabı(3-5 Ekim)* (ss.75-86).Gümüşhane: Gümüşhane Üniversitesi Yayınları.
- Mahmud Cevad. (1338). *Maarif-i umumiye nezareti tarihçe-i teşkilat ve icraatı*. İstanbul.
- Coker, F. (1994). *Türk parlamento tarihi(1919-1923)*. Ankara: Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı Yayınları No:4 C.I.
- Cuinet , V. (1892). *La Turguie d'asie (Geographie administrative)*. Paris.
- Çadırcı , M. (1988). Tanzimat'ın ilanı sırasında Türkiye'de yönetim (1826-1839). *Bellekten*, C.51 S. 203, ss. 1215-1240.
- Çadırcı, M. (1989). Türkiye'de kaza yönetimi (1840-1876). *Bellekten*, ss. 237-257.
- Çadırcı, M. (2011). *Tanzimat sürecinde Türkiye (anadolu kentleri)*, Tülay Erçoşkun (Der.). Ankara: İmge Kitabevi.
- Çadırcı, M. (2013). *Tanzimat döneminde anadolu kentlerinin sosyal ve ekonomik yapısı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Çakar, E. (2002). Kanuni Sultan Süleyman kanunnamesine göre 1522 yılında osmanlı imparatorluğu'nun idari taksimatı. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 12, S.I, ss. 261-282.
- Çiloğlu, F. (1993). Kamusü'l alam'da lazlar ve lazistan. *Çvneburı*, S.2-3, s. 25.
- Demirci, S, Saraç H. (2012). XIX. yüzyılda Trabzon eyaleti'nin idari birimi olarak atina/pazar kazası. *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S.27, ss. 8-9.
- Demirel, M. (2009). Artvin ve Batum göçmenleri (1877-1878 osmanlı rus Savaşı'ndan sonra) . *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S.40, ss. 318-323.
- Ekici, C. (Ed.). (2011). *Rize'ye ferman*. Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü.
- Emiroğlu, K. (2012). *Trabzon vilayet salnameleri yer ve kişi adları dizini 1869-1904*, C.1-22. Ankara: Trabzon İli ve İlçeleri Eğitim, Kültür ve Sosyal Yardımlaşma Vakfı .

- Erünsal , İ. E. (1991). *Türk kütüphaneleri tarihi II*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayını:22.
- Erünsal, İ. E. (2000, Temmuz-Ağustos). Osmanlılarda kütüphane ve kütüphanecilik geleneği. *Yeni Türkiye*, S.34, ss. 56-73.
- Erünsal, İ. E. (2003) Kütüphane. *Diyanet İşleri İslam Ansiklopedisi*, C. 27, ss. 11-32.
- Erünsal, İ. E. (2014). *Osmanlı kültür tarihinin bilinmeyenleri*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Gençoğlu, M. (2011). 1864 ve 1871 vilayet nizamnamelerine göre osmanlı taşra idaresinde yeniden yapılanma. *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C.2, S.I, ss. 29-50.
- Gökbilgin, T. (1962). XVI.yüzyıl başlarında Trabzon livası ve doğu karadeniz bölgesi. *Bellekten*, C. 26, S. 102, ss. 293-337.
- Göyünç, N. (1990). Ocaklık deyiimi hakkında. *XI. Türk Tarih Kongresi Bildirisi* (ss. 873-877). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Gül, A. (1997). *Osmanlı medreselerinde eğitim-öğretim ve bunlar arasında darü'l hadîslerin yeri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Gündüz, A. (2011). Sicil-i ahval defterine göre kayserili müslim ve gayrimüslim memurların aldıkları madalya, rütbe ve nişanlar (m.1879-1909). *History Studies*, C. 3, S.3, ss.128-144.
- Güneş, M. (2016). Osmanlı köy ve mahalle idarelerinde yeni bir dönem:İhtiyar meclislerinin teşekkülü. *History Studies*, C.8, S.I, ss.163-167.
- Güvelioğlu, İ. G. (2006). Osmanlı devri Rize kütüphaneleri. *Rize Valiliği Sempozyumu* (ss. 75-78). Rize: Rize Valiliği ve İl Kültür Müdürlüğü.
- Güvelioğlu, İ. G. (2012). Rize eğitim tarihine bir bakış. *Rize Defteri I*, ss. 44-45.
- Halaçoğlu, A. (2003). İngiliz konsolosu Longworth'a göre Trabzon vilayeti. *Bellekten*, C. 67, S.250, ss.881-909.
- Haydaroğlu, İ. (2006). Osmanlı devleti'nde yabancı okullarda denetin ve cumhuriyet dönemine yansımaları. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 25, S.39, ss.150-160.
- Hızlı, M. (2008). Osmanlı medreselerinde okutulan dersler ve eserler . *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 17, S. 1, ss. 25-46.
- Hut, D. (2016). Rize'de osmanlı döneminde vapur ulaşımı. *Rize Defteri 3*, ss.27-45.
- İnbaşı, M. (2006). Trabzon/Batum eyaleti valileri (1755-1795). *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S.31, ss.161-191.
- Kahraman, A. S, Dağlı, Y. (2008). *Günümüz türkçesiyle Evliya Çelebi seyahatnamesi*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları,C.I .
- Işık, A. (2001). *Antik kaynaklarda karadeniz bölgesi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Karakök, T. (2013). Yüksek öğretim kurumu olarak osmanlı'da medreseler: Bir değerlendirme. *Bartın Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, C.2 ,S.2, ss. 208-234.

- Karpat, H. K. (2010). *Osmanlı nüfusu (1830-1914)*, Bahar Tınakçı (Çev.). İstanbul: Timaş Yayınları.
- Karpuz, H. (1992). *Rize*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Kartal, N. (2013, İlkbahar). Tanzimat'tan cumhuriyete osmanlı'da mülki idare. *Akademik Yaklaşımlar Dergisi*, C.4, S.1, ss. 1-24.
- Kılıç, O. (1999a). XVIII. yüzyılın ilk yarısında osmanlı devleti'nin eyalet ve sancak teşkilatlanması. *Osmanlı*, C. 6, ss.89-110.
- Kılıç, O. (1999b). Yurtluk- ocaklık ve hükümet sancaklar üzerine bazı tespitler. *OTAM*, S.10, ss.119-137.
- Kılıç, O. (2001). Ocaklık sancakların osmanlı hukukunda ve idari tatbikattaki yeri. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.11, S.1, ss. 257-274.
- Kılıç, S. (2005). 1864 vilayet nizamnamesinin Tuna vilayetinde uygulanması ve Mithat Paşa. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 24, S.37, ss.102-103.
- Kırzioğlu, F. (1967). 1461 Trabzon fethi sırasında Fatih Sultan Mehmed'in yaya aştığı "bulgar dağı neresidir?". *VI. Türk Tarih Kongresi Tebliğleri* (ss. 322-328). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Kırzioğlu, F. (1970, C. I). Lazlar/Çanarlar. *VII.Türk Tarih Kongresi* (ss. 420-445). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Kırzioğlu, F. (1992). *Yukarı -kür ve çoruk boyları'nda kıpçaklar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Kırzioğlu, F. (1994). Karadeniz bölgesindeki Türk boylarından lazlar ve hemşinlilerin tarihçesi. *Rizeliler Kültür ve Dayanışma Derneği Yayınları*, ss.1-11.
- Kırzioğlu, F. (1998). *Osmanlıların kafkas elleri'ni fethi(1451-1590)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu .
- King, C. (2015). *Karadeniz*. Zülal Kılıç (Çev.), İstanbul: Kitap Yayınları.
- Koca, Y. N. (2016). XIX. yüzyılda Trabzon limanı: Seferler, tüccarlar, mallar. *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, S.49, ss. 157-187.
- Kodaman, B. (1991). *Abdülhamid devri eğitim sistemi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Köse, A. B. (2014). Ortaçağda Rize ve çevresinin tarihi coğrafyası hakkında bir değerlendirme. *Journal of History Studies*, C. 6, S.4, s.73.
- Kursanskis, M. (2010, Aralık). Trabzon imparatorluğu ve Gürcistan. *Bellekten*, C.74, S.271, ss. 905-925.
- Lowry, W. H, Emecen, F. (2012). Trabzon. *Diyanet İşleri İslam Ansiklopedisi*, C. 41, ss 296-301.
- Mahmud Goloğlu. (2013). *Trabzon tarihi*. Trabzon: Serander Yayınları.
- Mccarthy, J. (1998). *Ölüm ve sürgün*. B. Umar (Çev.), İstanbul: İnkılap Kitapevi.
- Mehmed Süreyya,(1893-1897), N. Akbayan, (Yay.haz.), (1996). *Sicil-i osmani*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları :30, C.I-II-III-IV.

- Okur, M, Usta V. (2009). Karadeniz bölgesi'nin demografik yapısına dair bir inceleme. *History Studies*, C.I, S.I, ss. 36-70.
- Okuyan, A. (2013). *19.yüzyılın son çeyreğinde Trabzon*. Trabzon: Kalem Yayınları.
- Ortaylı, İ. (2008). *Türkiye teşkilat ve idare tarihi*. Ankara: Cedit Neşriyat.
- Ortaylı, İ. (2011). *Tanzimat devrinde osmanlı mahalli idareleri (1840-1880)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Ortaylı, İ. (2016). *Batılılaşma yolunda*. İstanbul: İnkılap Kitabevi.
- Öksüz, M. (2005). Kuruluşundan 19. yüzyıla kadar Trabzon tarihine kısa bir bakış II. *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, S.6, ss.97-107.
- Özcelik, İ. (2016). *Devlet-i aliye'nin taşra yönetimi (sancak sanunnamalarından örnekler)*. Ankara: Gazi kitabevi.
- Özdemir, H. (2002). *Artvin tarihi*. Artvin: Egem Matbaacılık.
- Özkaya, Y. (2002). Kaymakamlık. *DİA*, C. 25, ss.84-85.
- Öztürk, C. (2008). Rüşdiye. *DİA*, C.35, ss.300-303.
- Öztürk, Ö. (2016). *Antikçağ'dan günümüze karadeniz'in etnik ve siyasi tarihi: Pontus (genişletilmiş 3.Baskı)*. Ankara: Nika Yayınları.
- Pakalın, M. Z. (1971). *Osmanlı tarih deyimleri ve terimleri sözlüğü 3*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Pitcher, E. D. (2013). *Osmanlı imparatorluğu'nun tarihsel coğrafyası*, Bahar Tırnakçı (Çev.). İstanbul : Yapı Kredi Yayınları.
- Sarı, İ. (2016). *Dil tarih ve gelenekleriyle lazlar*. Antalya: Net Medya Yayıncılık.
- Siharulidze, Y. Manvelişvili, A, Gogebaşvili, J, Batsaşi, T, Cavahişvili, İ, Tezelişvili, B, Tsereteli, M. ve Lortkipanidze, M. (2005). *Trabzon'dan Abhazya'ya doğu karadeniz halklarının tarih ve kültürleri*, Hayri Hayrioğlu (Çev.). İstanbul: Sorun Yayınları.
- Sungur, M. (2002). XIX. yüzyıl osmanlı devleti'nde taşra idaresi ve vilayet yönetimi. *Türkler*, C.13, s.1366.
- Şakir Şevket. (2013). *Trabzon tarihi*. İsmail Hacifettahoğlu (nş.). İstanbul: Kurtuba Kitap.
- Şehşuvaroğlu, N. B. (1978). Tarihte ve bizde kütüphaneler. *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni*, C. 27, S.I, ss.1-9.
- Şemsettin Sami. (Tıpkı Basım 1996). *Kamusü'l a'lam*. Ankara: Kaşgar Neşriyat.
- Şen, A. (2013). Osmanlı'dan günümüze eğitimde modernleşme çabaları. *Ekev Akademi Dergisi*, C.17, S.57, ss.477-492.
- Şişman, A. (2014). *Tanzimat döneminde Fransa'ya gönderilen Osmanlı öğrencileri(1839-1876)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Taşdemirci, E. (2001). Türk eğitim tarihinde azınlık okulları ve yabancı okullar. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S.10, ss.13-30.

- Telliöğlu, İ. (1998). Vital Cuinet'e göre karadeniz bölgesi'nin nüfusu. *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.3, ss. 95-102.
- Telliöğlu, İ. (2007). *Osmanlı hakimiyetine kadar doğu karadeniz'de Türkler*. Trabzon: Serander Yayınevi.
- Telliöğlu, İ. (2015). *Tarih boyunca karadeniz*. Trabzon: Serander Yayınevi.
- Terzioğlu, O. (2008). Rize'nin tarihi tahta camileri ve oymacılık sanatı. *Rize Valiliği İl Özel İdaresi Kültür Hizmeti*, ss.4-68.
- Topaloğlu, İ. (1998). *Bölge tarihinde Rize*. Trabzon: Topaloğulları Derneği.
- Toraman, Ö. (2006). Trabzon eyaletinde yurtluk-ocaklık süretiyle arazi tasarrufuna son verilmesi (1847-1864). *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, S.8, ss.55-66.
- Turan, O. (1971). *Selçuklular zamanında Türkiye*. İstanbul: Turan Neşriyat Yurdu.
- Tursun Bey. *Tarih-i ebü'l feth*. Mertol Tulum (nş.), (1977). İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınevi.
- Umar, B. (2000). *Karadeniz kappadokia'sı(pontos)*. İstanbul: İnkılap Yayınevi.
- Uzunçarşılı, İ. H. (2014). *Osmanlı devletinin ilmiye teşkilatı*. Ankara : Türk Tarih Kurumu.
- Ünal, M. A. (2002). *Osmanlı müesseseleri tarihi*. Isparta: Fakülte Kitabevi.
- Ünal, M. A. (2011). *Osmanlı tarih sözlüğü*. İstanbul: Paradigma Yayınları.
- Yolalcı, M. E. (1994). Maarif salnamelerine göre Trabzon vilayetinde eğitim ve öğretim kurumları. *OTAM*, S.5, ss.435-473.
- Yücel , Y. (1991). *Anadolu beylikleri hakkında araştırmalar 1*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Yücel, Y. (1977). XVI-XVII. yüzyıllarda Osmanlı idari yapısında taşra ümerasının yerine dair düşünceler. *Belleten*, C. 41, S.163, ss.495-506.
- Yüksel , A. (1998). Trabzon vilayetinde yer adlarını ve idari yapıyı değiştirme teşebbüsleri. *Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildirileri* (ss.201-222). Trabzon: Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları.
- Zehiroğlu, A. M. (1999). *Antik çağlarda doğu karadeniz*. İstanbul:Chiviyazıları Yayınevi.

ÖZGEÇMİŞ

Cevat ÇAKIR, 09.03.1980 tarihinde Çayeli'nde doğdu. Çayeli İmam Hatip Lisesini bitirdikten sonra Pamukkale Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nden 2005 yılında mezun oldu. 2005-2016 yılları arasında özel eğitim kurumlarında çalışmış olan ÇAKIR, 2016 yılından beri Gaziantep/Şehitkâmil merkez ilçesinde İl Genel Meclisi Anadolu Lisesinde Tarih Öğretmeni olarak çalışmaya devam etmektedir.

İletişim Bilgileri:

E mail : c.cakir@mynet.com

Telefon : 0542 506 1991

